

BIOGRAFIE
REKTORÓW
UAM

ANDRZEJ KOSTRZEWSKI

Stanisław Pawłowski (1882–1940)

WYDAWNICTWO NAUKOWE UAM

Stanisław Pawłowski
(1882–1940)

*Biografie Rektorów
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu*

REDAKTORZY SERII

PRZEMYSŁAW HAUSER

TOMASZ SCHRAMM

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

ANDRZEJ KOSTRZEWSKI

Stanisław Pawłowski (1882–1940)

POZNAŃ 2016

Recenzent: prof. zw. dr hab. Przemysław Hauser

Publikacja sfinansowana przez
Rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

© Andrzej Kostrzewski 2016

This edition © Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016

Fotografie portretu Rektora Pawłowskiego oraz insygniów władzy Rektora UAM
wykonał Maciej Męczyński

Projekt okładki i wyklejki: Ewa Wąsowska

Redaktor: Ewa Dobosz

Redaktor techniczny: Elżbieta Rygielska

Łamanie tekstu: Eugeniusz Strykowski

ISBN 978-83-232-2943-8

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
UL. FREDRY 10, 61-701 POZNAŃ

www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wydnauk@amu.edu.pl

Dział sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 10,75. Ark. druk. 12,25.

DRUK I OPRAWA: UNI-DRUK, LUBOŃ, UL. PRZEMYSŁOWA 13

Stanisław Pawłowski
(1882–1940)

Wstęp

Utworzenie Uniwersytetu w Poznaniu w latach dwudziestych ubiegłego wieku, niewątpliwie było wielkim wydarzeniem o charakterze politycznym, społecznym i naukowym w życiu Wielkopolan. Koncepcja organizacji Uniwersytetu łączyła Wielkopolan, sprzyjała dyskusji wokół problemów tożsamości narodowej, właściwego rozumienia patriotyzmu, mobilizowała do konkretnych działań, budziła życie kulturalne i naukowe tego regionu. Wielokrotnie podejmowane starania o własny Uniwersytet zakończyły się sukcesem. Możliwość organizacji tak bardzo upragnionego Uniwersytetu nakładała także obowiązek integracji społeczności Wielkopolski na fundamencie nauki i kultury zachodniej Europy.

Przyszły rektor Wszechnicy Piastowskiej prof. Heliodor Świącicki na początku 1919 r. przekazał zaproszenie prof. Stanisławowi Pawłowskiemu do zorganizowania Katedry Geografii w powstającym Uniwersytecie Poznańskim. Zaproszenie zostało przyjęte. Pracowity, utalentowany, bardzo twórczy naukowo profesor Uniwersytetu Lwowskiego z wielką energią, niezwykłym zaangażowaniem organizował z powodzeniem poznański ośrodek geograficzny. Wyrazem uznania autorytetu naukowego i talentu organizacyjnego Stanisława Pawłowskiego było powierzenie mu przez społeczność akademicką funkcji rektora na rok akademicki 1932/1933.

Pamięć o prof. Stanisławie Pawłowskim jest ciągle żywa w polskim piśmiennictwie geograficznym, szczególnie zaś w różnej formie w poznańskim ośrodku geograficznym oraz w kolejnych zespołach rektorskich Uniwersytetu Poznańskiego. Wspominając prof. Pawłowskiego, mamy na uwadze uczonego o randze światowej, wielce zasłużonego w rozwoju geografii w Polsce, a szczególnie poznańskiego ośrodka geograficznego, odpowiedzialnego rektora Uniwersytetu Poznańskiego.

Od początku mojej pracy zawodowej (1961 r.) na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu prowadziłem badania naukowe w atmosferze pamięci o Stanisławie Pawłowskim, przekazywanej przez jego ucznia, a mojego wspaniałego nauczyciela prof. Bogumiła Krygowskiego. Pamięć ta to przede wszystkim kreślone cechy osobowości naukowej, dydaktycznej, patriotycznej Stanisława Pawłowskiego, które staram się przekazywać swoim uczniom, studentom, a także na forum ogólnopolskim.

Działalność naukowa, dydaktyczna, społeczna i organizacyjna prof. Pawłowskiego przedstawiona jest w publikacjach o różnym stopniu dokładności¹. Należy wymienić opracowania okolicznościowe wydane pod redakcją Bolesława Olszewicza (1968), w którym rektor UAM prof. Gerard Labuda² ukazuje sylwetkę Stanisława Pawłowskiego jako rektora Uniwersytetu Poznańskiego, a także przez jego uczniów; wyeksponowane zostały cechy osobowości i indywidualność naukowa profesora. Szczególne miejsce w literaturze biograficznej zajmuje opracowanie prof. Zbigniewa Pawłowskiego (2006, 2014) – syna Stanisława. Opisane zostały w nim wszystkie przejawy działalności Stanisława Pawłowskiego. W swoich poszukiwaniach oparłem się na studium jego prac naukowych, artykułach o charakterze biograficznym, materiałach archiwalnych, jak również na bezpośrednim przekazie jego uczniów, Profesorów: Marii Czekańskiej, Mieczysława Dorywalskiego, Anny i Jana Dylików, Rajmunda Galona, Bogumiła Krygowskiego i Stanisławy Zajchowskiej oraz syna Zbigniewa Pawłowskiego. Winny jestem wdzięczność wymienionym osobom, a Profesorowi Zbigniewowi Pawłowskiemu za udostępnienie wielu cennych materiałów.

¹ M. Czekańska, *Szkola polska w pracach Prof. Stanisława Pawłowskiego*, „Rocznik Jasielski” 2, 1970/71, s. 17–28; A. Dzieczkowski, *Pawłowski Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25/3, Wrocław 1980, s. 513–516; A. Kostrzewski, *Stanisław Pawłowski 1 IX 1932–31 VII 1933*, [w:] *Poczet rektorów Almae Matris Posnaniensis*, red. T. Schramm, Poznań 2004, s. 93–99; tenże, *Studia krajoznawcze w badaniach Profesora Pawłowskiego*, [w:] *Dziedzictwo narodowe w regionie*, red. M. Chudy i in., Poznań 2006, s. 43–49; tenże, *Profesor Stanisław Pawłowski – uczoney i patriota*, [w:] *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, red. A. Jackowski, A. Michno, Kraków 2010, s. 147–153; *Stanisław Pawłowski. Geografia przedmiot badań, nauczania i zastosowań praktycznych*, red. A. Kostrzewski, I. Piotrowska, Poznań 2010; *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968; *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, wyd. 1, Poznań 2006 oraz wyd. 2 Poznań 2014.

² G. Labuda, *Przemówienie ku czci Stanisława Pawłowskiego w imieniu Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu...*, s. 20–24.

*

Koncepcja napisania niniejszej książki powstała z inicjatywy Rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu Profesora Bronisława Marciniaka, któremu serdecznie dziękuję za powierzenie mi tego obowiązku, który przyjąłem jako ważne zobowiązanie dla mojego Uniwersytetu.

Bardzo serdecznie dziękuję Profesorowi Zbigniewowi Pawłowskiemu za dyskusję i wszystkie udostępnione wartościowe materiały.

Wdzięczny jestem recenzentowi pracy Profesorowi Przemysławowi Hauserowi za poczynione uwagi. Serdeczne podziękowanie kieruję do Pań z Biblioteki Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM – mgr Iwony Ludwiczak, a szczególnie mgr Wandy Stępskiej za nieocenioną pomoc w zgromadzeniu materiałów archiwalnych i przygotowaniu pracy do druku. Dziękuję serdecznie inż. Jackowi Zwolińskiemu za wielką pomoc w przygotowaniu rycin i fotografii.

Bardzo serdecznie dziękuję dziekanowi Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych Profesorowi Leszkowi Kasprzakowi za okazywaną przychylność w trakcie realizacji niniejszej pracy.

ROZDZIAŁ I

Dzieciństwo, okres szkolny, studia uniwersyteckie

1. Dzieciństwo i atmosfera domu rodzinnego

Stanisław Pawłowski urodził się w Dębowcu 16 marca 1882 r. Miejscowość położona jest 6 km na południe od Jasła w dolinie Wisłoka, na Pogórzu Jasielskim, które stanowi przedpole Beskidu Niskiego. Krajobraz najbliższej okolicy to pogórze, teren lekko sfalowany, położony między doliną Wisłoki i jej dopływami. Nazwa miejscowości, dawniej Dambowy Dział³, wiązana jest z lasami dębowymi, których nieliczne okazy zachowały się do dziś. Bardzo interesujący krajobraz okolicy Dębowca, jak również struktura społeczna mieszkańców, określiły życie rodziny Pawłowskich. W takich warunkach przyrodniczych, kulturowych wychowywał się ciekawy świata Stanisław. Opis historii rozwoju osadnictwa i gospodarki w Dębowcu, jak również uwarunkowań społecznych i materialnych kształtowania życia Stanisława Pawłowskiego znajdujemy w biograficznym opracowaniu syna – Zbigniewa Pawłowskiego, emerytowanego profesora Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu⁴. Jak wynika z archiwów parafialnych, najstarsze informacje o kościele dębowieckim pochodzą z 1328 r. Opis miejscowości Dębowiec znajdujemy w dziełach Jana Długosza, w których wymieniony został kościół św. Bartłomieja. Prawa miejskie Dębowiec otrzymał w 1349 r., nadane przez króla Kazimierza Wielkiego. Miejscem znanych w okolicy jarmarków był rynek dębowiecki, który w znaczący sposób wpływał na kontakty i ożywienie życia mieszkańców. Ważnym wydarzeniem dla miejscowej społeczności było nadanie

³ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 1, s. 7.

⁴ Tamże, s. 7–8.

Imperium: Austriae.

Dioecesis: *Przemysl*

Regnum: Galiciae.

Nrus: *33*

Decanatus: *Smigrod*

Districtus: *Zaslo*

Parochia: *Debowiec*

Testimonium ortus et baptismi.

Officium parochiale Ecclesiae *rit. lat. in Debowiec* omnibus et singulis quorum interest aut interesse poterit praesentibus testatur, in libro metrices baptisatorum pro *oppido Debowiec* destinato, Tomo *V* Pag. *206* Nro ser. *11* sequentia reperiri:

» Anno Domini millesimo *octingentesimo octogesimo secundo*
» hoc est *1882* die *sextodecima (id. ut 16)* mensis *Martii*
natus sub Nro domus *59*, et die *10 Aprilis* ab *Joanne Kopytynski Curato* baptisatus est:

Nomen baptisati	Religio	Sexus	Thorus	PARENTES		Patrini
				Pater	Mater	
<i>Stanislaus</i>	<i>rit. lat.</i>	<i>mascul.</i>	<i>legitimi</i>	<i>Josephus Pawlowski fil. Andree Pawlowski et Mariamae Polgrowsk</i>	<i>Apolonia Wa. Tulcewick filia Andree et Catharinae Polgrowsk</i>	<i>Joannes Buglewicz Francisca Kosowska uxor Antoni</i>
			<i>ob. Emilia Blahuta</i>			

In quorum fidem testimonialibus literis sigillo Ecclesiae munitis manu propria subscribo.

Datum in *Debowiec* die *7^a* Aprilis *1908*

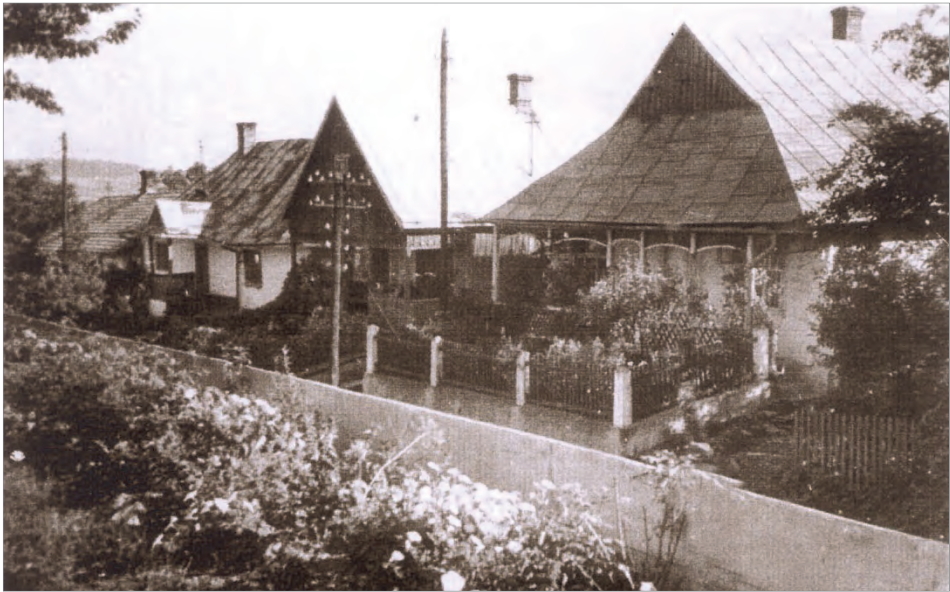
Jo. Kula
coop.

1. Metryka urodzenia i chrztu Stanisława Pawlowskiego.

w 1633 r., przez króla Władysława IV przywilejów tkackich dla miejscowości Dębowiec, co miało duży wpływ na rozwój Dębowca oraz poziom życia i wzrost liczby mieszkańców, do ponad 2000 osób. Tkactwo istotnie było podstawą egzystencji mieszkańców Dębowca. W ponad 100 warsztatach wyrabiano znane i sprzedawane w Polsce i za granicą towary, takie jak bielone tkaniny, sukno, koronki. Oprócz tego w Dębowcu rozwinięte było sadownictwo, obuwnictwo oraz wyrób znanych kielbas dębowieckich. Stanisław Pawłowski urodził się w rodzinie sprzedającej wyroby tkaczy dębowieckich.

Dębowiec był siedzibą starostwa, co także miało pozytywny wpływ na rozwój miejscowości. Jednak rozkwit przemysłu tkackiego w innych regionach Polski spowodował zmierzch warsztatów tkackich w Dębowcu. Starostwo zostało przeniesione do Jasła, co pogłębiło tylko upadek ekonomiczny miejscowości. Dębowszczanie zaczęli myśleć o emigracji do Brazylii oraz USA i wielu z nich tak zrobiło.

Dębowiec był ważnym ośrodkiem konfederatów barskich⁵. Członkowie konfederacji zorganizowali w 1772 r. Gwardię Dębowiecką, która wpisała się w historię Dębowca. Po II wojnie światowej, dopiero w 1999 r. reaktywowano Gwardię Dębowiecką.

2. Dom rodzinny Pawłowskich w Dębowcu.

⁵ Tamże, s. 8.

Pielęgnowająca miejscowe tradycje rodzina Pawłowskich znana była w Dębowcu od lat 1746–1767. Część z niej, zgodnie z informacjami następných pokoleń, osiedliła się tam, opuszczając Lubelskie, by schronić się przed zsyłką na Syberię⁶. Pawłowscy należeli do zamożnych mieszkańców Dębowca, trudniąc się kupiectwem. Warto dodać, że w 1850 r. zamieszkiwali 20 domów.

Stanisław Pawłowski był synem Józefa Pawłowskiego (dwukrotnie żonatego, Stanisław zaś pochodził z pierwszego małżeństwa) i Apolonii z domu Watulewicz. Rodzina była wielodzietna, 6 córek, 7 synów (sześcioro zmarło na gruźlicę). Lata dzieciństwa nie były łatwe dla Stanisława. Ojciec Józef będąc wędrownym kupcem, większą część roku spędzał w podróży, natomiast matka zmarła, kiedy Stanisław miał 13 lat.

2. Lata szkolne

Okres szkolny to czas kształtowania i rozwijania zamiłowań przyrodniczych Stanisława Pawłowskiego. Wspomagany finansowo przez rodzinę, uczęszczał do dwuklasowej szkoły pospolitej w Dębowcu (1891–1893), którą ukończył z powodzeniem⁷.

Młody, ciekawy świata Stanisław rozpoczął naukę w gimnazjum w Jaśle (1894/1895). Zarabiał korepetycjami, jednak kiedy tylko pojawiła się możliwość pomocy ze strony wuja, księdza Aleksego Watulewicza w Samborze, przeniósł się do tamtejszego gimnazjum (1895–1900). Za działalność w tajnej organizacji niepodległościowej samokształceniowej został wydany z gimnazjum w Samborze. Fakt ten spowodował, że w 1901 r. przeniósł się do gimnazjum w Jaśle, w którym 24 czerwca 1902 r. uzyskał świadectwo maturalne. Jak wynika z otrzymanych ocen na świadectwie maturalnym, był uczniem zdolnym, wykazującym zaciekawienie zarówno przedmiotami matematyczno-przyrodniczymi, jak i humanistycznymi. Można przyjąć, że był to bardzo ważny okres w krystalizowaniu i rozwijaniu zainteresowań młodego człowieka.

Mając na uwadze przyszły profil badań naukowych Pawłowskiego, należy zwrócić uwagę na jego wczesne fascynacje naturą otaczającej okolicy, poszerzenie horyzontów geograficznego poznania. Z materiałów archiwalnych i literatury dowiadujemy się, że przyszły badacz odbywał wędrowki na teren Babiej Góry,

⁶ Tamże, s. 10.

⁷ Tamże, Świadectwo szkolne Stanisława Pawłowskiego ze szkoły w Dębowcu (1893), s. 14.

L. 21.

C. k. gimnazjum *wyższe* w *Jaśle*.

Świadectwo dojrzałości.

Pawłowski Stanisław

urodzony dnia *16 marca* 1882 w *Debowcu*

w *Galicji*, religii *roz. kat.*, ukończywszy *kl. I-III*

w latach od *1894½ - 1902*, a to *kl. I w r. 1894½ w c. k. gimn.*

w *Jaśle*; *kl. II-III (1895½ - 1900) w c. k. gimn. Arcyksi. Elżbiety*

w *Samborze*; *kl. IV-VIII (1900-1902) w c. k. gimnazjum w Jaśle*

zdał egzamin dojrzałości przed podpisaną komisją egzaminacyjną po raz *pierwszy*

Na tej podstawie wydaje się jemu świadectwo następujące:

Ogryzaje: *chwalebne*

L. skł. 55 po 1 Koronie od libry.

3. Świadectwo maturalne Stanisława Pawłowskiego z gimnazjum w Jaśle (1902).

4. Kwartet jasielski (1901). Od lewej Stanisław Pawłowski I tenor.

Beskidu Niskiego, Tatr, Pienin, a także na Czarnohorę aż do Siedmiogrodu⁸. Interesował się on także muzyką, śpiewem, występując wraz z trzema kolegami w „kwartecie jasielskim”. Żona profesora, Ewa Wanda Pawłowska w sposób bardzo ciekawy przedstawia jego wczesne fascynacje krajobrazem:

Stanisław [...] w pierwszych latach szkoły średniej w Samborze chował się w bur-sie. Od wyższych klas gimnazjalnych usamodzielniał się; korepetycjami zarabiał na utrzymanie, odkładając jeszcze nieco grosza na wakacyjne wędrówki, a nadto zdobywał doświadczenie pedagogiczne. W czasie wakacji jako ubogi młodzieniec przemierzał z workiem na grzbiecie dostępne mu wówczas szlaki ziemi polskiej. Przyciągały go nade wszystko góry; a więc Babia Góra, Tatry, Pieniny, Bieszczady, Gorce, Czarnohora; docierał nawet do Siedmiogrodu. W tym samotnym peł-

⁸ Tamże, s. 21; A. Kostrzewski, *Studia krajoznawcze...*, s. 43–49.

nym hartu i odwagi młodzieńcu wyrobiła się niezłomna wola, umiłowanie ziemi, poznanie jej bogactwa i piękna, a równocześnie rósł w nim i dojrzewał przyszły geograf⁹.

Przeprowadzona analiza atmosfery rodzinnej, w której żył i wzrastał Stanisław Pawłowski, jak również jego wielokierunkowe zainteresowania, poparte niewątpliwymi zdolnościami i chęcią zdobywania wiedzy na poziomie szkolnym i gimnazjalnym, wielka ciekawość poznania bliższych i dalszych krajobrazów, mogą stanowić podstawę wyjaśnienia wielu cech osobowości wielkiego uczonego i patrioty.

3. Studia uniwersyteckie we Lwowie i w Wiedniu

Kolejny, ważny etap w biografii Stanisława Pawłowskiego to okres nauki na uniwersytetach we Lwowie i w Wiedniu. Miał niezwykle szczęście kształcić się w najlepszych ośrodkach akademickich Europy. Jego nauczycielami byli wybitni profesorowie, jak się później okazało, autorytety w swoich specjalnościach o randze światowej. Sytuacja ta niewątpliwie wpłynęła, a nawet zdecydowała o rozumieniu przez niego istoty nauki, podstaw metodologicznych i metodycznych geografii oraz jej miejsca w systemie nauki.

Edukację na poziomie akademickim Pawłowski odbył na Uniwersytecie Lwowskim na Wydziale Filozoficznym w latach 1902–1906 oraz w Wiedniu w roku akademickim 1904/1905. Należy zaznaczyć, że przez pierwsze dwa lata studiował historię pod kierunkiem prof. Bronisława Dembińskiego. Właśnie prof. Dembiński w początkowym okresie studiów wywarł duży wpływ na rozwój zainteresowań adepta nauki. Rozpoczął on badania w zakresie historii, a jego pierwsza publikacja naukowa z 1907 r. zatytułowana była *Wpływ chrześcijaństwa na prawodawstwo Konstantyna Wielkiego*¹⁰. Dembiński, widząc dociekliwość swego studenta, zaproponował mu pracę w dziedzinie historii, a w perspektywie nawet Katedrę Historii Starożytnej¹¹. Pojawił się ważny splot okoliczności, który sprawił, że ów student wybiera geografę, jako przedmiot dalszych studiów uniwersyteckich. Jakie były przyczyny tej

⁹ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 1, s. 21.

¹⁰ S. Pawłowski, *Wpływ chrześcijaństwa na prawodawstwo Konstantyna Wielkiego*, Stanisławów 1907, ss. 37.

¹¹ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 1, s. 23.

zmiany? Należy przypomnieć, że Pawłowski już w okresie gimnazjalnym żywo interesował się krajobrazami, szczególnie górskimi. Jednak wybór geografii przez niego był sukcesem doc. Eugeniusza Romera. Młody, o wysokim autorytecie naukowym, posiadający kontakty z uczonymi zagranicznymi, doc. Romer zwrócił uwagę Stanisławowi Pawłowskiemu na możliwości badawcze geografii. Już później prof. Romer tak wspomina decyzję swojego najstarszego ucznia: „To, że Pawłowski stał się geografem, jest jego nieodrodną cechą, a największą moją profesorską chlubą”¹². Wiedząc o zainteresowaniach Pawłowskiego historią, prof. Romer pisał:

I w takim to momencie udało mi się otworzyć oczy Pawłowskiego na ponętność zagadnień nowoczesnej geografii. W jego to towarzystwie i z jego współpracą polową przeprowadziłem pierwsze moje studia lodowcowe na Świdowcu, [...] To te pierwsze wycieczki badawcze rozstrzygnęły o całej przyszłości Pawłowskiego, one mi dały ucznia, który długo był zupełnie najwierniej „moim”, ale nawet wtedy, gdy stał się zupełnie „swoim”, wierny zawsze „szkole” i powinowactwu ducha, wychowywał pokolenia geografów w Polsce, które nie przestały być pokoleniami moimi¹³.

Studia geograficzne we Lwowie Stanisław Pawłowski odbywał pod kierunkiem doc. Romera i prof. Antoniego Rehmana. Szczególny wpływ na zakres jego dociekań naukowych miał jednak prof. Romer.

W roku akademickim 1904/1905 kształcił się na uniwersytecie w Wiedniu pod kierunkiem wybitnych geografów i geologów, Albrechta Pencka i Eduarda Suessa. Jak wynika z archi-

5. Zdjęcie Stanisława Pawłowskiego z indeksu, w czasie studiów na Uniwersytecie Wiedeńskim.

¹² E. Romer, *Pamiętniki. Problemy sumienia i wiary*, Kraków 1988, s. 197.

¹³ M. Czekańska, *Stanisław Pawłowski*, [w]: *Dziewięć wieków geografii. Wybitni geografowie polscy*, Warszawa 1967, s. 361–381.

Świadectwo.

Pracownik
studencki
Wydziału *filozoficznego*

uczestniczył w półroczu ^{zimowym} ~~letnim~~ roku akademickiego 1905-1906. na wykład p. t.

Geografia ogólna Ameryki

(3 godziny) a zgłoszwszy się w dniu dzisiejszym do Colloquium złożył je

z powodzeniem bardzo dobrym

We Lwowie, dnia *14* *maja* 190*6*.

Romer

6. Świadectwo Stanisława Pawłowskiego z kolokwium u doc. Eugeniusza Romera.

Nummer des Meldungsbuches 274

Preis: 18 Heller.

D. V. Z. 2673

Kolloquien-Zeugnis.

(Philosophische Fakultät.)

Das Herr Stanislaus Pawłowski
geboren zu Leboniec in Galizien
ordentlicher öffentlicher Studierender im Sommer Semester an der philo-
sophischen Fakultät der k. k. Universität zu Wien, das 5 stündige Kollegium
über Allgemeine Erdkunde II Teil
bei dem ö. ö. Professor Dr. Albrecht Penck
bei dem Privatdozenten
während des Sommer Semesters 1904 besucht und zufolge
des aus dem genannten Fache mit ihm gehaltenen Kolloquiums den Unterricht mit
sehr gutem Fortgange genossen hat, wird hiermit bestätigt.

Wien, den 3 Juli 1905

Penck

Notenskala: 1 sehr gut, 2 gut, 3 genügend, 4 ungenügend.

Form. Nr. 70.

7. Świadectwo Stanisława Pawłowskiego z kolokwium u prof. Albrechta Pencka
na Uniwersytecie Wiedeńskim.

walnych świadectw, zarówno na Uniwersytecie Lwowskim, jak i Wiedeńskim uzyskiwał bardzo dobre wyniki. Z całą pewnością Stanisław Pawłowski bardzo dobrze wykorzystał czas studiów, miał bowiem doskonale wzory postępowania badawczego, zarówno w jego obszarze, jak i stosowanych metod. Zakończenie studiów na Uniwersytecie Lwowskim w 1906 r. było tylko formalne, ponieważ Pawłowski podtrzymywał kontakty z doc. Romerem i kontynuował własne badania.

ROZDZIAŁ II

Praca zawodowa, działalność społeczna – okres lwowski

Przebieg pracy zawodowej Stanisława Pawłowskiego był bardzo typowy dla kariery naukowej profesora uniwersyteckiego, jego zainteresowania badawcze zostały potwierdzone bardzo dobrymi wynikami osiągniętymi na uniwersytetach we Lwowie i w Wiedniu. Jednak na etat w macierzystym ośrodku naukowym musiał nieco poczekać. Pierwszą pracę podjął jako nauczyciel w gimnazjum w Stanisławowie (1905–1908). By mógł ją kontynuować, musiał uzyskać stosowne kwalifikacje. W dniu 26 lutego 1908 r. we Lwowie zdał egzamin na nauczyciela w gimnazjach i szkołach średnich w zakresie geografii i historii. Specyfika zawodu nauczyciela poniekąd sprzyjała podtrzymywaniu kontaktów Pawłowskiego z doc. Romerem i prowadzeniu swoich badań naukowych¹⁴.

W połowie 1908 r. Pawłowski przeniósł się do Lwowa i rozpoczął pracę w VII Gimnazjum (1908–1909). Okres zatrudnienia w szkole był zarazem okresem bardzo intensywnych poszukiwań badawczych, szczególnie w kwestii przygotowania pracy doktorskiej oraz opracowania w zakresie dydaktyki geografii.

Duża wiedza, wzmożona aktywność naukowa zapewne ułatwiły Pawłowskiemu otrzymanie stanowiska nauczyciela akademickiego w Wyższej Akademii Handlowej we Lwowie (1909–1919, w latach 1909–1913 na pełnym etacie). Wykładał tam geografję handlową i historię handlu¹⁵. Obok zagad-

¹⁴ A. Kostrzewski, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 148–149; Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 1, s. 26–27.

¹⁵ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 1, s. 27.

nień fizycznogeograficznych rozwijał także swoją wiedzę z geografii społecznej i historii. Od listopada 1913 do 1918 r. prowadził także wykłady z geografii ogólnej i fizjografii Polski na stanowisku prywatnego docenta w Wyższej Szkole Leśnej we Lwowie oraz w Seminarium Gospodarczym w Snopkowie koło Lwowa.

Najściślejsze związki naukowe utrzymywał Stanisław Pawłowski z Uniwersytetem Lwowskim, gdzie kształtował i rozwijał swój warsztat badawczy, zdobywał kolejne awanse naukowe. Od listopada 1913 r. jako prywatny docent prowadził wykłady z geografii na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego. Ciągłe przybywało mu obowiązków zawodowych, jednak upór, duża dyscyplina osobista Pawłowskiego spowodowały, że w żadnej mierze nie wpłynęło to na jego rozwój jako badacza.

Praca w zespole prof. Romera zobowiązywała do systematycznej, wytężonej aktywności naukowej, ale atmosfera w zespole miała charakter rodzinny. Romer, który osobiście dobierał pracowników, tak opisuje sylwetkę Pawłowskiego: „Zupełnie inny był dystans, który przybrał Pawłowski. Dystans jego ograniczał się do osoby profesora; z kolegami, bodaj bez wyjątku młodszymi, zachował pełne swobody postępowanie, zyskał sobie też od razu w Instytucie miejsce pierwsze, otoczony powszechnym szacunkiem i uznaniem [...]”¹⁶.

Stanisław Pawłowski 9 listopada 1910 r. uzyskał na Uniwersytecie Lwowskim stopień doktora filozofii z zakresu geografii i geologii na podstawie dysertacji pt. „Temperatura wód płynących w Galicji”. Jego promotorem był prof. Rudolf Zuber (geolog). Docent Romer sprawował zapewne formalną opiekę w trakcie jego pracy badawczej, natomiast przyjęcie do zespołu nastąpiło po otrzymaniu przez Romera katedry. Okoliczność tę Romer ujmuje w sposób następujący: „Nie pomnę chronologii szczegółowej prac Pawłowskiego, ale to pewne, że do doktoratu był on przygotowany najpóźniej w latach 1908 lub 1909, jeśli nie wcześniej. Na formalności egzaminacyjne i promocje czekał i zwlekał, póki jego nowy nauczyciel nie wywalczył sobie katedry, co się stało dopiero w roku 1911, po 12 latach docentury”¹⁷. Ta wypowiedź wyjaśnia związki naukowe Pawłowskiego ze swoim nauczycielem. Kolejny awans naukowy Stanisława Pawłowskiego to habilitacja w 1913 r. na podstawie rozprawy *Zlodzenie górnej Wisły, górnego Dniestru oraz ich dopływów*¹⁸.

¹⁶ E. Romer, *Pamiętniki...*, s. 198–199.

¹⁷ Tamże, s. 198.

¹⁸ S. Pawłowski, *Zlodzenie górnej Wisły, górnego Dniestru oraz ich dopływów*, „Sprawozdania Dyrekcji Akademii Handlowej”, Lwów 1912, s. 50.

8. Dyplom doktora, przyznany Stanisławowi Pawłowskiemu 9 listopada 1910 r.

Stanisław Pawłowski 21 czerwca 1914 r. poślubił o 4 lata młodszą Ewę Wandę Kamińską. Studiowała ona geografię na Uniwersytecie Lwowskim (1906–1911) u prof. Romera. W swoim życiorysie z 1950 r. pisała: „W czasie studiów uniwersyteckich poświęcałam się przeważnie geografii. Na trzecim roku studiów rozpoczęłam pracę z dziedziny klimatologii, ale tylko jej część pierwsza została napisana, a wydała ją Akademia Umiejętności w Krakowie. Po wyjściu za mąż uczyłam przez krótki czas w dwóch prywatnych zakładach we Lwowie. Pracę tę jednak musiałam przerwać poświęcając się wyłącznie wychowaniu dziecka [...]”¹⁹. Należy dodać, że brat Ewy Wandy, Roman, był szwagrem prof. Romera. Dlatego w czasie studiów właśnie u Romerów mieszkała Ewa Wanda. Na spotkaniach u Romerów i u jej brata Romana bywał Stanisław Pawłowski, co stwarzało dogodnie okazje do dyskusji naukowej i rozmów towarzyskich. Profesor Aniela Chałubińska tak pisała do Zbigniewa

¹⁹ Z. Pawłowski, *Ewa Wanda Michalina z Topór Kamińska-Pawłowska 1886–1978*, Poznań 2007, s. 35.

Pawłowskiego o Ewie Wandzie i Stanisławie Pawłowskich: „prof. Stanisław Pawłowski miał piękny głos, ale tylko jeden jedyny raz słyszałam go śpiewającego. Na jakimś zjeździe czy wspólnej wycieczce wstał od stołu i zaśpiewał »pojedziemy na łów, na łów towarzyszu mój«. To było coś wspaniałego. A Mama Twoja była urodzoną artystką dramatyczną [...]”²⁰. Rodzina Pawłowskich szybko się powiększyła – 17 października 1915 r. urodziła się córka Wanda.

Stanisław Pawłowski od początku działalności naukowej włączany był do różnych programów badawczych, a także organizacyjnych, realizowanych przez prof. Romera, m.in. był w zespole opracowującym *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, opublikowany w 1916 r.²¹, a więc w okresie kształtowania się zrębów niepodległego państwa. Materiały zawarte w *Atlasie* wykorzystane zostały w uzasadnianiu polskich aspiracji terytorialnych podczas wytyczania granic odradzającego się państwa polskiego.

Autorytet naukowy prof. Romera sprawił, że czynnie uczestniczył w pracach delegacji polskiej na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Romer w *Pamiętniku paryskim*²² pisze, że w rozmowach w Paryżu na temat przyszłej przynależności państwowej Galicji²³ często powoływał się na wyniki badań swojego ucznia, zamieszczone m.in. w artykule *Ludność rzymsko-katolicka w polsko-ruskiej części Galicji*²⁴. Zaangażowanie Pawłowskiego sprawiło, że został włączony do zespołu autorskiego opracowania pt. *W obronie Galicji Wschodniej*²⁵. Romer tak ocenia to studium: „stało się podstawą nie tylko licznych pism propagandowych w językach zachodnioeuropejskich, ale niemal aż do końca dyskusji nad losem Galicji wschodniej podczas konferencji pokojowej wracała praca ta i jej wyniki jako wytyczne dla obrony tego problemu z polskiego punktu widzenia”²⁶.

Mroczo podkreśla, że wyniki powyższej pracy były wykorzystane w czasie obrad Konferencji Pokojowej w Paryżu²⁷. Romer bardzo wysoko cenił swojego ucznia i podkreślał, że w połowie roku 1918 Pawłowski uczestniczył

²⁰ Tamże.

²¹ M. Mroczo, *Eugeniusz Romer (1871–1954). Biografia polityczna*, Słupsk 2008, s. 69.

²² E. Romer, *Pamiętnik paryski 1918–1919*, Wrocław 1989, s. 22, 109, 157, 293, 400.

²³ Galicja – potoczna nazwa ziem dawnej Rzeczypospolitej pod zaborem austriackim 1772–1918, [w:] *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 2, Warszawa 1997, s. 468.

²⁴ S. Pawłowski, *Ludność rzymsko-katolicka w polsko-ruskiej części Galicji: z dwoma mapami*, „Prace Geograficzne”, z. III, Lwów 1919 [wyd. Wydzał Nauk Geograficznych], s. 77.

²⁵ E. Romer, S. Zakrzewski, S. Pawłowski, *W obronie Galicji Wschodniej*, Lwów 1919, ss. 106.

²⁶ E. Romer, *Pamiętnik paryski...*, s. 45.

²⁷ M. Mroczo, *Eugeniusz Romer...*, s. 75.

w pracach dotyczących przebiegu oddzielenia obszaru polskiego i czeskiego na Śląsku Cieszyńskim. Czesi zgłaszali swoje roszczenia do Śląska Cieszyńskiego, podyktowane nieuzasadnionymi względami etnicznymi²⁸.

Warto zwrócić uwagę na wypowiedzi Romera w *Pamiętniku paryskim* na temat udziału Pawłowskiego w sprawach dotyczących granic Polski oraz jego przejścia do Poznania: „Nawiązując do faktu, że z powodu wyjazdu Stanisława Pawłowskiego ze Lwowa Instytut Geograficzny Uniwersytetu Lwowskiego przestał funkcjonować jako czynne i twórcze źródło informacyjne, znajdując w notatkach moich, które w kopii dostawały się drogą kurierską do Lwowa, następujące dyspozycje »Bogiem a prawdą byłoby najlepiej, by cały Lwowski Instytut Geograficzny przeniósł się do Paryża. Tu brak wszystkiego« [...]”²⁹.

Należy podkreślić ciągłą gotowość Pawłowskiego do prac związanych z wytyczaniem granic Polski. Mianowicie w 1920 r. Romer i Pawłowski na polecenie wiceministra spraw zagranicznych Stefana Dąbrowskiego (późniejszego rektora UP) wyjechali na obszar plebiscytowy Górnego Śląska, aby spełniać tam rolę rzeczoznawców w zakresie spraw demograficzno-narodowych Śląska na potrzeby Polskiego Komisariatu Plebiscytowego³⁰.

W roku 1918 doc. Pawłowski otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego geografii na Uniwersytecie Lwowskim³¹. Tak więc rysowała się perspektywa pomyślnej pracy naukowej i dydaktycznej, w dobrze zorganizowanym, reprezentującym wysoki poziom naukowy – lwowskim ośrodku geograficznym. Jednak sprawy potoczyły się inaczej.

²⁸ E. Romer, *Pamiętnik paryski...*, s. 79.

²⁹ Tamże, s. 196–197.

³⁰ M. Mroczko, *Eugeniusz Romer...*, 2008, s. 130

³¹ J. Młodziejowski, *Stanisław Pawłowski (1882–1939)*, „Przegląd Geograficzny” 19, 1939/45, s. 53–54.

ROZDZIAŁ III

Praca zawodowa, działalność społeczna – okres poznański

W czasie od 3 stycznia do 9 sierpnia 1919 r. sprawy społeczno-gospodarcze na terenie Poznania zarządzane były przez Komisariat Naczelnej Rady Ludowej³². W Poznaniu trwały prace związane z utworzeniem upragnionego Uniwersytetu Wszechnicy Piastowskiej. Stanisław Pawłowski – profesor Uniwersytetu Lwowskiego 6 maja 1919 r. przyjechał do Poznania, na zaproszenie rektora Wszechnicy Piastowskiej.

Profesor Pawłowski, przystępując do tworzenia poznańskiego ośrodka geograficznego, zabezpieczania pomieszczeń, poszukiwań pracowników zdolnych sprostać trudnym wyzwaniom, organizowania badań naukowych, nawiązał kontakty krajowe i zagraniczne. Z wielkim zaangażowaniem włączył się też w prace uczelniane, podjął współpracę z Towarzystwem Przyjaciół Nauk Poznańskim (TPNP), z miejscowymi władzami miejskimi i wojewódzkimi oraz Ministerstwem WRiOP. Wszystko to wiodło do tego, by z przybyścią stać się profesorem nowej uczelni. Okres dwudziestolecia międzywojennego, to okres poznański w życiu Stanisława Pawłowskiego, wypełniony pracą i poświęcony łącznie z ofiarą życia dla swojej nowej *Alma Mater*. Zapewne uzyskiwane efekty, zaufanie sprawiły, że nie szczędzono mu zadań do realizacji wraz z najwyższym obowiązkiem – objęcia stanowiska rektora.

W Wielkopolsce, w Poznaniu panowało duże ożywienie w każdej dziedzinie życia publicznego. Nowy czas triumfu powstania wielkopolskiego, zakończenia wojny, organizacja społecznego życia w wolnej Polsce. Powiodła się

³² A. Czubiński, *Poznań w latach 1918–1939*, Poznań 2004.

inicjatywa prezesa TPNP prof. Heliodora Święcickiego, który 11 listopada 1918 r. doprowadził do powstania Komisji Organizacji Uniwersytetu Polskiego w Poznaniu. Oprócz Święcickiego w składzie komisji byli – prof. Józef Kostrzewski, ks. Stanisław Kozierowski, prof. Michał Sobeski. 18 listopada 1918 r. utworzona Komisja poinformowała Naczelną Radę Ludową o koncepcji utworzenia Uniwersytetu polskiego w Poznaniu. Ministerstwo WRIOP przychyliło się do przedstawionej propozycji Komisji Uniwersyteckiej i Naczelnej Rady Ludowej. Z kolei Naczelna Rada Ludowa, która w tym czasie przejęła władzę na obszarze opanowanym przez powstańców wielkopolskich, pismem z 31 stycznia 1919 r. poinformowała ministerstwo, że w dniu 30 stycznia 1919 r. powołała Wydział Filozoficzny, jako początek organizacji uniwersytetu w Poznaniu. Prace Święcickiego, miejscowych władz i społeczeństwa przebiegały sprawnie. Zabezpieczeniem lokalowym powstającego uniwersytetu zajmował się Komisarjat Naczelnej Rady Ludowej, a następnie Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej. Trwały starania o kadre profesorską i urzędniczą. Należy zaznaczyć, że najwięcej profesorów przybyło z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. W takich okolicznościach, na początku 1919 r. Pawłowski otrzymał propozycję od rektora Wszechnicy Piastowskiej zorganizowania katedry geografii w powstającym uniwersytecie³³.

Sprawy formalne dotyczące przejścia Pawłowskiego na Uniwersytet Poznański zostały szybko załatwione. 1 kwietnia 1919 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym Wszechnicy Piastowskiej. 6 maja 1919 r. przyjechał do Poznania. Jest to data o znaczeniu historycznym dla poznańskiego ośrodka geograficznego. A w życiu tego znakomitego uczonego zakończył się okres lwowski, rozpoczął się okres poznański.

7 maja 1919 r. nadszedł oczekiwany przez Wielkopolan dzień otwarcia Uniwersytetu w Poznaniu. Wyłoniono senat akademicki, który dalej zajmował się organizacją uniwersytetu³⁴. Pierwsza uroczysta inauguracja odbyła się

³³ M. Czekańska, *Stanisław Pawłowski...*, s. 365; A. Kostrzewski, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 149; A. Kaniecki, A. Kostrzewski, *Organizacja poznańskiego ośrodka geograficznego*, [w:] *Dzieje nauk geograficznych i geologicznych na Uniwersytecie w Poznaniu*, t. 1: *Historia*, red. M. Marciniak, s. 83–98; Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 1, s. 31.

³⁴ Cz. Brzoza, *Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej (1918–1945)*, *Wielka historia Polski*, t. 9, Kraków 2001, s. 193–194; A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972, s. 90–293; G. Labuda, *Uniwersytet Poznański w poznańskim środowisku naukowym w latach 1919–1969*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972, s. 737–749; J. Topolski, *Poznań. Zarys*

7 maja 1919 r. Było to wielkie wydarzenie dla Poznania, Wielkopolski, o którym to napisano w Księdze Pamiątkowej Uniwersytetu: „Nadszedł dzień 7 maja 1919 roku, dzień uroczystego otwarcia Wszechnicy. Zapisał się on złotymi zgłoskami w dziejach naszej kultury. Ziściły się marzenia wielu pokoleń. Stolica Wielkopolski nareszcie doczekała się Uniwersytetu”³⁵.

Profesor Pawłowski włączył się w prace Wydziału Filozoficznego, organizował Instytut Geograficzny. Jako bystry obserwator przyglądał się Wielkopolanom i wraz z nimi stanął w pierwszym szeregu zwolenników i obrońców ziem zachodnich. Władze miasta i społeczeństwo Poznania i Wielkopolski bardzo sprzyjały rozwijającemu się Uniwersytetowi. Warto przypomnieć, że w roku 1918 Polacy stanowili w Poznaniu około 57%, natomiast w 1921 r. już 97,3%³⁶. Społeczeństwo Poznania dopiero się formowało, trudno było o wysoko wykwalifikowaną kadrę, w tym profesorów akademickich. Okres niemiecki sprawił, że w Wielkopolsce nie dysponowano zapleczem pracowników z wyższym wykształceniem. Dlatego właśnie Naczelna Rada Ludowa, Rada Ludowa miasta Poznania, Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej oraz Urząd Wojewódzki w Poznaniu, zwróciły się do odpowiednich władz Małopolski z prośbą o pomoc. Do Poznania przyjechała inteligencja z Galicji, z Wilna i Lwowa, z byłego Królestwa, ze Śląska Cieszyńskiego, a także z Bośni, Hercegowiny, Francji i Stanów Zjednoczonych Ameryki. Ważne stanowiska w Wielkopolsce objęła inteligencja napływowa³⁷. Inteligencja była najważniejszą grupą zawodową, określającą rozwój miasta. W niej to właśnie był także Pawłowski, bez reszty pochłonięty pracą dla Poznania i Wielkopolski.

Bardzo duży wkład w rozwój funkcji naukowej i oświatowej miasta, a przede wszystkim w umacnianiu koncepcji uniwersytetu miało TPNP, które powstało w roku 1857. Społeczeństwo szybko nadganiało dystans intelektualny, choćby w stosunku do Małopolski. W lutym 1919 r. wydano w Polsce dekret o powszechnym obowiązku szkolnym, należy podkreślić, że w Wielkopolsce realizowano go w 100%³⁸. Poznań odgrywał w niepodległej Polsce

dziejów, Poznań 1973; A. Wrzosek, *Szkolnictwo akademickie w Poznaniu*, [w:] *Księga pamiątkowa miasta Poznania. Dziesięć lat pracy zarządu stołecznego miasta Poznania*, Poznań 1929, s. 355–363.

³⁵ A. Wrzosek, *Uniwersytet Poznański w pierwszych latach swojego istnienia (1919, 1919–1920, 1920–1921, 1921–1922, 1922–1923) za rektoratu Heliodora Świącickiego*, [w:] *Księga Pamiątkowa*, wydana staraniem Senatu Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1924, s. 73.

³⁶ Z. Dworecki, *Inteligencja poznańska, historia i wspomnienia*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, z. 2, s. 91–106.

³⁷ Tamże.

³⁸ J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań 1999.

ważną rolę, jako liczący się ośrodek walki z niemczyzną³⁹. Właśnie w Wielkopolsce szerzyły się działania na rzecz polskości utraconych ziem, a także upowszechnienia wiedzy o Słowianach i ich historii. W takich warunkach rozwijał się uniwersytet, a profesorowie podejmowali nową problematykę badawczą. Misję tę dobrze wypełniał prof. Pawłowski swoimi pionierskimi polskimi badaniami na wybrzeżu, Pomorzu i w Wielkopolsce. Przyjęcie przez tworzącą się uczelnię początkowo nazwy „Wszechnica Piastowska” łączyło się z przekonaniem, że uniwersytet kierował swe zainteresowania na obszary zachodnie. Dla profilu naukowego uniwersytetu bardzo ważnym wydarzeniem było powstanie w 1921 r. Instytutu Zachodniosłowiańskiego, który miał dostarczać naukowych argumentów przeciw szerzącej się propagandzie niemieckiej. Badania prof. Mikołaja Rudnickiego dotyczące Słowian między Odrą a Wisłą dostarczały argumentów przeciwko tezie, że był to obszar praojczyzny plemion germańskich.

Pod redakcją Stanisława Pawłowskiego wydany został *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej*, autorstwa Stanisława Kozierowskiego⁴⁰. Rozwijały się różne inicjatywy, w których Pawłowski uczestniczył, rozpoznał swoją nową „małą ojczyznę” i uniwersytet. W ramach prac Komisji Historii PAU wydany został *Atlas Ziem Zachodnich Rzeczypospolitej*. Z inicjatywy Pawłowskiego w 1925 r. w Toruniu powstał Instytut Bałtycki, a w roku 1922 powstał Związek Obrony Kresów Zachodnich, który działał na rzecz ziem zachodnich i Polaków mieszkających w Niemczech⁴¹. Bezpośredni wpływ na rozwijający się uniwersytet miała ówczesna sytuacja gospodarcza, społeczno-polityczna i niewątpliwie różnorodności badań naukowych⁴². Ważnym przedsięwzięciem prof. Józefa Kostrzewskiego było uruchomienie już w 1919 r. Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich⁴³, w których brał udział także Pawłowski ze współpracownikami. Zakres tematyczny wykładów

³⁹ E. Groblewska, *Poznań jako ośrodek myśli zachodniej (do 1939 r.)*, „Kronika Miasta Poznania” 1982, nr 1–2, s. 17–22.

⁴⁰ S. Kozierowski, *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej. Z. 2b, Rugia*, Stanisław Kozierowski; z przedm. Stanisława Kozierowskiego i wstępem Stanisława Pawłowskiego, [wydane] z zasiłku Fundacji „Nauka i Praca” im. ś.p. H. Świącickiego i Funduszu Naukowego Senatu Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1935 (więcej o fundacji założonej przez Heliodora Świącickiego zob. M. Musielak, *Heliodor Świącicki (1854–1923)*, Poznań 2013).

⁴¹ E. Groblewska, *Poznań jako ośrodek...*, s. 21.

⁴² J. Topolski, *Poznań...*, s. 83–98; *Dzieje Poznania*, t. II, cz. II: lata 1918–1945, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1998.

⁴³ B. Miśkiewicz, *Uniwersytet Poznański. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, Poznań 1977, s. 29.

był rozległy, obejmował wszystkie dziedziny badań podejmowane na uniwersytecie. Wykłady spotkały się z dużym zainteresowaniem naukowców Poznania i Wielkopolski, znakomicie upowszechniały ideę uniwersytetu.

9. Powszechne Wykłady Uniwersyteckie (miejsca wykładów).

10. Ewa Wanda Pawłowska, żona Stanisława Pawłowskiego, w 1914 r.

Stanisław Pawłowski podjął wyzwanie zorganizowania poznańskiego ośrodka geograficznego od podstaw, przedstawienia do realizacji koncepcji naukowej ośrodka, nawiązania kontaktów z miejscowymi władzami, poznania historii i wartości kulturowych nowego regionu. Wielkim wsparciem w tym czasie była dla niego rodzina, a zwłaszcza żona – z wykształcenia geograf, bez reszty oddana dzieciom i mężowi. Do Poznania z córką Wandą, Ewa Wanda Pawłowska przyjechała 3 października 1919 r., weszła do obcego jej miejsca. Rozpoczął się dla niej okres ciężkiej, pełen poświęcenia, pracy związanej ze stworzeniem domu, wychowaniem dzieci oraz towarzyszeniem mężowi w spotkaniach w nowym dla Pawłowskich Poznaniu. Odpowiednią etykietę, standardy określone miejscowymi zwyczajami, nieco odmienną kulturą trzeba było wprowadzić w domu i w pracy zawodowej.

Rodzina Pawłowskich szczęśliwie się powiększała. 9 stycznia 1921 r. przyszedł na świat syn Przemysław, a 29 lipca 1926 r. syn Zbigniew. Córka Wanda ukończyła w 1938 r. studia polonistyczne na Uniwersytecie Poznańskim, syn Przemysław w 1939 r. zdał maturę w I LO im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, natomiast syn Zbigniew w 1951 r. ukończył studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. Prowadzenie domu pochłonęło życie osobiste i zniweczyło sprawy zawodowe pani Ewy. Nie przygotowała planowanej rozprawy doktorskiej, ale w 1925 r. ukazał się drukiem, napisany na podstawie materiałów do doktoratu, artykuł autorstwa Ewy Wandy i Stanisława Pawłowskich *Mapa opadów atmosferycznych w dorzeczu Wisły (1:2,500.000)*, zamieszczony w „Pokłosiu geograficznym”⁴⁴.

Pawłowski z niezwykłą energią, zaangażowaniem, harmonijnie rozwijał tak działalność naukową, jak organizacyjną. W kwietniu 1919 r. został powołany na stanowisko profesora nadzwyczajnego, a we wrześniu 1921 r. Naczelnik Państwa mianował go profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Poznańskiego.

11. Collegium Minus Uniwersytetu Poznańskiego.

⁴⁴ *Mapa opadów atmosferycznych w dorzeczu Wisły (1:2,500.000)*, [w:] *Pokłosie geograficzne. Zbiór prac poświęcony Eugenjuszowi Romerowi przez jego uczniów i przez Książnicę-Atlas*, Lwów–Warszawa 1925, s. 89–150.

6a

REKTOR WSZECHNICY PIASTOWSKIEJ

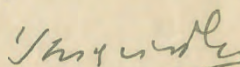
NR. _____

POZNAŃ DNIA 24.9.1919.

J. Wielmożny Panie Profesorze !

Niniejszem uprzejmie donoszę, że Komisarjat Naczelnej Rady Ludowej rozporządzeniem z dnia 8. lipca 1919 mianował J. W-go Pana profesorem nadzwyczajnym geografii od 1. kwietnia 1919 r.

z wysokim szacunkiem

J. Wielmożny Pan Profesor

Dr fil. Pawłowski

_____ w Poznaniu.

12. Nominacja Stanisława Pawłowskiego na profesora nadzwyczajnego geografii Uniwersytetu Poznańskiego.

66
MINISTERSTWO
WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

WARSZAWA,

DN. 17 września 1921 r.

Nr. 7003-IV/21

Pana Stanisława Pawłowskiego
profesora nadzwyczajnego
Uniwersytetu Poznańskiego,

NACZELNIK PAŃSTWA

mianował Pana postanowieniem z dnia 3 września 1921 r. profesorem zwyczajnym geografii w Uniwersytecie Poznańskim z ważnością nominacji od dnia 1 października 1921 r.

Zawiadamiając o powyższej nominacji, wzywam Pana do bezwzględnego wznowienia przysięgi służbowej w ręce Jego Magnificencji Rektora Uniwersytetu Poznańskiego.

Do obowiązków Pańskich należy prowadzenie badań naukowych, odbywanie wykładów i ćwiczeń z geografii w zakresie potrzeb nauczania, co najmniej jednak w wymiarze pięciu godzin wykładów i dwóch godzin ćwiczeń tygodniowo w ciągu całego roku akademickiego lub w wymiarze temu odpowiednim według zasady, iż dwie godziny ćwiczeń odpowiadają jednej godzinie wykładów, kierownictwo zakładu geograficznego oraz wogóle sprawowanie wszelkich czynności akademickich, związanych z Pańskim stanowiskiem.

Rektorat Uniwersytetu Poznańskiego otrzymuje równocześnie upoważnienie do asygnowania Panu w miejsce poborów do tymczasowych uposażenia służbowego, przywiązanego do zwyczajnej katedry uniwersyteckiej w myśl Ustawy z dn. 13 lipca 1920 r. /Dz.U.Rzp.P.Nr.65 z 31 lipca 1920 r. poz.432/ wraz z dodatkiem za kierownictwo zakładu od dnia 1 października 1921 r.

MINISTER

Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego

L.S.

W. F. Łopuszański

13. Mianowanie Stanisława Pawłowskiego przez Naczelnika Państwa profesorem zwyczajnym geografii Uniwersytetu Poznańskiego od 1 października 1921 r.

14. Stanisław Pawłowski, organizator poznańskiej geografii.

Profesor Pawłowski wchodził w skład rady Wydziału Filozoficznego, w którym zatrudnionych było 21 profesorów i 4 docentów. Struktura Wydziału Filozoficznego była złożona, m.in. obejmowała sekcję Matematyczno-Przyrodniczą z 8 katedrami. Jedną z nich była katedra geografii, którą od pierwszego trymestru 1919 r. kierował Stanisław Pawłowski⁴⁵.

⁴⁵ M. Czekańska, *Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego – Profesor Stanisław Pawłowski*, [w:] *Nauka w Wielkopolsce. Przeszłość i terażniejszość. Studia i materiały*, red. G. Labuda, W. Jakóbczyk, S. Weyman, Poznań 1973, s. 802–803; też, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim w dwudziestolecie 1919–1939*, „Czasopismo Geograficzne” 55, 1984, z. 1, s. 3–11; A. Kaniecki, A. Kostrzewski, *Organizacja poznańskiego ośrodka...*, s. 83–98; A. Kostrzewski, *Stanisław Pawłowski...*, s. 93–99; tenże, *Studia krajoznawcze...*, s. 43–49; tenże, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 147–153; *Stanisław Pawłowski. Geografia przedmiot badań...*, s. 18–22.

Organizacja studiów w roku akademickim przewidywała trymestry – jesienny, zimowy i wiosenny. Pierwszy rok akademicki Wszechnicy Piastowskiej (do kwietnia 1920 r., później stosowano oficjalną nazwę Uniwersytet, często dodając Wszechnica Piastowska) rozpoczął się 7 maja 1919 r. i wyjątkowo obejmował cztery trymestry, mianowicie trymestr wiosenny 1919 r. oraz cały rok akademicki 1919/1920, który trwał do 17 lipca. Dynamiczny rozwój poszczególnych dyscyplin naukowych w tym czasie wymusił zmiany w strukturze organizacyjnej uczelni. Z początkiem roku akademickiego 1925/1926 Wydział Filozoficzny podzielony został na dwa samodzielne wydziały – Humanistyczny i Matematyczno-Przyrodniczy, w skład tego ostatniego wchodziła geografia⁴⁶.

Kolejne etapy rozwoju poznańskiego ośrodka geograficznego w okresie międzywojennym w pewnym stopniu uwypuklają cechy charakteru Pawłowskiego. Jako światły człowiek i uczonej doskonale wiedział, że musi poznać tworzące się w 1919 r. środowisko uniwersyteckie Poznania. Zrozumieć inną niż we Lwowie kulturę mieszkańców Wielkopolski oraz zupełnie odmiennie traktowanie systemu administracyjnego i zasad jego funkcjonowania, spowodowane niegdysiejszą obecnością Niemców na tych terenach. Przygotowując się w ten sposób do pracy na zachodnich kresach Rzeczypospolitej, Pawłowski mógł nakreślić ramy badań naukowych i nadać indywidualne znamiona poznańskiej geografii. O tych początkowych zmaganiach tak pisał prof. Romer:

A teraz jak najmniej szczegółów, dużo zaś samej istoty tkwiącej w Pawłowskim – profesorze i uczonej. Katedrę geografii w Poznaniu objął Pawłowski jeszcze podczas mej obecności „pokojowej” w Paryżu. Tam pokazał rychło, co potrafił. Twardy, dał sobie od razu radę z twardymi poznaniakami i umiał z nich wydobyć wszystko, co jako potrzebne uzasadnił, a był wtedy skrajnie, nawet formalistycznie nieustępliwy⁴⁷.

Koncepcję organizacji i rozwoju poznańskiej geografii zawarł Pawłowski w opracowanym memoriale, przekazanym po przyjeździe do Poznania władzom uniwersytetu. Podstawowe założenia przedstawił w pierwszym sprawozdaniu z działalności Katedry Geografii za lata 1919–1923:

Jednym z warunków rozwoju geografii było stworzenie ogniska, w którym by skupiały się pomoce i środki naukowe. Tem ogniskiem miał być, w myśl memoriału, który złożyłem władzom uniwersyteckim zaraz po objęciu katedry geografii,

⁴⁶ M. Czeakańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 4–5.

⁴⁷ E. Romer, *Pamiętniki...*, s. 199.

Instytut Geograficzny, utworzony na wzór zakładów tego rodzaju u nas w Polsce i za granicą. Jego zadanie streszczało się w celach dydaktycznych i badawczych. W wypadku ostatnim miał on służyć przede wszystkim studjom geograficznym nad ziemiami byłego zaboru pruskiego, ziemiami pozostającymi dotychczas wyłącznie w polu oddziaływania nauki niemieckiej. Już podówczas sprawę tą łączyłem z badaniami polskiego morza. Niebawem też, na początku 1920 roku, miałem sposobność przedłożyć ówczesnemu ministrowi W.R. i O.P. osobny memoriał, w którym rozwinąłem plan systematycznego badania naszego morza i założenia w tym celu osobnej stacji morskiej, plan, który po różnych przejściach urzeczywistniony został w istniejącym pod naukowym kierownictwem naszego Uniwersytetu Laboratorium Morskiem w Helu⁴⁸.

Tak więc Pawłowski już na początku poznańskiego okresu działalności, wyraźnie sformułował podstawy organizacyjne i naukowe oraz indywidualność rozwoju poznańskiej geografii, które konsekwentnie urzeczywistniał.

Profesor Pawłowski uzyskał skromne zabezpieczenie lokalowe dla powołanego z końcem maja 1919 r. Instytutu Geograficznego⁴⁹, mianowicie dwa pomieszczenia na parterze *Collegium Minus* (pokoje 21 i 23). Trochę wyposażenia pozostało po opuszczeniu budynku przez wojsko, meble po akademii niemieckiej, kilkadziesiąt starych map niemieckich, mapy ścienne, zbiór przeźroczy. Dzięki przychylności wielu osób powiększyły się zbiory biblioteki, możliwy też był zakup polskich opracowań geograficznych. Wkrótce biblioteka liczyła przeszło 1000 pozycji. Pierwszą zatrudnioną w Instytucie asystentką była Maria Zdobnicka (1 października 1919 do 15 października 1921 r.), absolwentka geografii ze Lwowa.

Dzięki staraniom Pawłowskiego w kwietniu 1920 r. Instytut otrzymał sześć pokoi przy ul. Wjazdowej 3 (dzisiejsze *Collegium Iuridicum*, I piętro po prawej stronie). Po przeprowadzce rozpoczął się kolejny etap w rozwoju Instytutu. W pomieszczeniach zorganizowano pokój dla profesora, pokój dla asystenta, pracownię studencką, pomieszczenie na mapy i przyrządy oraz bibliotekę. Zabezpieczone zostały niezbędne warunki do poszerzania badań naukowych i dydaktyki. Roczniki studenckie były zaledwie kilkunastoosobowe.

Warto odnotować kolejne zatrudnienia, mianowicie od 1 października 1921 r. na miejsce pani Zdobnickiej zatrudniony został Franciszek Szychliński, natomiast w 1925 r. zatrudniony został kolejny asystent Juliusz Mikołajski. Profesor Pawłowski promuje pierwszych doktorów, w 1925 r. Walentego Winida i 26 czerwca 1926 r. Juliusza Mikołajskiego. Następnym asystentem

⁴⁸ M. Czekańska, *Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego...*, s. 802–803.

⁴⁹ *Taż*, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 5.

został Władysław Deszczka (1926–1930). Na przełomie pierwszego i drugiego dziesięciolecia istnienia Instytutu stanowiska asystentów zajmowali: dr Józef Czekalski, mgr Maria Kielczewska i starszy asystent dr Rajmund Galon. Natomiast stanowiska asystentów wolontariuszy w latach trzydziestych zajmowali: mgr Roman Błachowski, mgr Stanisław Opała i dr Jan Dylík.

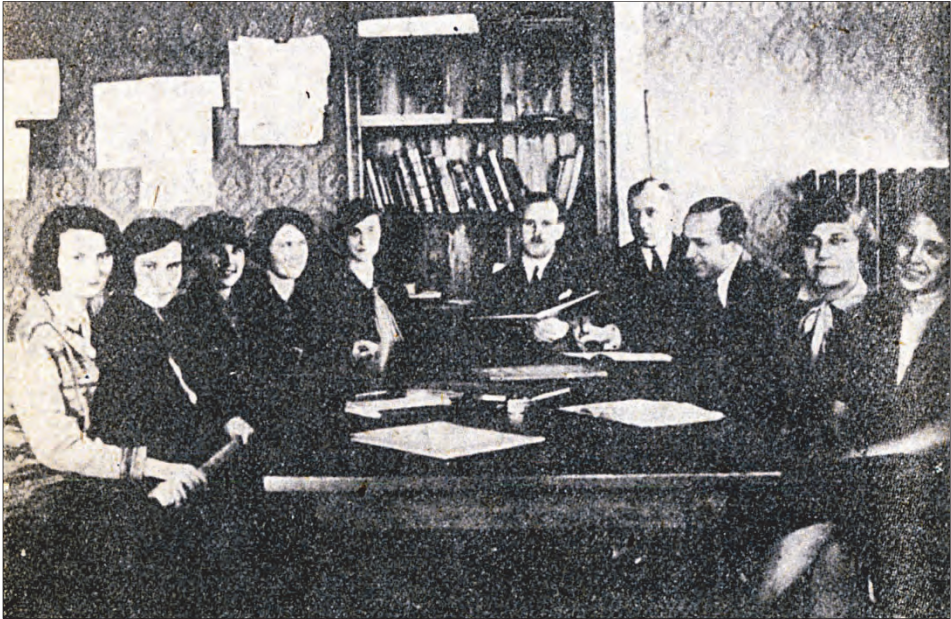
W końcu lat trzydziestych w Instytucie Geograficznym pracowali: prof. Stanisław Pawłowski, dr Józef Czekalski, dr Jan Dylík, dr Rajmund Galon, mgr Roman Błachowski, mgr Joanna Degórska, mgr Karol Paulo. Od 1 stycznia 1922 r. na etacie woźnego zatrudniony został Franciszek Wojtecki, który zabezpieczał księgozbiór i mapy Instytutu w czasie wojny oraz po zakończeniu wojny. Profesor Pawłowski w ciągu tygodnia miał 3 godziny wykładu – z geografii regionalnej, klimatologii, prowadził seminarium (odpowiednik lwowskiego repetytorium), a w soboty przyjmował magistrantów. Wykłady i ćwiczenia zlecone prowadzili: doc. R. Galon z kartografii⁵⁰ oraz geomorfologii⁵¹, mgr Mieczysław Dorywalski z geografii regionalnej, Aleksander Tarnowski (wizytator szkolny) z dydaktyki geografii. Profesor zaproponował dr. Bolesławowi Olszewiczowi wykłady z zakresu historii geografii, a szczególnie kartografii polskiej. Olszewicz przez kilka lat związany był więc z Uniwersytetem Poznańskim.

Od roku akademickiego 1923/1924 w skromnych pomieszczeniach Instytutu na ulicy Wjazdowej prof. Pawłowski organizował też Seminarium Geografii Gospodarczej Wydziału Prawno-Ekonomicznego. Można uznać je za początek tworzenia kolejnej katedry geografii, pierwszej tego rodzaju w Polsce. Na prośbę Pawłowskiego rozwijał ją prof. Stanisław Nowakowski, który przyjechał z Clark University w Worcester w Stanach Zjednoczonych. Nowakowski był autorytetem w sferze geografii ekonomicznej, specjalistą od spraw Europy Wschodniej i Dalekiego Wschodu (głównie Japonii), reprezentujący ujęcie marksistowskie w badaniach. Na uwagę zasługują studia metodologiczne Nowakowskiego, a mianowicie *Marksizm a geografia gospodarcza* (1928) oraz tom I Wielkiej Geografii Powszechnej pt. *Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych* (1934–1935) oraz *Europa Wschodnia i Azja Północna (Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich)*, zamieszczony

⁵⁰ Kartografia (łac. *charta* – papier i grec. *gráphō* – piszę) – nauka o mapach, metodach ich sporządzania i sposobach wykorzystania, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych*, Warszawa 1973, s. 193.

⁵¹ Geomorfologia (grec. *gē* – Ziemia, *morphē* – forma i *lógos* – słowo, mowa) – nauka o formach i formowaniu się pow. Ziemi; bada jeden z głównych elementów środowiska geograficznego – rzeźbę pow. Ziemi, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 136.

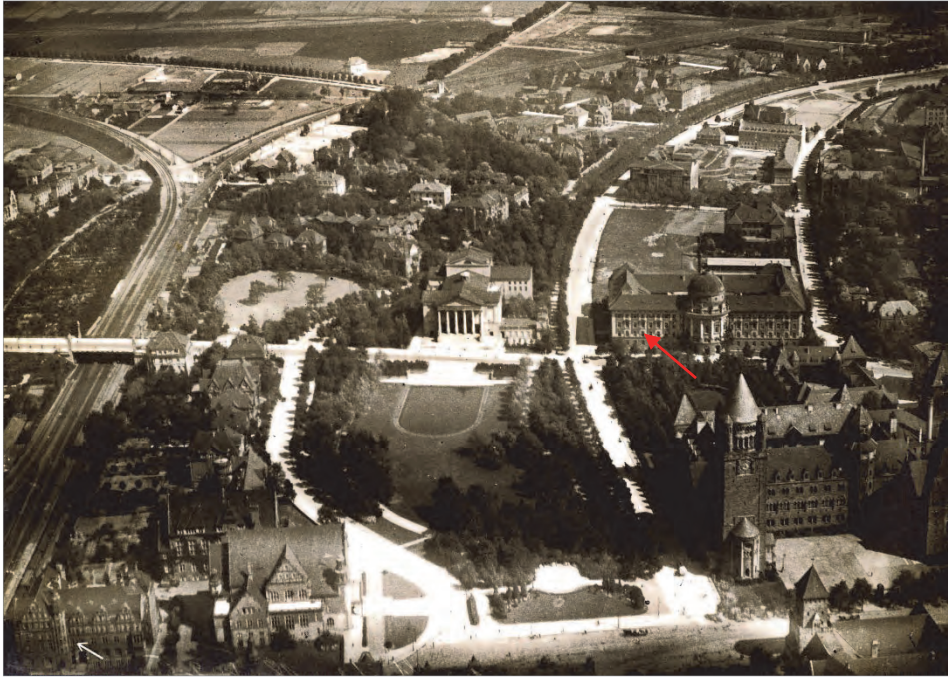
w „Wielkiej Geografii Powszechnej 1936–38”. Uczniem prof. Pawłowskiego był również Florian Barciński, później profesor i rektor Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu. Seminarium Geografii Gospodarczej prof. Nowakowskiego uzyskało około 1930 r. pomieszczenia w Zamku (wtedy *Collegium Maius*) na parterze⁵².

15. Pracownicy i studenci II roku geografii w 1926 r. Od lewej strony: Natalia Boetcherówna, Magdalena Rudnicka, Aleksandra Łuniewska, Józefa Majchrzakówna, Helena Thomasówna, Rajmund Galon, Edmund Seroka, Jan Dylík, Stanisława Zajchowska, Zofia Borecka.

Szybki rozwój katedry w zakresie liczby studentów, a także pracowników, realizowane badania naukowe sprawiły, że niezbędne były nowe pomieszczenia. Starania Pawłowskiego zakończyły się sukcesem, w 1936 r. Instytut otrzymał nowe lokale w *Collegium Maius* przy ul. Fredry 10 na drugim piętrze. Rozpoczął się nowy okres w dziejach poznańskiego ośrodka geograficznego, okres wytężonej pracy i sukcesów, ale niestety bardzo krótki. Profesor Romer tak pisze o ówczesnej poznańskiej geografii: „Toteż po niespełna

⁵² M. Czekańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 7–8; A. Kaniecki, A. Kostrzewski, *Organizacja poznańskiego ośrodka...*, s. 86.

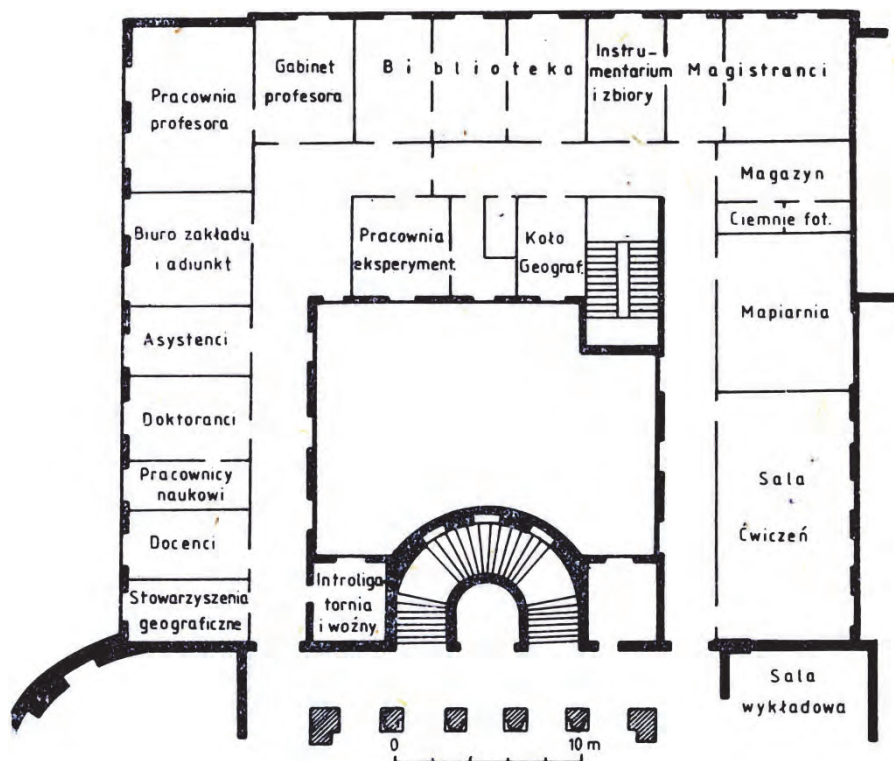

16. Siedziba Instytutu Geografii w *Collegium Iuridicum* przy ul. Św. Marcin (dawniej Wjazdowej 3). Gabinet profesora Pawłowskiego na I piętrze nad wejściem (zaznaczone strzałką białą) oraz nowa siedziba Instytutu od 1936 r. w *Collegium Maius* przy ul. Fredry 10 na II piętrze (zaznaczono strzałką czerwoną). Przedwojenne zdjęcie lotnicze.

10 latach pracy miał [Stanisław Pawłowski – A.K.] Instytut, który pod wieloma względami rywalizował z lwowskim, o tyle starszym. Wybitny talent organizacyjny, połączony z pracowitością istotnie bez granic, stworzył i Instytut, i metodę pracy zupełnie swoistą, w niczym swojego profesora nie naśludując niewolniczo, chyba tylko w jednym, w ekspansywności i różnorodności zadań naukowych i społecznych, których się podejmował⁵³.

Potwierdzeniem dynamicznego rozwoju poznańskiej geografii mogą być przeprowadzone w 1934 r. jednego dnia trzy kolokwia habilitacyjne, dr. Rajmunda Galona, dr. Bolesława Olszewicza i dr. Walentego Winida. Był to istotnie szybki postęp, a jego wymiernym efektem były zakończone habilitacje. Trzeba dodać, że członkiem zespołu Pawłowskiego był doc. Galon, który zastępował Profesora podczas jego częstych wyjazdów krajowych i zagranicznych.

⁵³ E. Romer, *Pamiętniki...*, s. 199–200.

17. Plan pomieszczeń Instytutu Geograficznego przy ul. Fredry 10, II piętro.

Profesor Pawłowski, rozwijając badania w zakresie geografii fizycznej i gospodarczej, myślał o ugruntowaniu i powiązaniu geografii z innymi dyscyplinami. Interesował się sposobem funkcjonowania bliskich merytorycznie geografii katedr. W latach 1927–1928 był dziekanem Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego, niezbędne więc było szerokie spojrzenie na koncepcję rozwoju nauk matematyczno-przyrodniczych. Uznanie dla całokształtu jego działalności było wybranie go na rektora Uniwersytetu Poznańskiego w roku akademickim 1932/1933. Doszły nowe obowiązki wydziałowe i uniwersyteckie. Właśnie na wniosek Pawłowskiego utworzona została Katedra Paleontologii i Katedra Meteorologii. Profesor zabiegał o utworzenie katedry astronomii i geografii. Jednak starania o lektorat geografii i drugą asystentkę nie zakończyły się powodzeniem. Natomiast w połowie lat dwudziestych pozytywnie został załatwiony wniosek o utworzenie lektoratu z dydaktyki geografii, która była mu bardzo bliska. Wiązało to się z prowadzeniem zajęć i praktycznych ćwiczeń w wybranych szkołach poznańskich. Zadanie to Pro-

fesor przekazał Aleksandrowi Tarnowskiemu, wizytatorowi szkolnemu, a zarazem koledze geografowi z czasów lwowskich⁵⁴. I ten moment możemy uznać, że był to początek formalnego usankcjonowania dydaktyki geografii na Uniwersytecie Poznańskim, była to – inaczej ujmując – Pracownia Dydaktyki Geografii.

Stanisław Pawłowski działalność dydaktyczną rozwijał także poza Instytutem Geograficznym. W ramach Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich, od czerwca 1919 r., czyli w krótkim czasie po przyjeździe do Poznania, prowadził wykłady z geografii gospodarczej w Sekcji Ekonomiczno-Politycznej i na Wydziale Rolniczo-Leśnym UP⁵⁵.

Odnosnie do szeroko zakrojonych prac organizacyjnych Pawłowskiego, należy podkreślić jego troskę o bezpośrednie badania terenowe. Rozwijane studia metodologiczne zapewne także były powodem zabiegów w kwestii organizacji obserwatoriów i stacji terenowych. Wydział Filozoficzny w roku 1919 przejął stację meteorologiczną (wieża *Collegium Minus*), prowadzoną od 1912 r. przez akademię niemiecką. Prowadzenie obserwacji powierzono dr. Bolesławowi Buszczyńskiemu, a od 1926 r. stację przekazano Władysławowi Smosarskiemu, zastępcy profesora w Katedrze Meteorologii na Wydziale Rolniczo-Leśnym (stacja funkcjonowała także w okresie powojennym, ale obserwacje nie były systematyczne i w pełnym zakresie). Oprócz standardowych obserwacji meteorologicznych, realizowano program specjalistycznych obserwacji zmętnienia atmosfery i zachmurzenia z zastosowaniem fotografii⁵⁶. Należy jeszcze dodać, że w ramach prac stacji meteorologicznej opracowano metodykę ćwiczeń z meteorologii oraz zorganizowano instrumentarium w specjalnym pomieszczeniu w *Collegium Minus*.

Na początku roku 1920 Pawłowski wystąpił z memoriałem do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przedstawiając projekt systematycznych badań Bałtyku i założenia specjalnej stacji badawczej⁵⁷. Z kolei w marcu 1922 r. Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej złożyło senatowi Uniwersytetu prośbę, by Wydział Filozoficzny Sekcja Matematyczno-Przyrodnicza przejął naukowe kierownictwo projektowanej Morskiej Stacji Badawczej.

Rada Wydziału Filozoficznego na posiedzeniu 15 maja 1922 r. wybrała prof. Antoniego Jakubskiego na kierownika naukowego utworzonego Mor-

⁵⁴ M. Czekańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 7.

⁵⁵ A. Dzieczkowski, *Pawłowski Stanisław...*, s. 513–516.

⁵⁶ M. Czekańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 11.

⁵⁷ A. Dzieczkowski, *Pawłowski Stanisław...*, s. 513–516.

skiego Laboratorium Rybackiego na Helu, a jego zastępcą został Stanisław Pawłowski (była to komórka Instytutu Geograficznego).

Ministerstwo (raczej rolnictwa) mianowało prof. Jakubskiego kierownikiem Laboratorium 6 lipca 1922 r. Jak pisze Czekańska, zajmująca się oprócz Pawłowskiego problematyką morską, mianowanie na prośbę zainteresowanego miało charakter tymczasowy, do momentu, gdy wyłoniona rada naukowa dokona wyboru kierownika⁵⁸. Tak rozpoczęła się historia badań stacjonarnych polskiego wybrzeża. W latach 1922–1923 Jakubski organizował Laboratorium z wykorzystaniem środków finansowych przyznanych z Ministerstwa byłej Dzielniczy Pruskiej oraz dotacyjnych funduszy Ministerstwa Rolnictwa, które przejęło agendę spraw morskich. W związku z niejasną sytuacją formalną Laboratorium, prof. Jakubski zrezygnował z funkcji kierownika, ale kontynuowano prace organizacyjne.

Laboratorium zajmowało pomieszczenia w budynku mieszkalnym dozorczy rybołówstwa w Helu, gdzie zabezpieczono wyposażenie pracowni w dziale ichtiologicznym, hydrochemicznym i hydrogeograficznym. Wielkim utrudnieniem w realizowanych pracach był brak statku, który miał być zbudowany w 1924 r. W tym czasie opracowano „Instrukcję” służbową, regulującą prace Laboratorium, niestety bez porozumienia z Uniwersytetem Poznańskim. W ten oto sposób w zakresie administracyjnym i gospodarczym Laboratorium stało się zależne od Morskiego Urzędu Rybackiego w Wejherowie, prowincjonalnej jednostki regulującej rybołówstwo morskie.

Uniwersytet Poznański jednak nadal żywo interesował się działalnością Laboratorium w sprawach i personalnych, i merytorycznych. Jego kierownik (brak w archiwalnych materiałach nazwiska kierownika) funkcjonował na podstawie umowy z Ministerstwem Rolnictwa, jako pracownik kontraktowy. Na pracach Laboratorium wycisnął piętno Kazimierz Demel (od 1 marca 1923 r.), adiunkt, będący nietatowym asystentem w Zakładzie Anatomii Porównawczej i Biologii Uniwersytetu Poznańskiego. Doktor Demel – później profesor – jest pionierem polskich biologicznych badań morza.

Laboratorium nie posiadało własnych lokali i statku, dlatego nie zostało oficjalnie zatwierdzone. Powodem takiego stanu były trudności, związane z udziałem Polski w Międzynarodowej Radzie ds. Badań Morza, co pociągało za sobą przyjęcie odpowiednich zobowiązań, także finansowych. Pomimo to Laboratorium działało, otrzymało także fundusze stypendialne (6 milionów marek) z Ministerstwa Oświecenia. Kwota ta pozwoliła na prowadzenie ba-

⁵⁸ M. Czekańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 11–14.

dań nad planktonem Bałtyku przez współpracowników prof. Bolesława Namysłowskiego; asystenta Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego F. Szychlińskiego i S. Nycza, stażystę w dziale hydrografii odnośnie do budowy Suchej Rewy, obserwacji prądów i pomiarów temperatury w Zatoce Gdańskiej; Borysa Dixona, urzędnika Morskiego Urzędu Rybackiego w Wejherowie, nad biologią szprota. Na uwagę zasługuje opracowanie K. Demela o *Rybach Bałtyku Południowego*. Był to klucz do oznaczania gatunków ryb morskich i określenia ich ogólnych pomiarów na naszych wodach. Demel opracowywał także metody i środki połowów na morzu. Czekańska wspomina też dr. W. Gądzikiewicza, prowadzącego badania z dziedziny higieniczno-sanitarnej, i laboranta z Zakładu Zoologii Uniwersytetu Poznańskiego, studenta Jana Sokołowskiego, który zajął się przelotem ptaków na Helu (*O ciągu ptaków na Helu wiosną 1923 roku*)⁵⁹.

Na podstawie szczegółowego studium Czekańskiej można stwierdzić, że pracownicy Uniwersytetu Poznańskiego z inicjatywy prof. Pawłowskiego organizowali prace badawcze w stacji wybrzeża południowego Bałtyku w zakresie geomorfologii (Pawłowski), hydrometeorologii (Czekańska), biologii (Demel), ze szczególnym uwzględnieniem zadań rozwoju rybołówstwa. Morskie Laboratorium Rybackie pod względem merytorycznym niewątpliwie stymulowane było przez Stanisława Pawłowskiego⁶⁰.

Profesor Pawłowski dostrzegł powstające niezręczności w zarządzaniu Laboratorium, spowodowane zmianami kompetencji poszczególnych ministerstw. Niejednokrotnie o wprowadzonych zarządzeniach nie informowano Uniwersytetu. Podtrzymywał on zaś stanowisko, że kierownictwo naukowe Uniwersytetu Poznańskiego w sferze badań naukowych i organizacji stacji naukowej na Helu jest niezbędne. W liście do Ministerstwa Rolnictwa wyjaśniał przyczyny rezygnacji prof. Jakubskiego z funkcji kierownika, podkreślając równocześnie, że piecza uniwersytetu zagwarantuje placówce na Helu odpowiedni poziom naukowy, a ten jest nieodzowny w prowadzeniu rybołówstwa morskiego. Reprezentując Uniwersytet Poznański, Pawłowski stwierdził, że w organizacji Laboratorium: „sprawy morskie winny być w zakresie specjalnej uwagi nauki, badania winny cele praktyczne mieć na oku, ugruntowane na poważnych podstawach naukowych, badania winny być wszechstronne i winny obejmować zarówno biologię, jak i hydrologię morza, Laboratorium winno zostać stacją morską, którą powinno się zainteresować

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Tamże.

Ministerstwo Rolnictwa, a także Oświaty, Przemysłu i Handlu i Spraw Woj-
skowych”⁶¹.

Zarysowane przez Pawłowskiego cele stały się podstawą funkcjonowania współczesnych terenowych stacji naukowych. Należy jednocześnie stwierdzić, że zarówno koncepcja, jak też realizacja badań morskich i wybrzeża południowego Bałtyku, w zakresie studiów szczegółowych o charakterze poznawczym i prac aplikacyjnych głównie na potrzeby rybołówstwa, przedstawione były przez Uniwersytet Poznański. Morskie Laboratorium Rybackie powstało z inicjatywy Uniwersytetu Poznańskiego, z inspiracji prof. Pawłowskiego, odegrało ważną rolę w badaniach morskich, a według Czeakańskiej miało charakter pionierski⁶².

W roku 1928 powstał Morski Instytut Rybacki (z siedzibą w Gdyni podległy Ministerstwu Żegluga), który kontynuował prace Morskiego Laboratorium Rybackiego. W instytucie był dział hydrografii, którym od 1939 r. kierował dr Kazimierz Demel, ekspert Komitetu Bałtyckiego i Atlantyckiego Rady Międzynarodowej Badań Morza w Kopenhadze. Demel kierował także działem hydrografii w latach 1945–1960, jego zasługi dla badań morskich są fundamentalne tak w skali regionalnej, jak międzynarodowej (napisał ponad 150 prac z zakresu hydrografii, hydrobiologii, limnologii, ekologii, biologii morza, oceanografii i rybołówstwa morskiego).

W latach trzydziestych XX w. w Toruniu działał Instytut Bałtycki, którym kierował Józef Borowik. Jak wynika z materiałów archiwalnych, dyrektor Borowik w liście z maja 1930 r. zaproponował prof. Pawłowskiemu funkcję przewodniczącego Komitetu ds. koordynacji badań i zjazdów naukowych⁶³. Biuro komitetu prowadzone było przez Instytut Morski. Istotnie, 6 czerwca 1930 r. (pierwotnie planowano na 9 lub 11 czerwca) odbył się zjazd w Gdańsku, w którym udział wzięli przedstawiciele towarzystw naukowych, instytucji zajmujących się zagadnieniami bałtyckimi, pomorskimi oraz problemem dostępu do morza. Zaangażowanie Pawłowskiego w badania morskie sprawiło, że Józef Borowik poinformował o wyborach do zarządu Instytutu Bałtyckiego, w wyniku których Profesor został w 1935 r. jego członkiem.

⁶¹ Protest przeciwko odebraniu Uniwersytetowi Poznańskiemu Laboratorium Morskiego na Helu, 1924, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 1, nr 265.

⁶² M. Czeakańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 13.

⁶³ Propozycja dyr. Instytutu Bałtyckiego Borowika objęcia przez Profesora Pawłowskiego funkcji przewodniczącego Komitetu koordynującego badania morskie i zjazdy naukowe z dnia 5 V 1930 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 3, nr 230.

Zjazd przedstawicieli towarzystw naukowych z Poznania, Torunia, Gdańska i Warszawy

W tych dniach odbył się w Gdańsku z inicjatywy Tow. przyjaciół nauki i sztuki zjazd przedstawicieli towarzystw naukowych z Poznania, Torunia, Gdańska i Warszawy. W zjeździe wzięli udział także przedstawiciele rządu polskiego. Siedzą od lewej ku prawej: generalny Komisarz Rzeczypospolitej Polskiej w Gdańsku minister dr. Strassburger, prof. Univ. Pozn. dr. St. Pawłowski, prof. dr. B. Dembiński.
 Fot. „Psyché” — Gdańsk

18. Zjazd w Gdańsku 6 VI 1930 r. przedstawicieli towarzystw naukowych z Poznania, Torunia, Gdańska i Warszawy. Siedzą od lewej: generalny Komisarz Rzeczypospolitej Polskiej w Gdańsku minister dr Henryk Strassburger, profesorowie Uniwersytetu Poznańskiego – dr Stanisław Pawłowski i prof. dr Bronisław Dembiński.

Problematyka morska włączona została także do prac Muzeum Techniki i Przemysłu w Warszawie, w ramach sekcji morskiej, której przewodniczącym był dyrektor Departamentu Morskiego Ministerstwa Przemysłu i Handlu Leonard Możdżeński. Profesor Pawłowski wyraził zgodę na udział w pracach sekcji⁶⁴. Sposób ujęcia badań morskich w zakresie studiów poznawczych i aplikacyjnych przez prof. Pawłowskiego eksponuje jego szerokie horyzonty myślowe, zważywszy na fakt, że dziś te same badania nie straciły swego znaczenia społecznego i politycznego, a także, a może przede wszystkim naukowego i edukacyjnego. W działalności zawodowej Pawłowskiego na szczególną uwagę zasługuje jego uczestnictwo w licznych towarzystwach naukowych⁶⁵.

⁶⁴ Zgoda Profesora Stanisław Pawłowskiego na udział w pracach sekcji morskiej Muzeum Techniki i Przemysłu w Warszawie, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowskim, sygn. 6, nr 15.

⁶⁵ M. Czekańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 27–30; A. Dzieczkowski, *Pawłowski Stanisław...*, s. 513–516; A. Kaniecki, A. Kostrzewski, *Organizacja poznańskiego ośrodka...*, s. 95–96; A. Kostrzewski, *Stanisław Pawłowski...*, s. 93–99; tenże, *Studia krajoznawcze...*, s. 43–49; tenże, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 150; *Stanisław Pawłowski. Geografia przedmiot badań...*, s. 30–34.

INSTYTUT BAŁTYCKI
 INSTITUTUM BALTICUM

Dyrekcja

ZARZĄD I DYREKCJA (BIURO, DZIAŁ
 WYDAWNICZY I DZIAŁ INFORMACJI NAUKOWEJ)
 TORUŃ, ŻEGLARSKA 1 - TEL. 18-78 - P. K. O. 170.155
ODDZIAŁ W ODYŃI (DZIAŁ POLITYKI
 MORSKIEJ I DZIAŁ GEOGRAFICZNY)
 ODYŃA, UL. WASHINGTONA II M. 4 - TEL. 18-74

1935

JWielmożny Pan
 Prof. Dr. Stanisław PAWŁOWSKI
Poznań

TORUŃ, 28. czerwca 1935

Wielce Szanowny Panie Profesorze,

Mam zaszczyt zakomunikować, że na Zwyczajnym Walnym Zgromadzeniu członków Instytutu Bałtyckiego zostały dokonane zgodnie z § 21, 26, 28 i 33 wybory władz na nową kadencję, przyczem do Kuratorjum zostali powołani:

Biskup Chełmiński, X. Dr. Stanisław Wojciech Okoniewski, Generał Dywizji Norwid-Neugebauer - Inspektor Armji, Minister Józef Koźuchowski Prezes Ligi Morskiej i Kolonjalnej, Minister Kazimierz Stamirowski - Wiceprezes Państw. B-ku Rolnego. Minister Czesław Klarner - Prezes Izby Przem. Handlowej.

Pozatem w skład Kuratorjum wchodzi: z urzędu p. Wojewoda Pomorski oraz panowie dożywotni kuratorowie - Członkowie Honorowi Instytutu kurator Bernard Chrzanowski, Min. Eugenjusz Kwiatkowski i Dr. Otton Steinborn.

Do Zarządu Instytutu Bałtyckiego zostały wybrane następujące osoby:

Wincenty Łacki - Starosta Krajowy Pomorski, X. Prałat Alfons Marikowski - Prezes Pomorskiego Tow. Naukowego, Leonard Możdżeński - dyrektor Depart. Morskiego Min. Przem. i Hdl., Dr. Kazimierz Esden-Tempski, Dr. Stanisław Payłowski - profesor Uniwersytetu Poznańskiego, Dr. Michał Pollak, kurator Okr. Szkoln. Poznański.

Do Zarządu wchodzi pozatem z urzędu Dyrektor Instytutu. Do Komisji Rewizyjnej zostali powołani:

Jako członkowie czynni:

Naczelnik Dr. Dominik Bogocz
 Dr. Józef Kolanowski
 Mgr. Stefan Preibisz

Jako zastępcy:

Dyrektor Czesław Wojciechowski
 Dyrektor Kazimierz Sobolewski
 Dr. Michał Rozeń

Komunikując o powyższem, mam zaszczyt prosić o potwierdzenie niniejszego z jednocześnie oświadczeniem, czy Pan przyjmuje wybór do Władz Instytutu.

Ukonstytuowanie się Władz nastąpi po otrzymaniu wiadomości o przyjęciu wyboru i uzgodnienie terminu pierwszego wspólnego zebrania Zarządu i Kuratorjum; nastąpi to prawdopodobnie powakacjach w początku września r. b.

Łączę wyrazy prawdziwego poważania

[Signature]
 Dyrektor Instytutu

19. Powołanie Stanisława Pawłowskiego do Zarządu Instytutu Bałtyckiego.

Przypomnimy, że w 1857 r. rozpoczęło działalność Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie, które tak wielką rolę odegrało w historii powstania i rozwoju uczelni poznańskiej. Jednym z inicjatorów jego założenia był dr Kazimierz Szulc, nauczyciel gimnazjalny. Od początku pobytu w Poznaniu Pawłowski związał się z Towarzystwem, został prezesem Komisji Geograficznej w ramach Wydziału II Matematyczno-Przyrodniczego. W roku 1919 uruchomił czasopismo „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” (później „Badania Geograficzne nad Polską Zachodnią”), którego w okresie międzywojennym wydano 17 zeszytów. Zeszyty te zawierają opracowania pracowników Instytutu Geograficznego UP, które stanowią ważne osiągnięcia geografii właśnie tamtego czasu. Aktywność Pawłowskiego w PTPN pozwoliła na uruchomienie od 1936 r. kolejnego wydawnictwa „Prace Komisji Geograficznej”, do roku 1939 opublikowano 6 zeszytów.

W roku 1923 Pawłowski założył Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii, którego był przewodniczącym do 1938 r., a w jego ramach realizował swoją pasję dydaktyczną, nadawał geografii właściwe miejsce i rangę w nauczaniu szkolnym, współpracował z nauczycielami.

Należał do Towarzystwa Geograficznego, utworzonego w Warszawie 27 stycznia 1918 r. 8 lutego 1928 r. powstał jego poznański oddział, którego Pawłowski, jako inicjator, został pierwszym przewodniczącym, zastępcą był prof. Nowakowski, sekretarzem W. Deszczka, a skarbnikiem F. Szychliński, zaś członkami zarządu byli: etnograf Eugeniusz Frankowski, A. Jakubski, B. Olszewicz, gen. Aureli Serda-Teodorski, G. Węgiel (przedstawiciel kuratorium) i Zygmunt Zaleski. Towarzystwo geograficzne w Poznaniu liczyło 52 członków. Ważnym przejawem aktywności Towarzystwa Geograficznego było drukowanie „Czasopisma Geograficznego”, które od 1928 r. było wspólnym wydawnictwem Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii oraz Towarzystwa Geograficznego we Lwowie i w Poznaniu. Wydawnictwo prowadzili profesorowie Romer, Julian Czyżewski i Pawłowski. Czekańska uważa to za wyraźny przejaw integracji środowiska geografów polskich⁶⁶.

Członkowie Towarzystwa Geograficznego w Poznaniu dzięki zaangażowaniu Pawłowskiego mieli okazję uczestniczyć w przygotowaniu *Słownika Geograficznego* na temat województwa poznańskiego oraz w dyskusjach związanych z szkolnymi programami geografii.

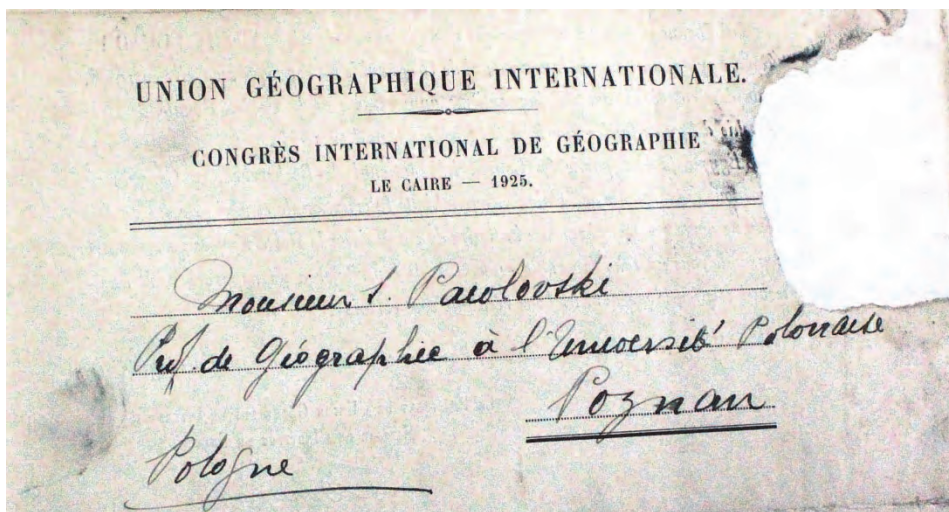
Towarzystwo Geograficzne były organizatorem zjazdów ogólnopolskich. Zjazdom w Poznaniu zawsze wówczas przewodził Pawłowski. W latach 1918–

⁶⁶ M. Czekańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 28.

1939 było zorganizowanych siedem zjazdów. Czwarty zjazd organizował w 1929 r. oddział poznański Towarzystwa Geograficznego. Kolejny, V Zjazd także organizowany był przez oddział w Poznaniu, ale fizycznie odbył się w Gdyni w 1931 r. (w dniach 24–26 maja). W tym samym czasie odbywał się w Gdańsku Zjazd Geografów Niemieckich.

Profesor Pawłowski był członkiem Polskiej Akademii Umiejętności, która odgrywała w okresie międzywojennym bardzo ważną rolę w organizacji nauki w Polsce. Na podstawie uchwały Zebrania Walnego PAU w 1924 r. powołana została międzywydziałowa Komisja Geograficzna, która ukonstytuowała się 25 lipca 1924 r. Z listu prof. Ludomira Sawickiego do Pawłowskiego z 1 sierpnia 1924 r. wynika, że w skład tymczasowego prezydium wszedł prof. Romer jako przewodniczący oraz prof. Sawicki jako sekretarz, zaproponowano w nim także udział Pawłowskiemu⁶⁷. Równocześnie prof. Sawicki zaznacza, że „regulamin Komisji i program działalności na polu wewnętrznym i międzynarodowym” dyskutowany będzie na pierwszym Walnym Zebraniu Komisji w połowie października 1924 r.

Profesor Pawłowski brał udział w Komisji Międzynarodowej Unii Geograficznej (MUG) w Kairze w 1925 r.

20. Karta Uczestnictwa Stanisława Pawłowskiego w Kongresie Międzynarodowej Unii Geograficznej w Kairze w 1925 r.

⁶⁷ Zaproszenie prof. Stanisława Pawłowskiego do międzywydziałowej Komisji Geograficznej, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowskim, sygn. 1, nr 356.

Trwały przygotowania do XIV Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Warszawie, którego przewodniczącym komitetu organizacyjnego był Romer, a sekretarzem generalnym i redaktorem „Actes du Congres” Pawłowski. Romer przy okazji ważnych wydarzeń zawsze promował i wspierał swojego ucznia Pawłowskiego. Jakkolwiek stosunki były oficjalne, pomimo wszelkich powiązań rodzinnych. Profesor Romer w swoich pamiętnikach tak pisał:

Rok 1934 przyniósł mi nowe i niecodzienne zadania do spełnienia. Od dziesięciu lat powziąłem myśl, gorąco upragnioną, by przy użyciu wszelkich wpływów doprowadzić do skutku sesję międzynarodowego kongresu geograficznego w Polsce. Zdawałem sobie dobrze sprawę z trudności przeprowadzenia tego planu, zrazu nawet przeszkody wydawały mi się nie do pokonania. Wszystkie moje osobiste doświadczenia sprzed wielkiej wojny (chodzi o I wojnę światową) przemawiały przeciw moim wymarzonym planom. Międzynarodowe kongresy geograficzne obradowały przed wojną tylko w stolicach wielkich mocarstw lub sławnych ośrodkach kulturalnych najmniejszych państw neutralnych, stojących opieką i gwarancją wielkich mocarstw (Antwerpia, Berno szwajcarskie, Genewa). [...]. Ta hipoteza co do kompetencji przyszłych kongresów geograficznych oczywiście szans Polski, jako kraju obrad, zgoła nie powiększała, lecz przeciwnie: znacznie je osłabiała⁶⁸.

Romer bardzo realnie oceniał możliwości Polski w kwestii przygotowania zjazdu, ale decyzja przez geografów polskich została podjęta. Powodzenie starań o organizację kongresu w Polsce należało do Romera, który mówił:

Nie mogę tutaj wchodzić w pełną zawiła i intryg historię powojennych kongresów geograficznych, powiem tylko, że przy moich zamiarach od początku trwałem i do skutku wytrwałem. W staraniach tych tylko przy pierwszym, ale i najważniejszym kroku spotkałem się z życzliwym poparciem rządu polskiego. [...] Otrzymawszy aprobatę rządu, pojechałem na to posiedzenie do Brukseli, gdzie w nielicznej kompanii zostało przystąpienie Polski do Unii przyjęte niesłychanie życzliwie, a moje plany osobiste poparte wprost z entuzjazmem. [...]. W r. 1931 nareszcie przyjęto na kongresie paryskim wymuszone przeze mnie zaproszenie rządu polskiego na międzynarodowy kongres geografów w Warszawie w terminie letnim 1934⁶⁹.

Należy podkreślić, że pracami organizowania kongresu zajmował się Pawłowski. Przygotowane materiały obejmowały 855 stron, a cztery tomy „Sprawozdania pokongresowego” 2120 stron⁷⁰. XIV Kongres MUG odbył się

⁶⁸ E. Romer, *Pamiętniki...*, s. 179–180.

⁶⁹ Tamże, s. 180–181.

⁷⁰ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 35.

w Warszawie w dniach 23–31 sierpnia 1934 r. Było to wydarzenie o znaczeniu światowym, ważne dla geografii polskiej, podnoszący prestiż Polski w znaczeniu naukowym, społecznym i politycznym. Międzynarodowa społeczność geografów (z inicjatywy lwowskiego ośrodka geografów) zorganizowała podczas kongresu prof. Romerowi, jak to sam zainteresowany określił: „uroczystą manifestację” z okazji jego czterdziestolecia pracy naukowej⁷¹. W *Pamiętnikach. Problemy sumienia i wiary* zapisał: „Po uroczystościach zamknięcia kongresu, w czym musiałem spełniać oficjalną rolę, tak byłem wyczerpany, znudzony, że najbliższym pociągiem odjechałem do Lwowa, [...] opuściłem od razu Lwów i odjechałem sam do Rabki”⁷² (dodajmy, że chorował).

Międzynarodowa społeczność geografów wysoko oceniła organizację XIV Kongresu MUG w Polsce. Profesor Romer bardzo krytyczny w ocenie, tak pisze:

Międzynarodowy kongres geografów w Warszawie był ze wszystkich powojennych kongresów rekordowy pod względem ilości członków, referatów, komisji, wycieczek po Polsce przed- i pokongresowych, a nie mniej też ze względu na fakt, że przed forum tego Kongresu po raz pierwszy kilkanaście państw przedłożyło szczegółowe sprawozdanie z działalności kartograficznej swych instytutów wojskowych, trzydzieści kilka zaś państw uczestniczyło w pierwszej w ogóle międzynarodowej wystawie oficjalnej kartografii. Notabene organizacja całej strony naukowej, badawczej i poznawczej polskiej została wykonana przez mych kolegów, ale całokształt organizacji wystawowej i sprawozdawczej w dziedzinie kartografii [podkr. w oryginale] był moim wyłącznym dziełem⁷³.

Geografowie polscy, uczestniczący w kongresie, przedstawiali wyniki swoich poszukiwań w trakcie referatów oraz wycieczek terenowych. Niewątpliwie indywidualnością polskiej geografii była kartografia, reprezentowana przez Romera i jego współpracowników, oraz problematyka morska, jako rezultat badań szkoły poznańskiej.

Po 80 latach Konferencja MUG odbyła się w Krakowie w dniach 18–23 września 2014 r. Jej organizatorem było Konsorcjum Uniwersytetów Polskich, Komitet Narodowy Międzynarodowej Unii Geograficznej, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Polskie Towarzystwo Geograficzne – przewodniczącym komitetu był prof. Marek Degórski z Instytutu Geografii i Przestrzen-

⁷¹ S.I. Witkiewicz, *Portret pastelowy Profesora Eugeniusza Romera*, Zakopane 1931, [w:] E. Romer, *Pamiętniki...*, s. 80–81.

⁷² E. Romer, *Pamiętniki...*, s. 187.

⁷³ Tamże, s. 181.

nego Zagospodarowania PAN. Natomiast przewodniczącą lokalnego komitetu organizacyjnego była dr hab. Anita Bokwa z Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Podczas uroczystego otwarcia Konferencji prof. Degórski odniósł się do XIV Zjazdu Międzynarodowej Unii Geograficznej w Warszawie, a przede wszystkim przywiódł na pamięć postaci – przewodniczącego tamtego Zjazdu prof. Romera oraz sekretarza generalnego prof. Pawłowskiego. Gościem honorowym konferencji w Krakowie w roku 2014 był prof. Zbigniew Pawłowski (syn Stanisława Pawłowskiego) z małżonką. W konferencji krakowskiej uczestniczyli geografowie z całego świata, którzy podkreślali dobrą organizację spotkania. Polscy uczeni zaś mieli okazję zaprezentować efekty swoich badań na forum międzynarodowym.

Po niezwykłym Zjeździe MUG w Warszawie, w październiku roku 1935, odbył się zjazd geografów w Krakowie, który też stworzył okazję do zespolenia i umocnienia pozycji polskiej geografii.

Zbliżał się kolejny kongres MUG w Amsterdamie. Jak wynika z materiałów archiwalnych, przygotowaniem polskiej delegacji zajmowała się Komisja Geograficzna PAU. Jej przewodniczący, prof. Romer zwrócił się do Pawłow-

21. Zjazd geografów w październiku 1935 r. w Krakowie. Od lewej profesorowie: Jerzy Smoleński, Witold Staniewicz, S. Pawłowski, Józef Borowik.

skiego o pomoc w opracowaniu stanu polskiej geografii według gotowego kwestionariusza. Sprawozdanie przygotowane przez Pawłowskiego, to bardzo wartościowy materiał, przedstawiający stan geografii w Polsce okresu międzywojennego. W Polsce funkcjonowały 23 katedry geograficzne, do podstawowych kierunków geografii zaliczono – kartografię, morfologię i antropogeografię, natomiast geografii regionalną wskazywano jako kierunek przyszłości, wymagający szczególnego namysłu i opieki⁷⁴. Geografia, podobnie jak inne dziedziny nauki w ówczesnej Polsce, mimo że odczuwała niedostateczną ilość środków finansowych, to jednak czyniła pewne postępy w swoich badaniach.

Sekretarz generalny PAU w liście do Pawłowskiego informuje, że Zarząd PAU na posiedzeniu w dniu 6 stycznia 1938 r. przychylił się do propozycji prof. Romera, by przewodniczył on delegacji PAU na Kongres Unii Geograficznej w Amsterdamie⁷⁵. Wyróżnienie Pawłowskiego było wyrazem wysokiej oceny jego twórczości naukowej. Zarząd PAU ustalił, że pokryje koszty podróży i pobytu trzech swoich delegatów na ów kongres. Na podstawie analizy treści wyżej wspomnianego listu należy domniemać, że Romer także przewodniczenie Komisji Geograficznej przekazał Pawłowskiemu (w liście Romer podał skład Komitetu).

XV Międzynarodowy Kongres Geograficzny odbył się w Amsterdamie w dniach 17–28 lipca 1938 r. Na kongresie tym Pawłowski został wybrany na wiceprezydenta Międzynarodowej Unii Geograficznej. Zdajemy sobie sprawę z faktu, że było to wysokie wyróżnienie Pawłowskiego i polskiej geografii, nabierało ono szczególnego znaczenia w odniesieniu do uznanej, wysokiej pozycji geografii niemieckiej⁷⁶. Profesor Romer przekazał następującą opinię o kongresie w Amsterdamie: „Następny po Warszawie Kongres w Amsterdamie (1938) był pod każdym względem kopią warszawskiego, a w dziedzinie kartograficznej do tego stopnia, że fascykuł mych osobistych kilkuset listów i memoriałów, planów i katalogów służył komitetowi organizacyjnemu w Amsterdamie za podstawę pracy i tam pozostał przez kilka lat aż do zakończenia obrad (lipiec 1938)”⁷⁷.

⁷⁴ List prof. Romera do prof. Pawłowskiego w sprawie przygotowania opracowania stanu polskiej geografii, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 3, nr 49.

⁷⁵ List Sekretarza generalnego do prof. Pawłowskiego w sprawie przewodniczenia Komisji Geograficznej na XV Międzynarodowym Kongresie w Amsterdamie w 1938 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 6, nr 34.

⁷⁶ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 35.

⁷⁷ E. Romer, *Pamiętniki...*, s. 181.

22. Uczestnicy Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Amsterdamie w 1938 r. Na fotografii widoczny Stanisław Pawłowski (w jasnym ubraniu).

Profesor Pawłowski dzięki niewątpliwie wysokiemu autorytetowi naukowemu i umiejętnościom organizacyjnym zapraszany był do uczestnictwa w licznych organizacjach, komitetach o różnym charakterze, także z propozycją wygłoszenia wykładów, to także bogata część jego działalności zawodowej i społecznej.

W latach 1919–1920 Pawłowski był członkiem Komisji Geografii Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Był bardzo zaangażowany w pracach Ligi Morskiej i Kolonialnej, w latach 1932–1939 był prezesem Zarządu Oddziału Poznańskiego. 22 lutego 1920 r. utworzony został w Poznaniu Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, którego Profesor był pierwszym prezesem, ponownie wybrany na to stanowisko w kadencji 1925–1926. W kadencji 1925–1926 poznański oddział otworzył schronisko turystyczne w Pucku⁷⁸. Należy dodać, że Pierwszy Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy odbył się

⁷⁸ A. Dzieczkowski, *Pawłowski Stanisław ...*, s. 513–516; *Dziedzictwo narodowe w regionie*, red. M. Chudy, Poznań 2006; A. Kostrzewski, *Studia krajoznawcze...*, s. 43–49.

Lwów, dnia 10 stycznia 1937.

31

Do
Pana Prof. Dra Stanisława Pawłowskiego

w Poznaniu.

Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika uchwalił
jednomyślnie zaprosić Pana Profesora do swego grona w miejsce ś.p. Profesora
Grochmalickiego.

Zawiadamiając Pana Profesora o powyższej uchwale, prosimy uprzejmie o wy-
rażenie Swej zgody.

Złączymy wyrazy wysokiego poważania

Za Zarząd Główny

Sekretarz

M. Kamiński
/Prof. Dr. Marian Kamiński/

Przewodniczący

D. Szymkiewicz
/Prof. Dr. Dezydery Szymkiewicz/

23. Uchwała Zarządu Głównego z dnia 10 I 1937 r. o włączenie Stanisława Pawłowskiego do Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. M. Kopernika.

w auli Uniwersytetu Poznańskiego 12–13 lipca 1929 r., podczas Powszechnej Wystawy Krajowej⁷⁹.

Niewątpliwym wyrazem uznania autorytetu naukowego prof. Pawłowskiego było zaproszenie go w 1937 r. do grona Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. M. Kopernika we Lwowie. W piśmie z 15 grudnia 1938 r. redaktor naukowy „Słownika Geograficznego Państwa Polskiego” poprosił Stanisława Pawłowskiego o przyjęcie funkcji przewodniczącego komitetu redakcyjnego

⁷⁹ *Dziedzictwo narodowe...*, s. 43–49.

słownika⁸⁰, na co profesor przystał. Ponadto Pawłowski uczestniczył w Radzie Nadzorczej Książnicy Polskiej we Lwowie⁸¹, naukowo współpracował z Wojskowym Instytutem Geograficznym⁸², opublikował wiele artykułów m.in. dotyczących Pomorza w czasopiśmie „Le Messenger Polonais”, z redakcją w Warszawie⁸³, pełnił funkcję zastępcy prezesa Komitetu Organizacyjnego wystawy prac z dziedziny geografii na Międzynarodowej Wystawie Komunikacji i Turystyki w 1930 r.⁸⁴, współpracował z Międzynarodowymi Targami Poznańskimi⁸⁵.

Minister spraw wewnętrznych pismem z 5 kwietnia 1937 r.⁸⁶ powołał Pawłowskiego do Komisji Regionalnego Planu Zabudowania Okręgu Poznańskiego (pismo to przekazał wojewoda poznański listem z 20 lipca 1937 r.)⁸⁷. Współpracował ze szkołami na terenie Poznania i województwa, interesował się i opiekował Harcerską Drużyną Wilków Morskich w Poznaniu⁸⁸.

Profesor Pawłowski był dobrym wykładowcą, dlatego zapraszano go na liczne wykłady. W roku 1925 Polska Komisja Współpracy Intelktualnej przy Lidze Narodów przekazała Profesorowi propozycję wygłoszenia cyklu wykładów o Polsce na uniwersytetach szwajcarskich⁸⁹. Miał odczyty w ramach

⁸⁰ Prośba o przyjęcie funkcji Przewodniczącego Komitetu Redakcyjnego „Słownika Geograficznego Państwa Polskiego”, 1938, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 6, nr 372.

⁸¹ Uczestnictwo prof. Pawłowskiego w Radzie Nadzorczej Książnicy Polskiej we Lwowie – pismo z dnia 17 IV 1924 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 1, nr 133.

⁸² Współpraca prof. Pawłowskiego z Wojskowym Instytutem Geograficznym, 1925, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 2, nr 224.

⁸³ Opracowanie artykułów m. in. dotyczących Pomorza dla Redakcji Messenger Polonais w Warszawie – pismo z dnia 15 V 1925 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 2, nr 246.

⁸⁴ Uczestnictwo prof. Pawłowskiego w Międzynarodowej Wystawie Komunikacji i Turystyki – pismo z dnia 4 I 1930 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 3, nr 8.

⁸⁵ Współpraca prof. Pawłowskiego z Międzynarodowymi Targami Poznańskimi – pismo z dnia 15 IV 1937, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 3, nr 177.

⁸⁶ Pismo w sprawie powołania prof. Pawłowskiego do Komisji Regionalnego Planu Zabudowania Okręgu Poznańskiego, 1937, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 3, nr 361.

⁸⁷ Prof. Pawłowski członkiem Komisji Regionalnego Planu Zabudowania Okręgu Poznańskiego – powiadomienie o nominacji, 1937, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 3, nr 360.

⁸⁸ Podziękowania za współpracę i pomoc dla Harcerskiej Drużyny Wilków Morskich, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 3, nr 370.

⁸⁹ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 35.

STOWARZYSZENIE
OPIEKA POLSKA

NAD RODAKAMI
NA
OBECZYŹNIE

ZARZĄD GŁÓWNY-POZNAŃ
ALEJE MARCINKOWSKIEGO 7
P.H.G. 212-726 TELEFON 39-30

POZNAŃ, dnia 14 czerwca 1938 r.

Wielmożny Pan
Profesor Dr Stanisław Pawłowski

w P o z n a n i u

ul. Fredry 10.

L. dz. 414/38-39

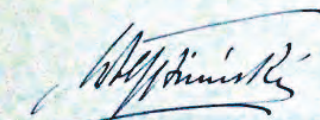
Wielce Szanowny Panie Profesorze !

Pozwalamy sobie ze szczególną wdzięcznością podziękować Wielce Szanownemu Panu Profesorowi za tyle łaskawej uprzejmości okazanej nam z okazji Zjazdu Walnego, na którym raczył J.Wielmożny Pan Profesor wygłosić swój niezwykle cenny i wspaniały referat.

Naświetlił on nam problem emigracyjny w Polsce ze strony zupełnie nieznannej i wywołał wśród obecnych na sali działaczy emigracyjnych ogromne zainteresowanie. Po zebraniu wpłynęły na nasze ręce prośby o udostępnienie treści wykładu dla wykorzystania go w pracy organizacji prowadzących akcję opiekuńczą nad emigracją.

Gdyby więc ta możliwość istniała z niezmierną wdzięcznością skorzystalibyśmy z tak niezwykle cennego materiału naukowego.

Łączymy wyrazy wysokiego szacunku

/Adolf Hr. Bniński/

Prezes

/Anna Smoczyńska/
Sekretarz generalny

24. Podziękowanie Stowarzyszenia Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie za przedstawiony referat.

Stowarzyszenia Opieki Polski nad Rodakami na Obczyźnie, dotyczące problematyki emigracji w Polsce, które spotykały się z bardzo dobrym przyjęciem. Był członkiem korespondentem Akademii Asiatica w Teheranie oraz towarzystw geograficznych w Austrii, Czechosłowacji, Holandii, Stanach Zjednoczonych⁹⁰.

Stanisław Pawłowski, pomimo że był przedstawicielem poznańskiego ośrodka geograficznego, był znawcą problematyki karpackiej, prowadził nowe rozpoznania na terenie północno-zachodniej Polski, polskiego wybrzeża. Profesor brał aktywny udział w rozwoju organizacyjnych i merytorycznych badań z dziedzin geograficznych, jak i geologicznych, co dobrze udawało się połączyć za pośrednictwem Komisji Fizjograficznej. Komisja została powołana przez Towarzystwo Naukowe Krakowskie 4 kwietnia 1865 r., natomiast 15 marca 1873 r. przyjęta została przez Akademię Umiejętności (od 22 listopada 1919 r. Polską Akademię Umiejętności).

Wydarzeniem dla nauk przyrodniczych był I Zjazd Fizjografów Polskich w Krakowie (w dniach 3–5 stycznia 1924 r.), organizowany przez Komisję Fizjograficzną PAU oraz Polskie Towarzystwo Przyrodników we Lwowie (jego przewodniczącym był prof. Jan Czekanowski). Na zjazd specjalnym listem zaproszono prof. Pawłowskiego⁹¹. Obrady zjazdowe odbywały się w kilku sekcjach – antropologicznej, archeologicznej, botanicznej, geograficznej, geologiczno-mineralogicznej, zoologicznej i ochrony przyrody. Przedmiotem dyskusji były np. obszary w kraju zagrożone zniszczeniem, zapewnienie ciągłości badań fizjograficznych, potrzeba utworzenia stanowiska fizjografa w praktyce, przygotowanie publikacji m.in. atlas geograficzny, podział kraju na regiony fizjograficzne. Dziś bardzo pozytywnie patrzymy na podejmowane wówczas w dysypucie problemy, zważywszy na fakt, że są ciągle aktualne w koncepcji zrównoważonego rozwoju kraju. Ze wspomnianym lwowskim zjazdem wiążemy także powołanie Międzynarodowej Komisji Geograficznej PAU, która później działała jako Państwowy Komitet Geograficzny, afiliowany przy Międzynarodowej Unii Geograficznej.

Na uwagę zasługuje duży wkład Pawłowskiego w organizację badań czwartorzędu⁹² na terenie Polski, zainicjowane przez Polskie Towarzystwo

⁹⁰ A. Dzieczkowski, *Pawłowski Stanisław...*, s. 513–516.

⁹¹ Zaproszenie na I Zjazd Fizjografów Polskich w Lwowie, 1924, Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 1, nr 4.

⁹² Czwartorzęd – ostatnia, trwająca do dziś era geologiczna, która rozpoczęła się ok. 1 mln lat temu, gdy na skutek zbieżności szeregu zjawisk astronomicznych nastąpiła redukcja ilości ciepła otrzymywanego z zewnątrz przez Ziemię i pierwsze zlodowacenie, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 66.

Geologiczne (powstało 7 maja 1919 r.), Państwowy Instytut Geologiczny, Komisję Fizjograficzną PAU⁹³. Zjazd na temat Dyluwium⁹⁴ Polski odbył się w dniu 12–15 kwietnia 1923 r. w Warszawie. Przeprowadzone wówczas dyskusje dotyczyły m.in. liczby epok lodowcowych i ich wieku, recesji ostatniego lądolodu, stosunku lądolodu północnego do Karpat, jezior, mokradeł i torfów oraz morfologii polodowcowej. Pawłowski podczas zjazdu przewodniczył obradom, zaprezentował referat.

Z kolei obszerny tekst zawierający treści referatu Pawłowskiego przedstawianego na Zjeździe Polskiego Towarzystwa Geologicznego w Krakowie (6 listopada 1927 r.), został opublikowany w „Roczniku PTG” (1928). Prace dotyczące organizacji badań czwartorzędu przebiegały bardzo szybko. Odnotować należy powołanie Karpackiej Asocjacji Geologicznej (19 sierpnia 1922 r.) w czasie Kongresu Geologicznego w Brukseli, natomiast w Związku Radzieckim powstała pierwsza w świecie Komisja Badań Czwartorzędu na Zjeździe Geologicznym w Kijowie (przyjęta 15 stycznia 1927 r.). Z inicjatywy prof. Mieczysława Limanowskiego 21 marca 1928 r. odbyła się w Krakowie konferencja porozumiewawcza Zjazdu PTG dotycząca czwartorzędu. Po dziesięciu dniach przekazano prof. Janowi Nowakowi (prezesowi Zarządu Głównego PTG) sprawę utworzenia Asocjacji Geologicznej Krajów Europy Północnej i Środkowej. Uczynił to oddział warszawski PTG, w porozumieniu z oddziałem wileńskim i prof. Pawłowskim z Poznania⁹⁵. Pomysł uzyskał poparcie uczestników Zjazdu Geologicznego w Kopenhadze (25–29 czerwca 1928 r.). W składzie 6-osobowej delegacji, której przewodniczył prof. Limanowski, był także Pawłowski. Po dyskusji podczas zjazdu przyjęto polską propozycję powołania Międzynarodowej Asocjacji Badań Czwartorzędu Północnej Europy, do której wszedł też prof. Nowak. Ostatecznie zaaprobowano nazwę Asocjacja dla Badań Czwartorzędu Europy (26 czerwca 1928 r.). Odpowiedzią polskiego środowiska przyrodników było powołanie odpowiedniej Komisji Badań Czwartorzędu, w dniu 3 września 1928 r. w ramach Walnego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego we Lwowie, sekretarzem-korespondentem został prof. Jan Lewiński, a w 6-osobowym składzie komisji był także Pawłowski.

⁹³ S. Alexandrowicz, *Polskie korzenie Międzynarodowej Unii Badań Czwartorzędu (INQUA)*, „Prace Komisji Historii Nauki” 9, 2009, s. 53–89.

⁹⁴ Dyluwium (łac. *diluvium* – potop) – dawna, dziś rzadko używana (raczej w formie przymiotnikowej – dyluwialny) nazwa plejstocenu, pochodząca z czasów, gdy uważano, że głazy narzutowe Niżu pochodzą wyłącznie z gór lodowych, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 87.

⁹⁵ S. Alexandrowicz, *Polskie korzenie...*, s. 53–89.

Na kongresie w Waszyngtonie w 1933 r. przyjęto nazwę INQUA (*International Union for Quaternary Research*). Kolejny kongres INQUA w Austrii (1–25 września 1936 r.) był bardzo istotny dla rozwijających się badań czwartorzędowych. Przewodniczącym zjazdu był prof. A. Penck. Polska 9-osobowa delegacja reprezentowana była przez prof. Stanisława Lencewicza i prof. Pawłowskiego oraz doktorów: R. Galona (z Uniwersytetu Poznańskiego), Mieczysława Klimaszewskiego, Mariana Książkiewicza, Jerzego i Wiesławy Kondrackich, Bronisława Halickiego oraz Kamilę Ciszewską. Pawłowski i Klimaszewski odnieśli się do zagadnień związanych ze zlodowaceniem i osadów czwartorzędowych w Karpatach. Natomiast Galon przedstawił kwestie dyluwialnych utworów Niżu Środkowoeuropejskiego z uwzględnieniem morskiej fauny interglacjału eemskiego⁹⁶. Problematykę kartograficzną czwartorzędu na terenie Polski przedstawił dr Halicki⁹⁷.

Wspomniano już, że prof. Pawłowski działał w Towarzystwie Przyjaciół Nauk Poznańskim (dziś: PTPN). Podczas pierwszego publicznego posiedzenia i walnego zgromadzenia Towarzystwa (w czasie pierwszej kadencji prezesury prof. Dembińskiego) Pawłowski wygłosił referat pt. „Obronność państwa w świetle analizy warunków geograficznych”. Wykład spotkał się z wielkim zainteresowaniem słuchaczy, był świetnie wygłoszony i stwierdzono, że tekst winien być opublikowany jako artykuł⁹⁸. Prezes Stowarzyszenia Polsko-Jugosłowiańskiego dziękował również Pawłowskiemu za wygłoszenie „przebiegłego i rzeczowego” referatu pt. „Jugosławia nad Jadranem”, w trakcie posiedzenia z okazji Święta Zjednoczenia Królestwa Jugosławii, które odbyło się 1 grudnia 1935 r. w auli uniwersyteckiej⁹⁹.

Zaangażowanie zawodowe Pawłowskiego dobrze ilustruje jego sprawozdanie z pracy w roku akademickim 1938/1939¹⁰⁰. Prowadził on działalność organizacyjną, naukową i dydaktyczną. Przejawy tej aktywności zawodowej

⁹⁶ Interglacjały (łac. *inter* – między i *glacialis* – lodowy) – okres umiarkowanego klimatu pomiędzy poszczególnymi zlodowaczeniami (glacjałami) [...] czwarty eemski, między glacjałami środkowopolskim a bałtyckim, w którym kształtowały się liczne zastoiska i główne pradoliny, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 172.

⁹⁷ S. Alexandrowicz, *Polskie korzenie...*, s. 53–89.

⁹⁸ S. Pawłowski, „Obronność państwa w świetle analizy warunków geograficznych” – wykład na walnym zgromadzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskie (informacja w prasie), Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 5, nr 307.

⁹⁹ Podziękowanie Prezesa Stowarzyszenia Polsko-Jugosłowiańskiego za wygłoszenie referatu pt. „Jugosławia nad Jadranem” – list z 3 XII 1935 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 3, nr 343.

¹⁰⁰ Sprawozdanie prof. Stanisława Pawłowskiego z pracy w roku akademickim 1938/1939, Archiwum UAM, sygn. 15/157, 7.

utwierdzają w przekonaniu, że był on indywidualnością, znakomicie upowszechniał geografę jako naukę i jej znaczenie praktyczne.

Stanisław Pawłowski na pewno pozostawał pod wpływem autorytetu swojego nauczyciela prof. Romera. 30 czerwca 1933 r. sukcesem zakończyły się starania Pawłowskiego o uhonorowanie prof. Romera tytułem doktora *honoris causa* Uniwersytetu Poznańskiego. Profesor Eugeniusz Romer, wybitny geograf Uniwersytetu Lwowskiego o światowej renomie, niezwykle zasłużony dla geografii, wielki patriota, uczony, otrzymał godność doktoratu *honoris causa* Uniwersytetu Poznańskiego. Fakt powyższy to także honor dla samego Uniwersytetu, że w gronie doktorów honorowych, mamy znakomitego geografa.

Stanisław Pawłowski, będąc geografem, z wielkim zaangażowaniem prowadził badania terenowe, a w trakcie swoich podróży po świecie dokumentował własne obserwacje. Bogumił Krygowski wspominał eksploracje prowadzone przez Pawłowskiego i jego uczniów na Polesiu – kilkutygodniowe wyjazdy w sezonie letnim, zaangażowanie profesora, ciekawe dyskusje. Wspólnie z doc. Galonem organizowali dla studentów wyjazdy terenowe, zarówno krajowe, jak i zagraniczne, na Półwysep Skandynawski, do Estonii, na Półwysep Bałkański.

25. Stanisław Pawłowski ze współpracownikami badań terenowych na Polesiu (zapewne 1935–1938). Od lewej: Soroka, Krygowski, Pawłowski, Galon, Dylik.

26. Stanisław Pawłowski z studentami (na przodzie w środku siedzi Stanisława Zajchowska) na wycieczce terenowej w Estonii (1930).

Pawłowski miał możliwość poznać północną Afrykę (wyjazd na kongres w Kairze) oraz południowo-wschodnią Azję w czasie przeszło pięciomiesięcznej podróży. Po Kongresie Geograficznym w Amsterdamie z prof. Walerym Goetlem¹⁰¹ odwiedził Indie Holenderskie (Jawa, Sumatra, Cejlon) oraz Indie Brytyjskie (Kalkuta, Himalaje, Delhi, Bombaj, Madras). W swoim sprawozdaniu z tej podróży (28 grudnia 1938 r.) podaje informację o wykonaniu 2000 fotografii, zebraniu okazałej kolekcji minerałów, roślin i map, a swoje obserwacje z terenu zawarł w ośmiu notatnikach terenowych. Bogaty materiał dokumentacyjny miał stanowić podstawy opracowania artykułów i książek. Niestety zaginął on w czasie wojny¹⁰². Pisał też:

Jako przewodniczący delegacji polskiej na Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Amsterdamie wziąłem czynny udział w wycieczkach pokongresowych... W dniu 3 sierpnia opuściłem Amsterdam udając się na wielkim statku oceanicz-

¹⁰¹ List Walerego Goetla do prof. S. Pawłowskiego w związku z podróżą do Indii Holenderskich w ramach Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Amsterdamie, 1938, Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowskim, sygn. 6, nr 318.

¹⁰² Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 85–87.

nym (14.000 ton) do Indyj. Statek zatrzymywał się w Southampton, w Algierze, Genui, Port Said, Colombo, Sabang, Belawan-Deli, Singapore i Batawi [dzisiaj – Dżakarta] [...] podróż morzem trwała 32 dni. [...]. Wycieczka została zorganizowana bardzo dobrze [...] ¹⁰³.

27. Stanisław Pawłowski i prof. Walery Goetel w podróży do Indonezji, po kongresie geograficznym w Amsterdamie (1938).

Trasa wycieczki dawała możliwość zarówno zapoznania się ze środowiskiem fizycznogeograficznym, jak i kulturowym i przebiegała przez Jawę, Bali, Sumatrę, wulkan Krakatau, dalej podróż odbywała się samochodem i pociągiem z Colombo, przez Madras, Kalkutę, Ghaty Wschodnie, Darżeling (stacja klimatyczna), dolinę rzeki Pisty, Benares, Sangatok, Agra, Sikri, Delhi, Bombay, wyspę Elefant, Gathy Zachodnie, Kandhale, Madras Colombo, Kandy. W zakończeniu profesor pisze:

Dnia 2.11.1938 roku opuściłem Ceylon, wsiadłszy na okręt holenderski „Cristian Huygens”... i pojechałem do Egiptu, a stamtąd przez Haifę w Palestynie do Syrii.

¹⁰³ Tamże, s. 85.

№ 478.

НИИ БОРИСЪ III
СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЪ И НАРОДНАТА ВОЛЯ
ЦАРЬ НА БЪЛГАРИЯ

Въ знакъ на **НАШЕТО** особено благоволение, награждаваме
 члн-те Професоръ **Д-ръ Станиславъ Павловски**
 отъ Университета въ Пловдивъ

съ **кавалерски крестъ**

ОТЪ НАШИЯ
НАРОДЕНЪ ОРДЕНЪ ЗА ГРАЖДАНСКА ЗАСЛУГА

Заповѣдваме да му се даде настоящата **ГРАМОТА** скрепена
 съ печата.

София, 30 декември 1936 г.

Канцлеръ на Орденитъ:

Секретарь:

28. Krzyż Komandorski z Gwiazdą bułgarskiego Orderu Zasługi Cywilnej przyznany Profesorowi Stanisławowi Pawłowskiemu w 1936 r.

25 Juli 1938.

R. 115.

WIJ WILHELMINA, BIJ DE GRATIE GODS.
KONINGIN DER NEDERLANDEN, PRINSES
VAN ORANJE-NASSAU. ENZ. ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onze Ministers van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van 15 Juli 1938, N°. 141, Kabinet en van Buitenlandsche Zaken van 16 Juli 1938, Kabinet van den Minister, N°. 6085;

HEBBERN GOEDGEVONDEN EN VERSTAAN:

te benoemen tot COMMANDEUR in de Orde van ORANJE-NASSAU

Professor Dr. S. PAWLOWSKI,

te Poznan.

Onze Minister van Buitenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Kanselier der Nederlandsche Orden.

WEISSENBURG, den 25 Juli 1938.
(get.) WILHELMINA.

Minister van Onderwijs,
Kunsten en Wetenschappen,

t.) J. R. SLOTEMAKER DE BRUINE.

Minister van Buitenlandsche Zaken,

t.) J. P A T I J N.

Accordeert met deszelfs Origineel,
De Directeur van het Kabinet der Koningin,
(get.) VAN TETS V. GOUDRIAAN.

Voor gelijkkluidend afschrift,
De gep. Luitenant-Generaal,
Adjutant i. b. d. van H. M. de Koningin,
KANSELIER DER NEDERLANDSCHE ORDEN,

N°. 1427.

29. Wyróżnienie Stanisława Pawłowskiego Orderem Komandorskim holenderskiego dworu królewskiego Van Oranje Nassau (1938).

Ze Syrii podążyłem do Iraku (Bagdad, Babilon), a stamtąd do Turcji. Tu ostra zima, co na wyżynach daje się już we znaki, skłoniła mnie do powrotu do kraju, który nastąpił 8 grudnia 1938 r. Razem z pobytem w Holandii byłem w podróży z górą 5 miesięcy [...]¹⁰⁴.

Wielka szkoda, że materiały zebrane przez Pawłowskiego zaginęły, bo zapewne posłużyłyby do napisania wielu wartościowych artykułów i książek, a być może prof. Leszek Starkel i jego zespół miałby cenną podstawę do swoich badań w Himalajach.

Pawłowski był bardzo wymagający tak wobec siebie, jak i współpracowników, ale kontakty ze współpracownikami i studentami były bardzo serdeczne. Przekonuje nas o tym powitanie profesora po powrocie z podróży do Azji na specjalnym wieczorku (10 grudnia 1938 r.), zorganizowanym przez studentów Koła¹⁰⁵.

30. Wyróżnienie Stanisława Pawłowskiego Medalem XV-lecia Odzyskania Morza (1936).

¹⁰⁴ Tamże, s. 87.

¹⁰⁵ Tamże, Ballada..., s. 89; Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 6, nr 420.

We wspomnieniach Olszewicza można znaleźć informację, że Pawłowski miał objąć Katedrę (Zakład) Antropogeografii¹⁰⁶ w Warszawie (można przypuszczać, że na Uniwersytecie Warszawskim), jednak z propozycji nie skorzystał¹⁰⁷.

Wielokierunkowa działalność Pawłowskiego, pełna zaangażowania praca, pomimo wielości spraw, prowadzona na wysokim poziomie, zasługuje na uznanie. Otrzymał on liczne odznaczenia i wyróżnienia, m.in. Jugosłowiański Order św. Sawy (1935), Krzyż Komandorski z Gwiazdą bułgarskiego Orderu Zasługi Cywilnej (1936), Order Komandorski holenderskiego dworu królewskiego Van Oranje Nassau (1938), Złoty Krzyż Zasługi (1938), brązowy i srebrny (1938) Medal za długoletnią służbę, Medal XV-lecia Odzyskania Morza (1936). Pośmiertnie został odznaczony Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski (1957)¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Antropogeografia (gr. *anthropos* – człowiek, *geographia* – opis ziemi) – geografia człowieka, czyli dziedzina geograficzna, której obszarem zainteresowań jest problematyka ludnościowa. Dostrzega się zróżnicowanie zbiorowości ludzkiej, co umożliwia wyodrębnienie i analizę jej segmentów: w wymiarze demograficznym – zróżnicowanie płci i wieku, biologicznym – rasy i odmiany, kulturowym – skład etniczny i wyznaniowy, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata. Słownik pojęć geograficznych*, t. 1, red. A. Kostrzewski, Poznań 2001, s. 15.

¹⁰⁷ B. Olszewicz, *Garść wspomnień*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 121.

¹⁰⁸ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 91.

ROZDZIAŁ IV

Rektor Uniwersytetu Poznańskiego

Akademicki Poznań włączył się do sieci ośrodków akademickich w Polsce¹⁰⁹. Zmieniała się struktura organizacyjna uniwersytetu, przykładowo w czasie kadencji rektorskiej Heliodora Święcickiego funkcjonowały już 123 katedry¹¹⁰. Rektorzy i dziekani byli wybierani na jeden rok. Rektor pełnił funkcję przewodniczącego senatu, dziekan przewodniczącego rady wydziału. Ustępujący rektor przejmował obowiązki prorektora uniwersytetu, dla zapewnienia ciągłości zarządzania nim. Teren uczelni nie podlegał władzom bezpieczeństwa i ich kontroli¹¹¹.

Sprawą pierwszorzędnej wagi było oczywiście zatrudnienie wysoko wykwalifikowanych profesorów, niewielu z nich wywodziło się z Wielkopolski. W roku 1919 na Wydziale Filozoficznym zatrudnionych było 28 wykładowców, natomiast w roku akademickim 1922/1923 na całym uniwersytecie było 145 wykładowców. W związku z potrzebami naukowymi i dydaktycznymi wzrosła liczba pracowników, i tak w roku akademickim 1938/1939 zatrudnionych było 564 pracowników naukowych (6 profesorów honorowych, 62 profesorów zwyczajnych, 32 profesorów nadzwyczajnych, 7 profesorów tytularnych, 7 zastępców profesora oraz 6 docentów)¹¹². Grono profesorskie reprezentowały istotnie autorytety naukowe w swoich dyscyplinach, niewątpliwie w geografii wysoką rangę naukową prezentowali profesorowie Stanisław Pawłowski i Stanisław Nowakowski. Dla równomiernego podziału kadry profesorskiej między tworzące się w Polsce uczelnie wyższe, a także dla zweryfikowania jej kwalifikacji ministerstwo w styczniu 1919 r. powołało Komisję Stabilizacyjną.

¹⁰⁹ J. Tymowski, *Organizacja szkolnictwa wyższego w Polsce*, PWN, Warszawa 1975.

¹¹⁰ A. Wrzosek, *Szkolnictwo akademickie...*, s. 355–363

¹¹¹ J. Tymowski, *Organizacja szkolnictwa wyższego...*, s. 23

¹¹² B. Miśkiewicz, *Uniwersytet Poznański...*, s. 18–20.

Sprawą fundamentalną dla powstającego uniwersytetu było przedstawienie oferty kierunków studiów, którą systematycznie rozszerzano. Czasy były trudne, studia były płatne, stypendiów było niewiele. Profesorowie uniwersytetu energicznie przystąpili do realizacji funkcji dydaktyczno-wychowawczej. Zainteresowanie studiami było duże. W roku akademickim 1919/1920 na Uniwersytecie Poznańskim było 1814 studentów i wolnych słuchaczy, już w roku akademickim 1933/1934 liczba ta wynosiła 5353, a w roku 1938/1939 było 4560¹¹³. Można uznać, że ów wzrost zainteresowania studiami i przyjęcie tak dużej liczby żaków w roku akademickim 1933/1934 były efektem dobrego zarządzania uczelnią, także w roku poprzedzającym 1932/1933, kiedy uczelnią kierował rektor Pawłowski. Uniwersytet Poznański w dwudziestoleciu międzywojennym wykształcił 9,3 procenta inteligencji z wyższymi studiami¹¹⁴. Warto dodać, że warunki materialne studentów były zróżnicowane. Uczyla się przede wszystkim młodzież wywodząca się z zamożnych rodzin, młodzież pochodzenia robotniczego stanowiła 10–15 procent¹¹⁵. Wielu studentów pracowało, nauka nierzadko przeciągała się na wiele lat, zaledwie 10–12 procent spośród nich kończyło studia w terminie, liczni kończyli z dwu-, trzyletnim opóźnieniem. Młodzi ludzie byli jednak pełni zapału do nauki. Funkcjonowały studenckie koła naukowe, liczne organizacje o charakterze patriotycznym, a także regionalne koła samopomocowe. To właśnie taka młodzież, zróżnicowana wewnątrz, tworzyła atmosferę Uniwersytetu Poznańskiego.

Wraz z rozwojem kadry naukowej i wzrostem liczby studentów kształtowała się struktura organizacyjna Uniwersytetu Poznańskiego, w ramach której w roku akademickim 1938/1939 istniało dziewięć wydziałów, Obserwatorium Astronomiczne¹¹⁶ oraz podległa rektorowi Biblioteka Uniwersytecka i Drukarnia.

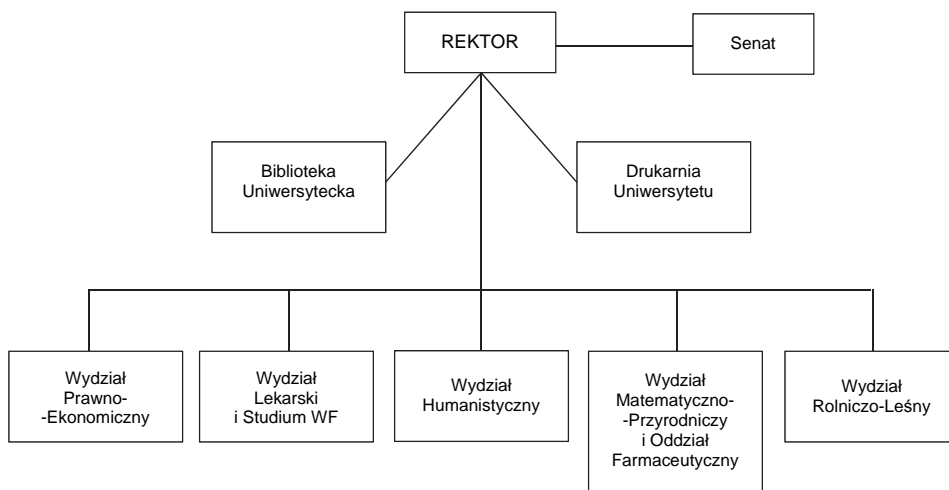
Należy podkreślić, że od momentu powstania Uniwersytetu przyjęto do realizacji sprawę podstawową dla uczelni, stworzenie możliwości publikowania wyników prowadzonych badań naukowych. Uniwersytet uruchomił własne wydawnictwo, ale chętnie współpracowano z Towarzystwem Przyjaciół Nauk Poznańskim, które też wydawało prace w ramach uruchomionych serii. Dobrze funkcjonowała Biblioteka Uniwersytecka. Rozwój Uniwersytetu Poznańskiego, podobnie jak innych uczelni w Polsce, w zasadniczym stopniu

¹¹³ Tamże, s. 23.

¹¹⁴ G. Labuda, *Uniwersytet Poznański w latach 1919–1969*, Poznań 1969.

¹¹⁵ Tenże, *Uniwersytet Poznański w poznańskim środowisku naukowym w latach...*, s. 737–749.

¹¹⁶ Tenże, *Uniwersytet Poznański w latach 1919–1969...*, s. 15.

31. Struktura organizacyjna Uniwersytetu Poznańskiego w roku akademickim 1938/1939.

stymulowany był warunkami ekonomicznymi i panującą sytuacją społeczno-polityczną w kraju.

Szkoły wyższe w Polsce od początku powstania w latach 1918 i 1919, powoływano na podstawie uchwały Rady Ministrów, natomiast profesorów mianował Naczelnik Państwa. Całość funkcjonowania szkolnictwa wyższego regulowała ustawa z 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich, której projekt przygotowali profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego¹¹⁷, oparty na wzorach uniwersytetów niemieckich. Ustawa nadawała największe uprawnienia organom kolegialnym szkoły wyższej. Uczelnie posiadały własny statut, zatwierdzony przez ministra. Jak pokazuje rozwój historii szkolnictwa wyższego w Polsce, była to jedna z najbardziej postępowych i liberalnych ustaw na świecie¹¹⁸. Ale funkcjonowanie szkół wyższych według tej ustawy było stopniowo ograniczane. Stosunkowo niewielkim ograniczeniem samorządności uczelni było rozporządzenie prezydenckie z dnia 27 marca 1924 r., zezwalające ministrowi wyznań religijnych i oświecenia publicznego kontrolę majątku własnego uczelni. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 24 lutego 1926 r. o stosunku służbowym profesorów szkół akademickich i pomocniczych sił naukowych nie tylko uzupełniało, ale wręcz zmieniało ustawę z 1920 r. Zmiany dotyczyły głównie odpowiedzialności dyscyplinarnej pra-

¹¹⁷ J. Tymowski, *Organizacja szkolnictwa wyższego...*, s. 23.

¹¹⁸ M. Howiecki, *Dwudziestolecie II Rzeczypospolitej*, [w:] tegoż, *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981, s. 235.

cowników naukowych i organów dyscyplinarnych uczelni. W latach 1926–1928 rektorem Uniwersytetu Poznańskiego był prof. Jan Grochmalicki, który uczestniczył w pracach Konferencji Rektorów w Wilnie i Warszawie, broniąc autonomii uczelni. Mimo to, wprowadzono poważne zmiany w zarządzaniu uczelnią, ograniczające jej autonomię¹¹⁹.

Sytuacja ekonomiczna w kraju wymuszała ograniczenia budżetowe na uczelniach, a w konsekwencji pogarszało się ich funkcjonowanie. Całości zmian dopełniał aspekt polityczny¹²⁰. Sytuacja taka zaznaczyła się szczególnie w latach akademickich 1931/1932 (rektorem był prof. Sajdak) i 1932/1933 (rektorem był prof. Pawłowski). Rektor Sajdak dostrzegał nadchodzące zagrożenia i podczas inauguracji roku akademickiego do studentów skierował takie oto słowa: „Stwierdzić trzeba, że wyniki pracy uniwersyteckiej u naszej młodzieży są bardzo małe. Ilość studentów, kończących studia swe w terminie normalnym, jest nieproporcjonalnie niska. Przeciętnie niecała 1/3 studentów zdaje egzaminy w przepisany terminie; reszta nie dokłada w pracy energii należytej, marnuje czas i koszta. To jest fakt niedobry i niepokojący”¹²¹. Natomiast w sprawozdaniu ze swej działalności za rok akademicki 1931/1932 rektor Sajdak wyraźnie mówił:

Etatów służby posiada Uniwersytet 214, lecz i z tych nie moglibyśmy skorzystać w całej pełni ze względu na zakaz obsadzania wolnych etatów. Na niewystarczające dotacje naukowe, które przeznaczone są na utrzymanie klinik, zakładów, bibliotek seminaryjnych, skarżyły się szkoły wyższe zawsze – w tym roku nie tylko nie było poprawy, ale zmiana na gorsze i to wielka [podkr. A.K.] [...] Na Wydziale humanistycznym na miesiąc czerwiec cała dotacja wynosiła 107 zł dla 20 zakładów. Były zakłady, które dostawały miesięcznie po 3 zł. Tak było na Wydziale humanistycznym i prawnym¹²².

Aktywność Rektora Sajdaka najprawdopodobniej sprawiła, że 16 lutego 1931 r. odbyła się w Poznaniu Konferencja Rektorów, w której zdecydowanie wystąpiono przeciw planowanej przez rząd reformie szkolnictwa wyższego¹²³. W ramach Konferencji podjęto następującą uchwałę:

¹¹⁹ A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu w latach 1918–1939...*, s. 169–184.

¹²⁰ S. Kowalski, *Uniwersytet Poznański okresu międzywojennego w świetle wspomnień magistra i doktoranta*, „Kronika Miasta Poznania”, R. 58, 1990, z. 2, s. 23–27.

¹²¹ Przemówienie inauguracyjne rektora Uniwersytetu Poznańskiego prof. Jana Sajdaka w roku akademickim 1931/32, [w:] *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za lata szkolne 1929/30 i 1930/1*, Poznań 1932, s. 39; por. też B. Miśkiewicz, *Uniwersytet Poznański...*, s. 25.

¹²² *Sprawozdanie Rektora prof. J. Sajdaka z działalności w roku akademickim 1931/33*, [w:] *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1931/1932*, Poznań 1933, s. 15–16.

¹²³ A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu w latach 1918–1939...*, s. 170–179.

Wobec wiadomości o zamierzonej rewizji ustawy o szkołach akademickich, Konferencja Rektorów uważa za konieczne stwierdzenie, że jak dotąd tak i nadal podstawą ustroju szkół akademickich winna pozostać wykształcona i wypróbowana w ciągu wieków autonomia, bez której zarówno normalne funkcjonowanie szkół akademickich, jak i rozwój polskiej nauki byłyby całkowicie zahamowane¹²⁴.

Odpowiednie uchwały ponowiono na kolejnej Konferencji Rektorów w Krakowie 29 grudnia 1931 r.¹²⁵ W środowisku akademickim toczyły się gorące dyskusje, przede wszystkim nie ukrywało ono swojego niezadowolenia. Konferencja Rektorów została przyjęta przez ministra Janusza Jędrzejewicza, który stwierdził, że informacje o zniszczeniu autonomii uczelni polskich są nieprawdziwe¹²⁶. Wielkim zaskoczeniem dla szkolnictwa akademickiego Polski było ogłoszenie ministerialnego projektu ustawy o ustroju szkolnictwa wyższego.

Przegląd dziejów Uniwersytetu Poznańskiego w pierwszej połowie dwudziestolecia międzywojennego pozwoli zapewne w lepszym stopniu ocenić, jak ważny i trudny był rok akademicki 1932/1933. Skomplikowana była sytuacja ekonomiczna kraju, opublikowano kontrowersyjny projekt o reformie szkolnictwa wyższego, narastało niezadowolenie profesorów i studentów.

W tak niekorzystnym dla nauki i szkolnictwa wyższego w Polsce czasie na rektora Uniwersytetu Poznańskiego wybrano prof. Stanisława Pawłowskiego. Zapewne jego jednoznaczne stanowisko w kwestii autonomii uczelni i jego zaangażowanie w tym zakresie, wysoki autorytet naukowy, umiejętności organizacyjne, dużo energii w działaniach na rzecz polskośći ziem zachodnich, zadecydowały o tym wyborze.

Uroczysta inauguracja roku akademickiego 1932/1933 Uniwersytetu Poznańskiego odbyła się 23 października 1932 r. Urząd rektorski składał rektor Sajdak i przekazywał insygnia władzy rektorskiej prof. Pawłowskiemu.

Rektor Sajdak w swoim przemówieniu sprawozdawczym serdecznie podziękował za współpracę i pomoc władzom wojewódzkim, miejskim, prokuratorii generalnej, izbie kontroli państwa, senatowi oraz młodzieży uniwersyteckiej. Młodzieży dziękował za ich pracę, stosunek do władz uniwersytetu, podkreślając, że studenci są także współodpowiedzialni „za dobro Uniwersytetu, za jego losy i jego znaczenie”. Docenił ich postawę w czasie strajków na innych uniwersytetach: „to ja zasłyszane słowa odbierałem w Waszym imieniu i byłem dumny, że Waszym Rektorem. Władze akademickie ufały Wam

¹²⁴ Tamże, s. 178.

¹²⁵ Tamże.

¹²⁶ Zjazdy Rektorów 1927–33, Archiwum UAM, sygn. 15/115.

zawsze, a zaufania nie zawiedliście ani razu”¹²⁷. A do rektora Pawłowskiego powiedział:

Magnificencjo! Już któryś rok z rzędu gromadzą się ciężkie chmury nad polskimi Uniwersytetami. W tym roku chmury te czarniejsze, przyszłość więcej niepewna, trudności większe niż po inne lata. Znosi się na to, że rok Twego Urzędu nie będzie – zdaje się – łatwy.

Życzę Ci z całego serca w imieniu Kolegów i własnym, byś burzę przetrwał, trudności przezwyciężył, warunki do pracy naukowej w naszej Szkole ulepszył. Że w pracy Twojej dla dobra nauki i Uniwersytetu pomagać Ci będziemy wszyscy i solidarnie, o tem bądź przekonany, tak jak my wszyscy, oddając rządy Uniwersytetu w Twoje ręce, wierzyliśmy i ufamy, że trudom podołasz, a naszej Alma Mater chluby przysporzysz¹²⁸.

To istotnie była zapowiedź tego, co czeka nowego rektora w nadchodzącym roku akademickim. Insignia władzy rektorskiej przekazane zostały prof.

Pawłowskiemu, który podziękował m.in. słowami: „Równocześnie z tym zaszczytem złożyliście jednak, panowie koledzy, na mnie ciężki obowiązek kierowania naszą nadwarciańską nawą uniwersytecką pośród jak i piętrzących się coraz to większych przeciwności. Od niejakiego czasu bowiem uniwersytety w Polsce stały się przedmiotem krytyki w prasie codziennej i życiu”¹²⁹. Podkreślił też, że wprawdzie zmiany w zarządzaniu szkołami są potrzebne, to jednak nie powinny być zbyt radykalne, dodając:

32. Rektorem Uniwersytetu Poznańskiego w roku akademickim 1931/1932 był Stanisław Pawłowski.

¹²⁷ Przemówienie ustępującego Rektora prof. dr. Jana Sajdaka na inauguracji roku akademickiego 1931/32, [w:] *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1931/32*, Poznań 1933, s. 30–31.

¹²⁸ Przemówienie ustępującego Rektora prof. dr. Jana Sajdaka na inauguracji roku akademickiego 1931/32, [w:] *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1931/32...*, s. 31.

¹²⁹ Przemówienie Rektora prof. Stanisława Pawłowskiego na inauguracji roku akademickiego 1931/32, [w:] *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1931/32...*, s. 32.

Uniwersytety polskie są zbudowane na tych wzorach i zasadach, jakie prawie bez przerwy od 14 stulecia przekazał nam sławny Uniwersytet Jagielloński. Powołane do życia lub ponownie wskrzeszone wołają narodu stać się miały strażnikami i twierdzami naszej kultury. [...] Uniwersytety służą prawdzie. [...] Uniwersytety – to wieczysta własność narodu. [...] Uniwersytety bowiem, jako takie, stać muszą z dala od polityki. [...] W Uniwersytetach, zbudowanych na najzupełniejszej swobodzie nauki, nauczania i rządzenia się, powinna spoczywać siła Polski, powinna leżeć wiecznie ukryta tajemnica jej wielkości i tryumfu¹³⁰.

Było to swoiste przesłanie nowego rektora, sformułowane jako podstawa zarządzania i kierowania uniwersytetem w nowym roku akademickim. Stanisław Pawłowski wygłosił też wykład inauguracyjny „O renesansie geografii politycznej”¹³¹, prezentując problematykę, która na trwałe weszła do literatury światowej. Odczyt oparty był na gruntownej znajomości literatury, głównie europejskiej i dyskusji problemów geografii politycznej, a zawierał syntetyczne ujęcie jej powstania i rozwoju. Miał istotnie charakter wykładu ogólnouniwersyteckiego, profesor swobodnie poruszał się zarówno w problemach przyrodniczych, jak i prawno-ekonomicznych oraz socjologicznych. Zwrócił uwagę na kwestie granicy (polityczne, naturalne i sztuczne) i położenia państw, wpływu czynników geograficznych na rozwój geograficzny państw, wpływu ludności na państwo, wzajemnego stosunku państw do siebie, zjawisk związanych z terytorialnym rozwojem państw typy państw według ich znaczenia. W zakończeniu postawił pytanie: czy możliwe jest istnienie jednego państwa na ziemi, ale zarazem podkreślił nasilającą się tendencję dezintegracji państw. Integrację międzynarodową uznał za niezbędną. Przewidywał też tworzenie się unii politycznych, gospodarczych, obejmujących części świata i cały świat. Wczuwając się w atmosferę ówczesnego świata, profesor zadał pytanie: „Czy życie jednostek i narodów ma polegać wyłącznie na walce? Czyż nie ma już innej formy współżycia narodów, jak walka?” I udzielił odpowiedzi: „Niewątpliwie jest. Chrześcijaństwo jest zbudowane na wzniosłej idei powszechnego pokoju i pacyfikacji ludzkości. Nauka i sztuka, nawet życie gospodarcze dążą do usunięcia dysharmonji w życiu ludzkości i utworzenia jedności”. Geografia skłania ludzi do jedności i wypowiada ciągle aktualne stwierdzenie: „Jedna jest Ziemia i jeden jest człowiek”.

Inauguracja miała charakter uroczysty, z dużym udziałem profesury oraz licznie zgromadzonej młodzieży studiującej. Władze uniwersytetu w roku

¹³⁰ Tamże.

¹³¹ S. Pawłowski, *O renesansie geografii politycznej* [odczyt wygłoszony na inauguracji Uniwersytetu Poznańskiego roku akad. 1932/33 w dniu 23 października 1932 r.] [w:] *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1931/32...*, s. 33–51.

33. Senat akademicki Uniwersytetu Poznańskiego w roku akademickim 1932/1933. Od lewej – prof. Jan Dobrowolski – dziekan Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego, prof. Jan Sajdak – prorektor, prof. Leon Padlewski – dziekan Wydziału Lekarskiego, Stanisław Pawłowski – rektor UP, prof. Stefan Studniarski – dziekan Wydziału Rolniczo-Leśnego, prof. Zygmunt Lisowski – dziekan Wydziału Prawno-Ekonomicznego, prof. Ludwik Jaxa-Bykowski – dziekan Wydziału Humanistycznego.

szkolnym 1932/1933 stanowili: rektor prof. Stanisław Pawłowski, prorektor prof. Jan Sajdak, dziekan Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego prof. Jan Dobrowolski, dziekan Wydziału Humanistycznego prof. Ludwik Jaxa-Bykowski, dziekan Wydziału Prawno-Ekonomicznego prof. Zygmunt Lisowski, dziekan Wydziału Lekarskiego prof. Leon Padlewski, dziekan Wydziału Rolno-Leśnego prof. Stefan Studniarski.

Podstawową formą spotkań senatu akademickiego były posiedzenia, których w roku akademickim 1932/1933 odbyło się 30¹³². Sekretarzem senatu był prof. Jan Dobrowolski. Dopiero na posiedzeniu senatu 13 stycznia 1933 r. ten obowiązek powierzono dr. Tadeuszowi Pakowskiemu, z wymogiem złożenia w ciągu 2 lat egzaminu przewidzianego dla służby administracyjnej.

¹³² Protokoły Senatu Uniwersytetu Poznańskiego, Archiwum UAM, sygn. 15/5/13.

Posiedzenia odbywały się zazwyczaj w godzinach 17–21 (nierzadko przedłużały się). Porządek obrad obejmował komunikaty, sprawy załatwione przez rektora (z upoważnienia senatu), sprawy budżetowe, sprawy gospodarcze, organizację uczelni, sprawy osobowe (głównie wnioski awansowe, a także dofinansowanie publikacji naukowych), sprawy dydaktyczne. Sprawami młodzieży zajmował się bezpośrednio rektor Pawłowski, natomiast sprawami budżetowymi prorektor Sajdak, opiekę zdrowotną nad studentami organizował prof. Leon Padlewski, a sprawy dyscyplinarne studentów podlegały prof. Ludwikowi Jaxie-Bykowskiemu. W składzie senatu nie działały komisje, dopiero na XXV posiedzeniu powołano Komisję ds. wychowania fizycznego. W czasie nieobecności rektora zastępstwo sprawował prorektor, a sprawami młodzieży zajmował się wtedy prof. Zygmunt Lisowski. Dużo uwagi poświęcono kwalifikacjom pracowników administracyjnych, dyrektor uniwersytetu zarządzał majątkiem uczelni, jednak rzadko zapraszany był na posiedzenia senatu. Niewiele spraw gospodarczych było dyskutowanych przez senatorów, m.in. remont Biblioteki Uniwersyteckiej z udziałem dyrektora doc. dr. Stefana Wierczyńskiego, przejęcie gmachu *Collegium Chemicum* i *Collegium Anatomicum*, a bardzo często – mieszkania dla profesorów i asystentów. Jeżeli chodzi o sprawy dydaktyczne, to przedmiotem dyskusji na posiedzeniach senatu było przyjęcie programu wykładów na rok akademicki oraz proponowane zmiany programowe.

Rektor Pawłowski bardzo aktywnie uczestniczył w życiu miasta, Wielkopolski i Pomorza, nie tylko reprezentował Uniwersytet Poznański na oficjalnych uroczystościach, ale brał udział w pracach licznych towarzystw naukowych i organizacyjnych, m.in. w Towarzystwie Naukowym Poznańskim, Lidze Morskiej i Kolonialnej, Polskim Towarzystwie Turystycznym, współpracował z nauczycielami, władzami oświatowymi i państwową Radą Oświecenia.

Niewątpliwie sprawą o znaczeniu strategicznym, która znalazła się w centrum uwagi senatu i społeczności uniwersyteckiej, była ustawa o szkołach wyższych. Prace nad jej projektem prowadzono od marca 1932 r.¹³³, a informacje o tych przygotowaniach szybko przeniknęły też do społeczności akademickiej Polski. Na Uniwersytecie Poznańskim dyskusje nad tworzoną ustawą przetoczyły się na wszystkich wydziałach w połowie listopada 1932 r. Najbardziej szczegółowe uwagi i ostrą krytykę przedstawiła rada Wydziału Humanistycznego, opinie wydziałów Matematyczno-Przyrodniczego i Lekarskiego były stonowane.

¹³³ A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu w latach 1918–1939...*, s. 181–184.

Na VI posiedzeniu 16 listopada 1932 r. senat Uniwersytetu Poznańskiego przedyskutował i wystosował w sprawie projektu ministerialnej ustawy obszerną opinię, opartą na szczegółowym przeglądzie 54 artykułów (172 punkty, 55–56 o charakterze przejściowym), obejmującą całokształt funkcjonowania szkół akademickich¹³⁴. Zamieszczono także dodatnie strony projektu.

Koncentracja władzy w ręku ministra i rektora, podporządkowanego ministrowi, niosła ze sobą niebezpieczeństwo ograniczenia samorządności szkół: „Wprowadza – czytamy na temat ustawy w protokole z tegoż posiedzenia senatu – w życie wewnętrzne szkoły, w miejsce dotychczasowego porozumienia między władzą naczelną a władzami szkoły, pierwiastek nieufności i niepokoju, który to pierwiastek zjawia się z reguły wszędzie tam, gdzie władza naczelną zbyt daleko chce wkroczyć w życie zbiorowe”¹³⁵.

Senat wypowiedział się w sprawie zachowania praw dla siebie, wyboru rektora, mianowania profesora, zamykania szkół oraz dyscyplinarnego postępowania z młodzieżą. Senatorowie uznali, że wybór rektora na 3 lata jest zbyt długi, oznacza to oderwanie od pracy naukowej. W sprawie zamknięcia szkoły senatorowie stwierdzili: „Zamknięcie szkoły jest zawsze poważnym wstrząsem szkoły, a dla interesów młodzieży jest bezwzględnie szkodliwe. Wobec tego senat lepiej może wyznaczyć moment, kiedy należy zamknąć, a kiedy na nowo otworzyć szkołę aniżeli Minister”¹³⁶. W opinii zwrócono uwagę, że brakuje postanowień dotyczących obowiązków i praw profesora, jak również stabilności stanowiska profesora: „Jak bowiem niezawisłość sędziego związana jest ściśle z nienaruszalnością sędziów, tak wolność naukowa profesora zależy od nienaruszalności jego stanowiska”¹³⁷. W końcowej części opinii senat opowiedział się za nowelizacją ustawy dotąd obowiązującej: „Projektowana ustawa bowiem, dając nam mniej niż dotąd mieliśmy, stawia nas gdy chodzi o rozwój nauki i kultury przed niepewnym jutrem”¹³⁸.

Oceny sformułowane przez poszczególne uniwersytety przedstawiono na Konferencji Rektorów 8 stycznia 1933 r.¹³⁹ Wobec braku reakcji ministra Konferencja złożyła do parlamentu memoriał, w którym m.in. stwierdza:

Dotychczas zarząd szkół wyższych oparty był na ich samorządzie kontrolowanym przez ministerstwo – nad młodzieżą powierzony był w pełni władzom akademickim. Projekt nowej ustawy rozstrzyga wyżej wymienione pytania całkowicie nie-

¹³⁴ VI posiedzenie Senatu, Archiwum UAM, sygn. 15/5/13.

¹³⁵ Tamże.

¹³⁶ Tamże.

¹³⁷ Tamże.

¹³⁸ Tamże.

¹³⁹ A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu w latach 1918–1939...*, s. 181.

mał na stronę ministerstwa. Daje ministrowi prawo reorganizowania szkół, znoszenia i tworzenia katedr i całych wydziałów, bez ich zgody. Zapewnia mu daleko idący wpływ na wybór rektora, znaczny na dobór członków gromad profesorskich. Uzależnia od niego wszelkie organizacje młodzieży, oddaje nad nią największą władzę dyscyplinarną [...]”¹⁴⁰.

Opracowanie zawierające uwagi krytyczne dotyczące projektu opublikowane zostało w pracy pt. *W obronie wolności szkół akademickich*. W środowisku akademickim było niespokojnie, zarówno wśród pracowników, jak i młodzieży. Rektor Pawłowski był bardzo zaangażowany w toczącą się dyskusję, zarówno na szczeblu ogólnopolskim, jak i uniwersyteckim. W dyskusji i w działaniach opowiadał się jednoznacznie za autonomią uniwersytetów. W związku z strajkiem młodzieży akademickiej, 3 marca 1933 r. odbyło się XVII nadzwyczajne posiedzenie senatu, w trakcie którego omawiano sprawę strajku studentów i podjęto uchwałę: „Wobec stwierdzonych w dniu dzisiejszym wypadków przerwania niektórych wykładów i niedopuszczenia części młodzieży do sal wykładowych oraz w celu zapobieżenia możliwym zaburzeniom między młodzieżą, – Senat Akademicki uchwalił jednomyślnie zawiesić wykłady i ćwiczenia w Uniwersytecie Poznańskim w dniu 3 i 4 marca 1933 roku”¹⁴¹.

Wyłoniona 9 marca 1933 r. delegacja studencka złożyła wizytę rektorowi Pawłowskiemu. Studenci podziękowali rektorowi za przyjęte stanowisko dotyczące wprowadzenia ustawy o szkołach akademickich. W godzinach wieczornych sekretariat Uniwersytetu Poznańskiego wywiesił afisz na drzwiach *Collegium Minus* o treści następującej:

Z woli Senatów zatrzymujemy nasze urzędy. Senaty uznały, że w obronie naszego samorządu, uczyniliśmy wszystko co było w naszej mocy. Wzmocnieni w ten sposób w poczuciu spełnionego obowiązku, zwracamy się do młodzieży akademickiej z wezwaniem, by w terminie przez nas ustalonym powróciła do normalnej pracy, dając dowód posłuchu dla władz akademickich, opartego na całkowitym zaufaniu¹⁴².

Odezwę podpisało 11 rektorów, w tym rektor Pawłowski.

Z kolei 11 marca 1933 r. ukazało się ogłoszenie (na drzwiach *Collegium Minus*) podpisane przez rektora Pawłowskiego, nawołujące studentów do

¹⁴⁰ Tamże.

¹⁴¹ XVII nadzwyczajne posiedzenie Senatu, Archiwum UAM, sygn. 15/5/13.

¹⁴² Sprawozdanie policyjne z 26 IV 1933 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu. Zespół Starostwa Grodzkiego–Poznań, t. 58, k. 1–9.

Manifestacje młodzieży na rzecz autonomii uniwersyteckiej

W dniu wczorajszym odbyła się inauguracja roku akademickiego na uniwersytecie poznańskim.

Sprawozdanie rektora Pawłowskiemu przerywane było kilkakrotnie, podczas gdy mówił o polskości uczelni oraz o obronie autonomii akademickiej, hucznie i oklaskami. Na zakończenie zgromadzona młodzież odśpiewała „Hymn Młodych“.

Po uroczystości wręczono prof. Pawłowskiemu kwiaty, a studen-

ci wzniesli okrzyk: „Niech żyje ostatni rektor autonomiczny“!

Również wczoraj odbyła się inauguracja na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Ustępujący rektor prof. Kutrzeba poświęcił dłuższy ustęp dziejom ustawy akademickiej i jej skutkom. Do tych samych tematów wrócił w swym przemówieniu nowy rektor prof. Maziarz, podkreślając, że nauka, niestety staje się dziś zbytkiem.

34. Wycinek z lokalnej gazety poznańskiej dotyczący manifestacji młodzieży akademickiej na rzecz autonomii uniwersyteckiej (początek roku akademickiego 1932/1933).

powrotu do zajęć z dniem 13 marca 1933 r. Apel został przez studentów przyjęty. Działania podjęte przez Pawłowskiego dowodziły jego wysokiego autorytetu i umiejętności negocjacji ze studentami.

Pomimo licznych protestów środowiska akademickiego, w dniu 15 marca 1933 r. projekt ustawy został uchwalony i wprowadzony w życie. Nowa ustawa zmieniła formę funkcjonowania uniwersytetów, które stały się instytucjami uzależnionymi od ministerstwa. Ograniczona została rola senatu, rad wydziałów, zwiększono czas kadencji rektora do 2 lat, zwiększono kompetencje rektora, a szczególnie ministra. Zmiany były bardzo znaczące, minister mógł w każdej chwili zamknąć katedrę, utworzono sekretariat szkoły, zniesiono niezależność organizacji akademickich, wprowadzono nowe przepisy stypendialne. Pociągało to za sobą przeorganizowanie zasad funkcjonowania uniwersytetu oraz podporządkowanie się nowym rozporządzeniom ministerialnym. Trudno na pewno było rektorowi Pawłowskiemu i senatowi dostosować się do nowej rzeczywistości, jednak dzięki ich pracy nie było zakłóceń w działaniu uczelni.

Na posiedzeniu senatu w dniu 27 marca 1933 r. dla uczczenia zasług wybitnego historyka prof. Bronisława Dembińskiego, podjęto decyzję w sprawie wydania Medalu ku czci Bronisława Dembińskiego. Profesor Dembiński

w 1923 r. został profesorem Uniwersytetu Poznańskiego i kierownikiem Katedry Historii Powszechnej. Na Uniwersytecie Poznańskim spotkał się ze swoim dawnym studentem Stanisławem Pawłowskim. Jak wynika z materiałów archiwalnych, było to spotkanie niezwykle. W czasie uroczystości inauguracyjnych (zapewne wcześniej także) rektor Pawłowski doprowadził do wspólnego zdjęcia. Widzimy, że rektor stoi obok fotela, na którym siedzi jego nauczyciel, prof. Dembiński. Scena ta dobrze obrazuje osobowość Pawłowskiego.

35. Rektor Stanisław Pawłowski ze swoim dawnym nauczycielem uniwersyteckim, prof. Bronisławem Dembińskim.

Podczas XVIII nadzwyczajnego posiedzenia senatu UP 28 marca 1933 r. Pawłowski złożył sprawozdanie z przebiegu starań Konferencji Rektorów i swoich własnych w sprawie nowej ustawy o szkołach akademickich. Podstawą końcowego stanowiska rektora – rezygnacji z funkcji rektora, zapewne był zawód, jakiego doznała Konferencja Rektorów w związku z wprowadzeniem ustawy Jędrzejewiczowskiej. W efekcie senat podjął następującą uchwałę: „Senat wielki Uniwersytetu Poznańskiego, solidaryzuje się w zupełności z dotychczasową działalnością Magnificencji Rektora Pawłowskiego

w obronie wolności nauki i samorządu akademickiego, tak na stanowisku rektora, jak i członka Państwowej Rady Oświecenia wyraża mu gorące podziękowanie i pełne zaufanie”¹⁴³.

Uniwersytet dalej funkcjonował bez zakłóceń i pod kierownictwem rektora Pawłowskiego i senatu, dostosowywał zarządzanie uczelnią do rozporządzeń nowej ustawy. Posiedzenia senatu odbywały się systematycznie, często dwukrotnie w miesiącu. W sprawach młodzieży zatwierdzono m.in. Związek Centralny Polskiej Młodzieży Akademickiej UP oraz Akademickie Koło Ziemi Łomżyńskiej (28 kwietnia 1933 r.). Ale dochodziło też i do przyjemnych zdarzeń, mianowicie senat na posiedzeniu w dniu 28 kwietnia 1933 r. przyznał niecodzienny tytuł „Zegarmistrza Obserwatorium Astronomicznego Uniwersytetu Poznańskiego” panu G. Chwiałkowskiemu za bezpłatną naprawę zegarów.

Na posiedzeniu senatu 19 maja 1933 r. rektor przedstawił nową ustawę o szkolnictwie akademickim. Senat nadał dr. Wiktorowi Dedze wyróżnienie *veniam legendi* oraz przyjął wnioski o nadania doktoratu honorowego Uniwersytetu Poznańskiego prof. Eugeniuszowi Romerowi z Uniwersytetu Lwowskiego i prof. Stanisławowi Zarembie z Uniwersytetu Jagiellońskiego (30 czerwca 1933 r.). Przyjęto budżet na kolejny rok akademicki 1933/1934 (30 czerwca 1933 r.). Atmosfera pracy i studiowania w roku akademickim 1932/1933 była raczej spokojna, uniwersytet otrzymał zgodę władz miasta na lokalizację nowych gmachów uniwersyteckich, wzrosła sprawność w zakresie kończenia studiów. Sytuacja ogólnopolska wokół szkolnictwa wyższego nie była dobra, przerywana manifestacjami, memoriałami w sprawie nowej ustawy o szkołach akademickich. Pawłowski nie przyjął propozycji senatu kandydowania na stanowisko rektora na rok akademicki 1933/1934 i kolejny 1934/1935. Wymówił się nasilającą się chorobą serca, jak również najprawdopodobniej przygotowaniem do Kongresu Międzynarodowej Unii Geograficznej w Polsce w 1934 r.

Dnia 8 października 1933 r. Pawłowski podczas inauguracji roku akademickiego 1933/1934 złożył obszernie sprawozdanie z pracy w czasie swojej kadencji rektorskiej. O owym wyjątkowym roku w funkcjonowaniu szkół wyższych w Polsce i o roli uniwersytetu w mieście Poznaniu mówił:

Uniwersytet Poznański to jedno wielkie ciało, w skład którego wchodzi 109 profesorów i zastępców profesorów, 122 docentów, wykładających i lektorów, 199 pomocniczych sił naukowych, 47 urzędników i 214 funkcjonariuszów niższych,

¹⁴³ XVIII nadzwyczajne posiedzenie Senatu, Archiwum UAM, sygn. 15/5/13.

wreszcie 5230 studentów. Z rodzinami jest to rzesza ludzi blisko 10 000 osób licząca, która w 250 000 organizmie miejskim ruchliwie żyje i pracuje. [...] Z radością też należy zaznaczyć, iż Poznań coraz bardziej docenia to wyjątkowe stanowisko swego uniwersytetu i uznaje, iż płynie ono z faktu, że w uniwersytecie właśnie przygotowują się wielkie wartości i zdobycze naszej kultury duchowej¹⁴⁴.

Dla rozwijającego się uniwersytetu ważną sprawą była baza lokalowa. Wykończono większą część gmachu, w którym znajdowało się *Collegium Chemicum* i *Collegium Anatomicum* oraz dwa domy, w których mieściła się mieszkania dla profesorów uniwersyteckich przy ul. Libelta. Biblioteka Uniwersytecka zgromadziła 423 tysięcy tomów (w chwili powołania uniwersytetu było 270 tysięcy tomów). Księgozbiór, 800 woluminów z zakresu literatury szwedzkiej i skandynawskiej, подарowany przez dr. Felleniusa z Sztokholmu, stał się podstawą do uruchomienia studium skandynawskiego na Uniwersytecie Poznańskim. Zabieganie o środki finansowe na badania naukowe, wyniki badań naukowych, udział profesorów w licznych towarzystwach naukowych, współpracę międzynarodową oraz awanse naukowe pracowników, warunki studiowania oraz współpracy z młodzieżą, to główne kwestie podnoszone w czasie przemówienia sprawozdawczego. Na uniwersytecie działało łącznie 116 (na UJ 135) kół, stowarzyszeń i korporacji, funkcjonował 27 studenckich kół naukowych. W roku akademickim 1932/33 było 700 absolwentów. Z ogólnej liczby 5230 studentów 4924, tj. 94 procent używało języka polskiego jako ojczystego, 91 procent było wyznania rzymskokatolickiego. Młodzież z Wielkopolski stanowiła 33 procent ogółu studentów. Na funkcjonowanie uczelni wpływ wywarła nowa ustawa, również na zachowanie studentów. Początkowo wybuchły strajki, jednak dzięki dojrzałości młodzieży, połączonej z zaufaniem do władz akademickich nie przybrały one groźnych rozmiarów. Nowe formy ustrojowe zarządzania nauką nie powinny osłabić „służby dla nauki, kultu pracy dla Państwa i dla Narodu”. Na zaufaniu młodzieży do profesorów budowana jest przyszłość uniwersytetu. Swoje sprawowanie urzędu rektor Pawłowski zakończył słowami: „Składając niniejszym insygnia władzy rektorskiej w ręce Twoje, Magnificencjo, życzę Ci, ażebyś szczęśliwie dalej prowadził nawę naszego Uniwersytetu na sławę nauki polskiej a na użytek Państwa i Narodu”¹⁴⁵.

Krótki był czas zarządzania Uniwersytetem Poznańskim przez Stanisława Pawłowskiego, ale uznać bezwzględnie należy, że przypadło ono na okres

¹⁴⁴ Sprawozdanie ustępującego rektora Prof. Dr. Stanisława Pawłowskiego za rok akademicki 1933/34, [w:] *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1932/33...*, Poznań 1934, s. 4–18.

¹⁴⁵ Tamże, s. 18.

wyjątkowo trudny dla szkół wyższych i kraju. Autorytet profesora uniwersyteckiego, energia w działaniu w powiązaniu z umiejętnościami organizacyjnymi i wielkim zaangażowaniem Pawłowskiego sprawiły, że uniwersytet umocnił swoją pozycję w kraju, a także w Europie i świecie, zaznaczył indywidualność Uniwersytetu Poznańskiego, jako ważnego ośrodka naukowego broniącego polskości ziem zachodnich. Rektorem na rok akademicki 1933/1934 został prof. Stanisław Runge¹⁴⁶.

Szkoły wyższe w następnych latach rozwijały się w zróżnicowanym tempie. Konsekwencje nowej ustawy były widoczne w funkcjonowaniu uniwersytetów. Na Uniwersytecie Poznańskim zamknięto 10 katedr¹⁴⁷. W sejmie 18 stycznia 1934 r. minister powiedział: „Nie mogę sobie przy tej sposobności odmówić dużej satysfakcji, tak osobistej, jak z tytułu reprezentowanego dziś urzędu. Przed rokiem stałem w tej Izbie pod gradem oskarżeń. Niektórzy z Panów raczyli widzieć najbliższą przyszłość polskiego szkolnictwa akademickiego, w barwach niemal pogrzebowych. A dziś, gdy ustawa już obowiązuje i jest wykonywana, okazuje się, że wszystkie te straszliwe obawy i alarmy były co najmniej płonne”¹⁴⁸.

Dość szybko skończył się czas zarządzania szkołami wyższymi przez Jędrzejewicza. W maju 1935 r. ministrem wierzeń religijnych i oświecenia publicznego został prof. Wojciech Świątosławski, który zdecydował o usunięciu licznych krytycznych przejawów ustawy z 1933 r.¹⁴⁹ Przemiany zachodzące w zarządzaniu szkołami wyższymi doprowadziły w 1937 r. do pewnej demokratyzacji ustawy o szkołach akademickich¹⁵⁰. Zwiększały się fundusze na naukę. 8 maja 1937 r. senat UP przyjął uwagi do projektu noweli do ustawy z 1933 r. Zdecydowanie w sprawie projektu noweli wypowiedział się rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego: „Zaczynam z wdzięcznością od zaznaczenia, że projekt jest niewątpliwie znaczącym krokiem naprzód ku usunięciu fatalnych skutków, jakie wywołała ustawa z roku 1933, powodująca nie tylko rozgoryczenie i zniechęcenie profesorów wyższych uczelni, ale także nieład w stosunkach wewnętrznych, a w szczególności dezorganizację w stosunkach młodzieży i utrudnienia w urzędowaniu władz akademickich”¹⁵¹.

¹⁴⁶ B. Miśkiewicz, *Uniwersytet Poznański...*, s. 26.

¹⁴⁷ S. Glixelli, *W drugą rocznicę zwinięcia 52 katedr w szkołach akademickich*, Dom Książki Polskiej w Warszawie, Lwów 1935, ss. 16.

¹⁴⁸ Tamże.

¹⁴⁹ A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu w latach 1918–1939...*, s. 183.

¹⁵⁰ M. Iłowiecki, *Dwudziestolecie...*, s. 236.

¹⁵¹ A. Czubiński, *Dzieje Uniwersytetu w latach 1918–1939...*, s. 184.

Wspomniana nowela została uchwalona 2 lipca 1937 r.¹⁵² Szkoły wyższe w Polsce mogły się swobodnie rozwijać, w lepszych warunkach ekonomicznych. W roku akademickim 1937/1938 Uniwersytet Poznański pod względem liczby studentów zajmował w kraju piąte miejsce (4749 studentów). Urzeczywistnienie projektu noweli do ustawy z 1933 r. było efektem kilkuletnich starań profesorów, senatów szkół, począwszy od 1933 r. rektor Pawłowski i senat Uniwersytetu Poznańskiego odegrali istotną rolę w kształtowaniu i rozwoju szkolnictwa wyższego w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym.

¹⁵² Tamże.

ROZDZIAŁ V

Działalność naukowo-badawcza

Aktywność zawodowa wypełniała życie prof. Pawłowskiego – całodzienna praca w Instytucie (z przerwą na obiad) przy ul. Fredry 10, intensywne letnie badania terenowe, częste wyjazdy zagraniczne. Jeżeli jeszcze zostanie dodana, opisana wcześniej rozległa działalność organizacyjną, to okazuje się, że dla rodziny, o którą bardzo się troszczył, pozostawało niewiele czasu. Zawsze na pierwszym miejscu stawiał pracę naukową – był dobrym organizatorem, cechowała go duża dyscyplina osobista, wysokie wymagania, posiadał umiejętność wyboru do badań problemów ważnych z naukowego i praktycznego punktu widzenia. Działalność naukowa Pawłowskiego była przedmiotem analizy i opisu licznych opracowań¹⁵³.

W niniejszej biografii przedstawione zostały podstawowe problemy badawcze podjęte przez prof. Pawłowskiego, a ich zakres merytoryczny był zapewne efektem studiów na Uniwersytecie Lwowskim i Wiedeńskim, wpływu

¹⁵³ M. Czeakańska, *Stanisław Pawłowski...*, s. 361–381; *taż*, *Szkoła polska w pracach...*, s. 133–144; *taż*, *Dydaktyka geografii na studiach uniwersyteckich*, Poznań 1971; *taż*, *Morze Bałtyckie i wybrzeże w pracach Stanisława Pawłowskiego*, „Zeszyty Naukowe UG”, *Geografia* 1, Gdańsk 1971, s. 223–229; *taż*, *Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego...*, s. 802–892; *taż*, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 3–33; J. Dylik, *Stanisław Pawłowski 1882–1940*, „Rocznik PTG” 19, 1949, z. 1, s. 215–230; *tenże*, *Metodologiczne poglądy Stanisława Pawłowskiego*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 37–48; R. Galon, *Stanisław Pawłowski jako uczonego, pedagog, człowiek*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 25–38; M. Kielczewska-Zaleska, *Osiągnięcia Stanisława Pawłowskiego w zakresie geografii człowieka*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 49–62; B. Krygowski, *W terenie na pracach badawczych, ze swym mistrzem profesorem Stanisławem Pawłowskim*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 122–130; *tenże*, *Tematyka górską w pracach Profesora Stanisława Pawłowskiego*, [w:] *Dydaktyka geografii...*, s. 127–132; A. Kostrzewski, *Stanisław Pawłowski...*, s. 93–99; *tenże*, *Studia krajoznawcze...*, s. 43–49; *tenże*, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 147–153.

autorytetu naukowego prof. Romera, a także nowego miejsca pracy na Uniwersytecie Poznańskim.

Profesor Stanisław Pawłowski ma w swoim dorobku naukowym 334 publikacje¹⁵⁴, zarówno o charakterze analitycznym, jak i syntetycznym, które oparte są na gruntowych, przemyślanych podstawach metodologiczno-metodycznych. W zrównoważonym pod względem problemowym dorobku naukowym Pawłowskiego wyróżnić można następujące kierunki badań – studia metodologiczno-metodyczne, dotyczące przedmiotu zainteresowań geografii i jej zadań, studia paleogeograficzne obszarów górskich i nizinnych, współczesna morfogeneza¹⁵⁵ różnych form i typów rzeźby terenu w różnych strefach klimatycznych, studia fizycznogeograficzne w ujęciu problemowym i regionalnym, prace klimatologiczne i hydrograficzne, prace z zakresu antropogeografii i geografii politycznej, znaczenie geografii w dydaktyce szkolnej i uniwersyteckiej, studia kartograficzne i statystyczne, krajoznawcze, rola i znaczenie geografii w życiu społeczeństw¹⁵⁶.

Kierunki badań rozwijane przez Pawłowskiego wzbogacały, dawały podstawy teoretyczne rozwoju różnych dyscyplin geografii – geografii regionalnej, geografii fizycznej, geomorfologii, hydrologii, klimatologii, antropogeografii, geografii politycznej i dydaktyce geografii.

Miejsce publikacji prof. Pawłowskiego w rozwoju geografii w Polsce na początku XX w. przedstawili Dylak i Juliusz Jurczyński:

Pionierska praca tworzenia podstaw nowoczesnej geografii w Polsce stała się udziałem Wacława Nałkowskiego i Eugeniusza Romera. Mimo różnic w przygotowaniu, w warunkach pracy i w poglądach łączyło ich wspólne zadanie wytyczenia dróg, którymi potem miały iść pokolenia geografów [...] Stanisław Pawłowski należy do pierwszego pokolenia, które staje u boku pionierów. Współdziałal w tworzeniu nowoczesnej geografii [...] oraz spełnienie zadań wynikających z faktu odrodzenia oficjalnej nauki polskiej, znajduje odbicie w szeregu Jego prac¹⁵⁷.

Pawłowski prowadził badania naukowe, w poznańskim okresie działalności też ze swoimi współpracownikami, na terenie Karpat i ich przedpola, na

¹⁵⁴ Stanisław Pawłowski. *W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 160–181.

¹⁵⁵ Morfogeneza (grec. *morphé* – forma i *génésis* – początek, pochodzenie) – wyjaśnienie pochodzenia form rzeźby powierzchni Ziemi, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 280.

¹⁵⁶ A. Kostrzewski, *Studia krajoznawcze...*, s. 43–49; tenże, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 147–153; Stanisław Pawłowski. *Geografia przedmiot badań...*, s. 26–27.

¹⁵⁷ J. Dylak, J. Jurczyński, Stanisław Pawłowski, „Przegląd Geograficzny” 19, 1939–1945, s. 55–69.

obszarze Polesia, Polski Północno-Zachodniej i wybrzeża Bałtyku, a także na terenie Libii, Algieru, Walii, Półwyspu Bałkańskiego, Danii, Rugii, Norwegii, a również na terenie dawnych Indii Holenderskich i Brytyjskich.

Bardzo intensywna praca, pełne zaangażowanie, sprawiły (o czym już pisa-
no wyżej), że już w 1910 r. doktoryzował się na podstawie dysertacji zatytu-
łowanej „Temperatura wód płynących w Galicji” (promotor prof. Rudolf Zu-
ber, geolog), a habilitował się w 1913 r. Podstawą habilitacji była rozprawa pt.
Zlodzenie górnej Wisły i górnego Dniestru oraz ich dopływów. W obu zwra-
ca uwagę rzetelność i wnikliwość w zakresie zgromadzonej dokumentacji
oraz ciekawa interpretacja. Rozprawa habilitacyjna oparta jest na dobrej
znajomości literatury oraz bogatym materiale dokumentacyjnym. Syntetycz-
ny opis uwarunkowań i zmienności zlodzenia wzdłuż biegu Wisły i Dniestru
ma duże znaczenie teoretyczne i praktyczne. Dla studiów porównawczych
wartościowe są przedstawione średnie liczby dni z lodem i pokrywą lodową
w poszczególnych miejscach oraz opis lodu rzeczno- i zatorów.

W twórczości naukowej prof. Pawłowskiego na szczególną uwagę zasłu-
gują prace dotyczące istoty przedmiotu badań geografii i jej rozwoju. Profe-
sor Pawłowski, gruntownie wykształcony humanista i przyrodnik, zajmował
się zagadnieniami metodologiczno-metodycznymi geografii¹⁵⁸. Reprezento-
wał pogląd przyjmujący dominantę przyrodniczą w geografii, uważał, że bez-
pośrednia obserwacja jest podstawą badań geograficznych¹⁵⁹. Na gruncie
nauk empirycznych dostrzegał, że uogólnienia, prawidłowości, hipotezy
i teorie formułowane przez badaczy, określają istotę nauki i decydują o jej
postępie. Podstawowe założenia i podstawy rozwoju geografii zawarł Paw-
łowski w artykule *O przyrodniczych podstawach geografii*¹⁶⁰. Syntetyzując
przekazaną informację dotyczącą przedmiotowości dyscypliny, Pawłowski
stwierdził, że geografia jest nauką syntetyzującą oraz podkreślił znaczenie
problemu jedności geografii ważnego zarówno z punktu widzenia naukowe-
go, jak i praktycznego, wypowiedział się na temat miejsca geografii w systemie
nauki. Przedmiotem dociekań geografii według Pawłowskiego jest przestrzeń
geograficzna, w procesie badawczym chodzi o rozpoznanie substancji i zja-
wisk w przestrzeni, wykrycie związków, zależności między nimi. Sprawą
pierwszorzędnej wagi jest rozpoznanie zróżnicowania przestrzeni, co dopro-

¹⁵⁸ J. Dylak, *Metodologiczne poglądy...*, s. 37–48.

¹⁵⁹ S. Pawłowski, *O metodach geografii jako nauki i o metodach nauczania geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 1, s. 112–122; tenże, *O przyrodniczych podstawach geografii i jej istocie*, „Kosmos”, R. 57, 1932, z. 1–4, s. 279–297.

¹⁶⁰ Tenże, *O przyrodniczych podstawach geografii...*, s. 279–297.

wadza do powstania krain geograficznych. Pawłowski w swoich teoretycznych rozważaniach nawiązywał do koncepcji Williama M. Davisa (1899) i jego genetycznej klasyfikacji form terenu, co w konsekwencji pozwala na wydzielenie krajobrazów morfologicznych według kryterium genetycznego¹⁶¹. Trzeba pamiętać, że Pawłowski upowszechnił i rozszerzył Hettnerowską koncepcję krajobrazu w geografii, był jej propagatorem w Polsce. Problem krajobrazu Pawłowski (1932) tak ujął: „Jedność geografii tkwi w ziemi. Krajobraz geograficzny jest w naturze tylko jeden. Można by wprawdzie analizując go traktować te lub owe zjawiska z osobna. Jednak krajobraz jako całość nie może być traktowany z dwóch tylko punktów widzenia, tj. jako krajobraz fizyczny i jako krajobraz ludzki. Zjawiska fizyczne i ludzkie bowiem rozgrywają się na powierzchni ziemi zawsze obok siebie i zawsze w związku z sobą”¹⁶².

W prezentowanej koncepcji geografii Pawłowski podawał, że termin „środowisko geograficzne” jest efektem antropocentrycznego rozumienia geografii, zwracał uwagę na zbieżność terminów „środowisko geografii” i „krajobraz”. Swój pogląd sprecyzował: „W gruncie rzeczy pojęcie środowiska geograficznego nie odbiega od pojęcia krajobrazu geograficznego, a różnicowanie środowisk jako pewnych całości naturalnych nie może być oparte na innych zasadach jak rozróżnianie krajobrazów geograficznych”¹⁶³. Profesor istotę geografii ujął w sposób następujący:

Przewaga substancji i większość zjawisk oraz związków, którymi geografia się zajmuje, odnosi się niewątpliwie do przyrody. Z tego jednak nie wynika bezwzględna przynależność geografii do nauk przyrodniczych [...] Tedy uznając przyrodnicze podstawy naszej nauki, zmuszeni jesteśmy powiedzieć, że geografia stoi niejako w pośrodku między naukami przyrodniczymi a humanistycznymi. W tym tkwią trudności umieszczania geografii w jakimkolwiek systemie nauki. [...] Geografia jest tedy nie tyle nauką o substancjach i zjawiskach występujących w krajobrazie, ile nauką o wzajemnych związkach tychże substancji i zjawisk. Jest więc w wysokim stopniu nauką syntetyzującą. Jest nauką, która posługuje się w dużej mierze zdobyciami innych nauk, ale mająca swój własny teren, zakres i sposób badawczy. Zatem geografia nie da się zastąpić przez żadną z nauk molekularnych, ponieważ żadna z tych nauk nie obejmuje całości, jaką jest krajobraz geograficzny¹⁶⁴.

Pawłowski był przekonany, że najważniejszą formą integracji jest geografia regionalna. Współczesna geografia w Polsce ma te same problemy do

¹⁶¹ Tamże.

¹⁶² M. Czeakańska, *Stanisław Pawłowski...*, s. 371.

¹⁶³ S. Pawłowski, *O przyrodniczych podstawach geografii...*, s. 290.

¹⁶⁴ M. Czeakańska, *Stanisław Pawłowski...*, s. 371.

rozwiązania, na które tak trafnie zwracał uwagę Pawłowski. Należy oczywiście odnotować znaczący postęp zarówno metodologiczny, jak i metodyczny nauk geograficznych i mobilność systemu nauki w Polsce. Sprawą pierwszorzędnej wagi jest uznanie formalne dwuobszarowości geografii, przy zachowaniu jej jedności. Więcej uwagi należy poświęcić przedmiotowi badań geografii regionalnej, jak również jej podstawom metodologicznym i metodycznym, jako jednej z dróg integracji nauk geograficznych.

Niewątpliwie najwięcej miejsca w swojej twórczości naukowej prof. Pawłowski poświęcił problematyce geomorfologicznej, opierając się na bezpośrednich badaniach terenowych. Czekańska w szczegółowym studium przedstawiającym działalność naukową Pawłowskiego pisze, że metody badawcze stosowane i sprawdzone w geomorfologii, niewątpliwie pomagają w postępowaniu badawczym w innych dyscyplinach geografii fizycznej, jak również w geografii regionalnej i ogólnej¹⁶⁵. Z kolei Dylik uważał, że Pawłowski opisywał zagadnienia geomorfologiczne w kontekście geograficznym¹⁶⁶.

Na uwagę zasługuje szczególnie zanalizowany przez Pawłowskiego wpływ procesów erozyjnych¹⁶⁷ na charakter morfologiczny krawędzi Podola¹⁶⁸. Jego badania w zakresie geomorfologii fluwialnej dotyczą geomorfologii dolin Mlecзки, Dniestru i Sanu, Karpat fliszowych i Pienin¹⁶⁹. Prace mają charakter analityczny, ale pojawiają się ujęcia monograficzne na temat rozwoju rzeźby Karpat, w których Pawłowski opisywał doliny i obszary międzydolinne. W syntetycznym opisie przedstawił podział form na stare i młode,

¹⁶⁵ M. Czekańska, *Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego...*, s. 802–892.

¹⁶⁶ J. Dylik, *Stanisław Pawłowski...*, s. 215–230.

¹⁶⁷ Erozja (łac. *erodere* – ogryzać) – proces żłobienia, rozmywania powierzchni Ziemi przez wody płynące, a w szerszym znaczeniu – mechanicznego niszczenia i drążenia, a także chemicznego rozpuszczania skał i gleb w połączeniu z usuwaniem niszczonego materiału siłą transportową wody, a także lodowców i wiatru, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 102.

¹⁶⁸ S. Pawłowski, *Zjawiska erozji na północnej krawędzi podolskiej*, „Kosmos” (Lwów), R. 36, 1911, z. 3–6, s. 537–548.

¹⁶⁹ Tenże, *Przyczynek do znajomości doliny Dniestru*, „Kosmos” (Lwów), R. 38, 1913, z. 1–3, s. 170–178; tenże, *Z morfologii Pienińskiego pasa skałek*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 1–6, s. 111–140; tenże, *W sprawie wieku nowszej rzeźby polskich Karpat fliszowych*, „Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej” 50, 1914–1915 [druk] 1916, s. 1–12; tenże, *O utworach dyluwialnych w dorzeczu Mlecзки (pow. przeworski i jarosławski)*, „Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej” 53/54, 1918/19 i 1919/20 [druk] 1920, s. 1–11; tenże, *O asymetrii dolin w dorzeczu Sanu*, „Kosmos” (Lwów) R. 46, 1921, z. 2–3, s. 492–502; tenże, *O podziale Karpat polskich na Wschodzie i Zachodzie*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 2, nr 3 za III i IV kwartał 1928 r. [druk] 1929, s. 61–62.

rzeźbę młodszą wiązał z okresem plioceńskim. W jego postępowaniu badawczym dominuje metoda morfologiczna, dużo miejsca poświęca dyskusji poprawności metodycznej badań¹⁷⁰.

Ze studiów karpackich Pawłowskiego wymienić należy opis morfologii pienińskiego pasa skałek¹⁷¹. Autor przedstawił wysoko położone żwiry w Pieninach, jako pozostałość akumulacyjnej działalności Dunajca (materiał z Karpat fliszowych i Tatr). Wypowiadał się także na temat przeddyluwialnego wieku przełomu Dunajca, znajdując mało dowodów, uważał, że jedynie epigeneza¹⁷² oraz antecedenca¹⁷³ mogą być odpowiedzią na jego powstanie. Równocześnie Profesor podawał w wątpliwość „czystość genetyczną przełomu”¹⁷⁴.

Przedmiotem szczegółowego zainteresowania Pawłowskiego była rzeźba glacialna (lodowcowa) zarówno masywów górskich, jak i później w okresie poznańskim, nizin. Przedmiotem wstępnych rozpoznań w zakresie geomorfologii glacialnej były Góry Rodniańskie. Wspólnie z Wilhelmem Pokornym przedstawił opracowanie *Studia lodowcowe w Górach Rodniańskich*¹⁷⁵. W kolejnych latach tę interesującą go problematykę w swoich badaniach rozwijał i uszczegóławiał¹⁷⁶. Problematykę glacialną Pawłowski podjął w badaniach na terenie Gorganów, opisując ślady lokalnych zlodowaceń¹⁷⁷. Niewątp-

¹⁷⁰ Tenże, *Kilka słów o metodach badania powierzchni ziemi*, „Ziemia”, R. 4, 1913, nr 9 i 10, s. 130–131, 146–147.

¹⁷¹ Tenże, *Z morfologii Pienińskiego...*, s. 111–140.

¹⁷² Epigeneza (grec. *epi* – na wierzchu, po i *génésis* – tworzenie się) – e. doliny – powstanie jej na utworach (płytych) pokrywających kopalny górotwór i późniejsze pogłębianie się jej aż do rozcięcia tego górotworu, podczas gdy płytowa pokrywa ulega zniszczeniu; w taki sposób wytłumaczone zostało powstanie niektórych przełomów rzecznych (np. Czarnej Przemszy, Lubrzanki, Dunajca) [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 100.

¹⁷³ Antecedenca (łac. *antecedo* – idę na przedzie, poprzedzam) – proces prowadzący do powstania przełomu rzecznego przez góry młodsze od rzeki. Zachodzi, gdy rzeka (dolina) była już wytworzona, zanim rozpoczął się ruch wznoszący pasma górskiego i gdy ruch ten był wolniejszy od szybkości erozji rzecznej; a. tworzy przełom antecedeny (np. przełom Dunajca przez Pieniny, Renu przez Masyw Dolnoroński). Rzekę taką nazywamy przetrwałą, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 14.

¹⁷⁴ B. Krygowski, *Tematyka górską w pracach...*, s. 127–132.

¹⁷⁵ S. Pawłowski, W. Pokorny, *Studia lodowcowe w górach Rodniańskich*, [w:] *Sprawozdania X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich*, Lwów 1907, s. 57.

¹⁷⁶ J. Dylík, *Stanisław Pawłowski...*, s. 215–230; B. Krygowski, *Tematyka górską w pracach...*, s. 127–132.

¹⁷⁷ S. Pawłowski, *O śladach zlodowacenia w Gorganach zachodnich*, „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej oraz Materiały do Fizjografii Kraju”, PAU w Krakowie, t. 30, 1925, nr 9,

liwie najpoważniejszy jest jego wkład w rozpoznanie rzeźby glacialnej Karpat Wschodnich, w mniejszym stopniu Karpat Zachodnich¹⁷⁸.

W roku 1936 w wydawnictwach Międzynarodowego Kongresu Geograficznego, który odbył się – jak pisano wcześniej – w Warszawie w 1934 r., ukazała się publikacja *Les Carpates à l'époque glaciaire*¹⁷⁹. W pracy tej Pawłowski zamieścił mapę Karpat w skali 1:1000000. Na mapie tej na podkładzie hipsometrycznym¹⁸⁰ zaznaczył cyrki lodowcowe, zasięgi lodowców (stwierdzone i domniemane). A także, co bardzo istotne, granice lądolodu skandynawskiego¹⁸¹. Sprawą ważną jest, że Profesor na podstawie dyskusji ustosunkował się do ówczesnego stanu badań. W Karpatach polskich i ukraińskich zlodowacone były tereny położone powyżej 1500 m, natomiast w Karpatach rumuńskich powyżej 1700 m. Silniej zlodowacone były stoki północne, zespoły form glacialnych bardzo dobrze zachowały się w skałach krystalicznych, natomiast zostały zatarte w skałach fliszowych. Długość lodowców w Tatrach Wysokich dochodziła do 14 km, w Tatrach Niskich do 5 km, a w Czarnohorze do 6,5 km. Linia wiecznego śniegu była zróżnicowana i tak w zlodowaceniu bałtyckim w Karpatach Zachodnich sięgała do 1350 m, w Tatrach do 1600 m, a w Karpatach Południowych od 1900 do 1700 m. Należy jeszcze dodać, że w Karpatach Pawłowski wydzielił 2–3 poziomy terasowe.

W roku 1936 na Kongresie INQUA (1–9 września, wycieczki 9–23 września) w Austrii¹⁸² odbyła się szeroka dyskusja na temat zlodowaceń górskich, w której wzięli udział A. Penck, Otto Ampferer, Gustav Göttinger, Johann Sölch, Georg Kyrle, Rajmund von Klebelsberg, Felix Machatschke. Mieczysław Klimaszewski przedstawił referat pt. „Die Westkarpathen in der Diluvialperiode”, prezentujący wyniki badań polskich. W dyskusji uczestniczyli też prof. Pawłowski i Fritz Klute.

s. 11; tenże, *O śladach lodowcowych na Bratkowskiej (Gorgany Wschodnie)* [w:] *II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927* [referaty], Kraków 1927.

¹⁷⁸ B. Krygowski, *Tematyka górską w pracach...*, s.127–132.

¹⁷⁹ S. Pawłowski, *Les Carpates à l'époque glaciaire*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Varsovie 1934, t. 2, Sectio 2. *Geographie Physique*, Warszawa 1936, s. 89–141.

¹⁸⁰ Hipsometria (grec. *hýpsos* – wysokość i *metréō* – mierzę) – dziedzina geodezji obejmująca wyznaczanie wys. względnych i bezwzględnych na pow. lądów i przedstawianie ich na mapach za pomocą poziomicy oraz barw oznaczających różne poziomy (strefy hipsometryczne = wysokościowe) [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 163.

¹⁸¹ B. Krygowski, *Tematyka górską w pracach...*, s.127–132.

¹⁸² M. Klimaszewski – Wyjazdy zagraniczne (maszynopis), Archiwum Zakładu Geomorfologii i Hydrologii Niżu IGPZ PAN, dzięki uprzejmości profesora Jana Szupryczyńskiego.

36. Stanisław Pawłowski (z prawej strony) z asystentem polowym Bogumiłem Krygowskim (z lewej strony) na bagnach Polesia w 1934 r.

Pawłowski zajmował się kwestią zasięgu zlodowaceń, także w aspekcie geologicznym według kryterium osadów, opisując dyluwium Danii i Polski¹⁸³, przedstawiając spostrzeżenia dotyczące jeziorok dyluwialnych na południowej granicy zlodowacenia¹⁸⁴ bądź dyskutując kwestię: czy istnieje zlodowacenie L3 i L4 w Polsce¹⁸⁵. Wśród jego zainteresowań badawczych znajdowały się także inne zagadnienia fizycznogeograficzne, m.in. analiza temperatury wód rzecznych Galicji¹⁸⁶, szeroki opis zlodzenia górnej Wisły, górnego Dunajca i ich dopływów¹⁸⁷ oraz analiza opadów atmosferycznych w dorzeczu Wisły¹⁸⁸.

Profesor Pawłowski wraz ze współpracownikiem prowadził badania terenowe na Polesiu, w ramach programu opracowania zdjęcia geologicznego przez Geologiczny Komitet Polski na zlecenie Biura Projektu Melioracji Polesia. Efektem tych prac była mapa *Carte géologique de la Polésie du Sud*¹⁸⁹.

¹⁸³ S. Pawłowski, *Kryteria morfologiczne i inne w ocenie dyluwium Danii i Polski*, „Kosmos” ser. A Rozprawy, R. 55, 1930, z. 1–2, s. 303–338.

¹⁸⁴ Tenże, *O jeziorokach dyluwialnych na południowej krawędzi zlodowacenia*, „PKMP PTPN”, ser. A 1, 1921 [druk] 1922, z. 1, s. 15–17.

¹⁸⁵ Tenże, *Czy istnieją L³ i L⁴ w Polsce?*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego w Krakowie” 5, 1928, s. 1–20.

¹⁸⁶ Tenże, *Temperatura wód płynących w Galicji*, „Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności w Krakowie” 50 A, 1910, s. 371–400.

¹⁸⁷ Tenże, *Zlodzenie górnej Wisły, górnego Dniestru oraz ich dopływów*, „Sprawozdania Dyrekcji Akademii Handlowej”, Lwów 1912, s. 50.

¹⁸⁸ E.W. Pawłowska, S. Pawłowski, *Mapa opadów atmosferycznych w dorzeczu Wisły 1:2500000*, [w:] *Pokłosie Geograficzne. Zbiór prac poświęcony Eugeniuszowi Romerowi* przez Jego Uczniów i przez Książnicę-Atlas, Lwów 1925, s. 89–128 z mapą 23 × 26,5 cm.

¹⁸⁹ S. Pawłowski, *Carte géologique de la Polésie du Sud. 1:350000*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Varsovie 1934, Supplement Varsovie 1937, 59 × 26 cm.

Zmiana miejsca pracy oznaczała dla Pawłowskiego także włączenie się w nurt nowej problematyki dotyczącej rzeźby wybrzeża i niżu polskiego. Profesor jako doświadczony badacz obszarów górskich z wielką energią podjął nowe wyzwania, w krótkim czasie rozwijając szeroki program badań, w efekcie tworząc poznańską szkołę geograficzną. Pojawienie się pośród jego zainteresowań problematyki morskiej i geomorfologii wybrzeża Bałtyku wynikało także z ówczesnie panujących uwarunkowań politycznych, o czym już wcześniej pisano. Badania morskie Pawłowskiego zainicjowały polskie badania geograficzne w strefie wybrzeża Bałtyku, oparte jak zwykle na gruntownym rozpoznaniu literatury, ujmują istotne problemy, ważne zarówno z teoretycznego, jak i aplikacyjnego punktu widzenia¹⁹⁰.

Pawłowski był członkiem Komitetu Honorowego Wystawy „Nasze Morze”, i z tej okazji ukazał się jego obszerny artykuł *Znaczenie Bałtyku*¹⁹¹, w którym odniósł się do tak istotnych spraw, jak: znaczenie komunikacyjne, geograficzno-polityczne, produkcyjne i handlowe Bałtyku. W liście skierowanym do redakcji miesięcznika krajoznawczego „Ziemia” napisał:

Przy okazji wystawy można by pomyśleć o stałej w Warszawie agitacyjnej instytucji, coś w rodzaju Instytutu Morskiego. Może by Pan Prezydent Rzeczypospolitej zainteresował się tą sprawą i nie odmówił Swojego poparcia. Ogromny Instytut Morski mają Niemcy w Berlinie. Książę Monaco wybudował podobny w Paryżu. Celem i zadaniem takich zakładów jest: zbieranie wiadomości teoretycznych o morzu w postaci map, tablic, wykresów, biblioteki, muzeum i propagowanie przez wykłady i publikacje idei morza. Nasz instytut mógłby się nazywać „Instytut Bałtycki”. W zakres badań wchodziłoby wszystko, a więc i strona handlowa i ekonomiczna. Zainteresowanie mogłoby być bardzo wszechstronne¹⁹².

Projekt domagał się realizacji, a Pawłowski, podkreślając potrzebę badań morskich, przedstawił program prac z tym związany¹⁹³. Zwraca uwagę opracowanie Profesora *Charakterystyka morfologiczna wybrzeża polskiego*¹⁹⁴, z obszernym opisem literatury problemu oraz rzeczowym wyłożeniem fundamentalnych spraw z zakresu geomorfologii wybrzeża – czynniki kształtujące, szczegółowy opis wybrzeża oraz typy, powstanie i rozwój wybrzeża. W tej

¹⁹⁰ M. Czeakańska, *Morze Bałtyckie i wybrzeże...*, s. 223–229; też, *Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego...*, s. 802–892.

¹⁹¹ S. Pawłowski, *Znaczenie Bałtyku*, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 8/9, s. 133–142.

¹⁹² Tenże, List do Redakcji, „Ziemia”, R. 6, 1920, nr 1, s. 31.

¹⁹³ Tenże, *Instytut Morski: projekt założenia „Instytutu Morskiego” w Warszawie*, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 2, s. 25–27.

¹⁹⁴ Tenże, *Charakterystyka morfologiczna wybrzeża polskiego*, „PKMP PTPN”, ser. A, 1, 1921 [druk] 1922, z. 4, s. 19–117.

rozprawie przedstawił on koncepcję „cyklu rozwojowego i tendencji rozwojowych wybrzeża polskiego”¹⁹⁵. Na zakończenie opisu skonstatował, że „wybrzeże polskie znajduje się w stadium środkowym swego rozwoju. Wykazuje formy zmiernie dopiero do całkowitego wyrównania”. Współcześni badacze wybrzeża Bałtyku raczej o koncepcji tej nie pamiętają.

Na podstawie rozmieszczenia ilów w swoim opracowaniu dotyczącym utworów na dnie Zatoki Gdańskiej Pawłowski stwierdził, że zagłębienie Zatoki Gdańskiej jest równowiekowe z innymi częściami Bałtyku¹⁹⁶. W nawiązaniu do literatury i stosowanej terminologii przedstawił własne propozycje nazewnictwa – dotyczące morza i jego ruchów oraz topografii wybrzeża i dna morskiego¹⁹⁷. Pawłowski zajmował się jeszcze charakterystyką głębokościową południowego Bałtyku oraz bardzo ważną problematyką – zlodzeniem Bałtyku. Z punktu widzenia geograficzno-politycznego należy wymienić opracowanie syntetyczne dotyczące Gdańska i jego znaczenia dla Polski¹⁹⁸, w którym zamieścił opis fizycznogeograficzny, gospodarczy i polityczny Gdańska.

Prace Pawłowskiego na temat geomorfologii Pomorza i Wielkopolski dotyczą głównie zagadnień z zakresu geomorfologii glacialnej. W swoich badaniach stosował ujęcie geologiczno-morfologiczne, zajmował się zarówno paleogeograficznym rozwojem rzeźby glacialnej, jak i według kryterium morfometrycznego analizował obecny charakter i stan rzeźby terenu Pomorza i Wielkopolski. Wśród prac odnośnie do badań o charakterze stratygraficznym należy wymienić artykuł *Interglacja w Szelągu pod Poznaniem*¹⁹⁹. Jest to bardzo wartościowy opis warunków występowania i charakteru interglacjału poznańskiego. Analizy Profesora obejmowały rozpoznanie i określenie kierunku jezior rynnowych Polski²⁰⁰, przedstawienie systemu odwodnienia dyluwialnego i podyluwialnego na terenie Wielkopolski²⁰¹, określenie charak-

¹⁹⁵ M. Czeakańska, *Morze Bałtyckie i wybrzeże ...*, s. 223–229.

¹⁹⁶ S. Pawłowski, *O utworach na dnie Zatoki Gdańskiej*, „PKMP PTPN”, ser. A, 1, 1921 [druk] 1922, z. 4 s. 162–166.

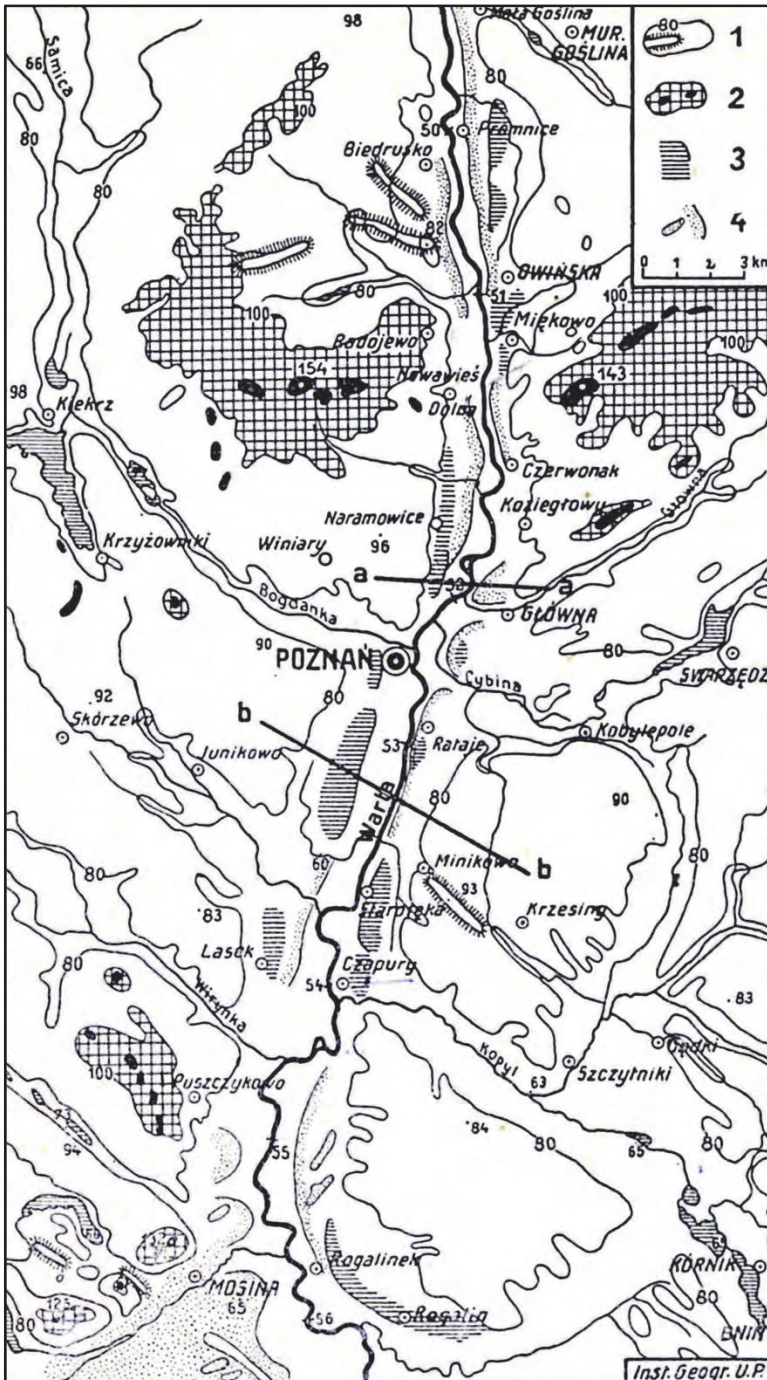
¹⁹⁷ Tenże, *W sprawie polskiej terminologii wybrzeża morskiego*, „Przegląd Geograficzny” 4, 1923 [druk] 1924, s. 158–160.

¹⁹⁸ Tenże, *Znaczenie Gdańska dla Polski*, „Czasopismo Geograficzne” 16, 1938, z. 2, s. 81–86.

¹⁹⁹ Tenże, *Interglacja w Szelągu pod Poznaniem*, cz. 1: *Warunki występowania interglacjału poznańskiego*, PAU, Kraków 1928, s. 39–49.

²⁰⁰ Tenże, *O kierunkach jezior rynnowych w Polsce*, „Sprawozdania PTPN” 1927, nr 1, s. 27–30.

²⁰¹ Tenże, *O systemie odwodnień dyluwialnych i podyluwialnych na terenie Wielkopolski*, [w:] *Księga Pamiątkowa XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w roku 1925*, t. 1, Warszawa 1926, s. 111–113.

37. „Szkic morfologiczny doliny przełomowej Warty” (Pawłowski, 1929).

teru i struktury morfologicznej doliny Warty pod Poznaniem²⁰², opis drumlinów²⁰³ pod Kobryniem²⁰⁴. Problem moren czołowych²⁰⁵ dyskutowany był przez Pawłowskiego, zarówno w odniesieniu do obszarów górskich, jak i nizinnych. Na kongres w Amsterdamie profesor przygotował studium *Le problème des moraines terminales*²⁰⁶. Opierając się na bogatej literaturze, własnych badaniach przedstawił przegląd definicji moreny czołowej, zaprezentował typy moren czołowych na podstawie nowego schematu klasyfikacyjnego²⁰⁷. W interesującym studium morfologicznym dotyczącym doliny Warty pod Poznaniem Pawłowski uważał, że terasa górna i środkowa Warty są terasami późnolodowcowymi, natomiast terasy niskie są aluwialne. W tym miejscu należy zaznaczyć, że wiele swoich publikacji poświęcił terasom rzeczonym, jako ważnemu elementowi rzeźby terenu i ich wymowie paleogeograficznej. Wyjaśnił znaczenie teras w geomorfologii²⁰⁸, do międzynarodowej literatury weszły prace *Pleistocene terraces in Poland*²⁰⁹ oraz *Les terrasses pléistocènes en Pologne*²¹⁰.

Studium monograficzne na temat budowy geologicznej i krajobrazów morfologicznych Pomorza²¹¹ stanowi swoistą syntezę krajobrazów morfo-

²⁰² Tenże, *Rozważania nad morfologią doliny Warty pod Poznaniem*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1929, z. 4–5, s. 91–106 z mapą.

²⁰³ Drumliny (irl.) – podłużne wzgórza o wys. do 60 m, dł. od 100–200 m do ponad 1–2 km, szer. 100–150 m i opływowych formach z profilem podłużnym na ogół asymetrycznym, ułożone równoległe lub wahadłowo. D. są formami polodowcowymi, zbudowanymi z reguły ze żwirów i piasków osadzonych w szczelinach lodowca, ale zazwyczaj pokrytymi płaszczem gliny, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 86.

²⁰⁴ S. Pawłowski, *Krajobraz drumlinowy okolic Kobrynia*, „Przegląd Geograficzny” 7, 1927, z. 3/4, s. 44–54.

²⁰⁵ Morena – nagromadzenie materiału skalnego transportowanego przez lodowiec [...] m. czołowa – regularne wały, bądź też ciągi pagórków, garbów i wałów o wys. od kilku do kilkudziesięciu, czasami i do stu metrów, [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 279–280.

²⁰⁶ S. Pawłowski, *Le problème des moraines terminales*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Amsterdam 1938, t. 2, Travaux de la Section IIa, Géographie Physique, s. 230–250.

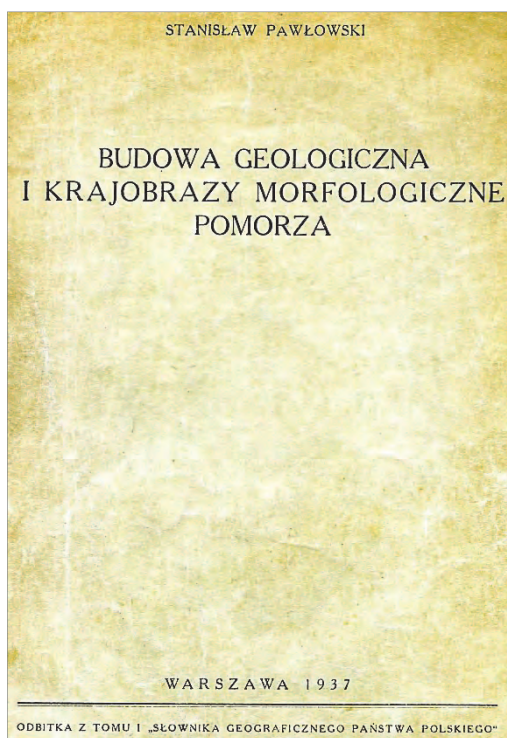
²⁰⁷ J. Dylak, *Stanisław Pawłowski...*, s. 215–230.

²⁰⁸ S. Pawłowski, *O pojmowaniu „teras rzecznej” w morfologii*, „Kosmos” (Lwów), R. 48, 1923, z. 4, s. 576–583.

²⁰⁹ Tenże, *Pleistocene terraces in Poland*, [w:] *International Geographical Congress, Cambridge 1928, Reports*, Cambridge 1928, s. 167–168.

²¹⁰ Tenże, *Les terrasses pléistocènes en Pologne*, [w:] *Commission des Terrasses Pliocènes et Pleistocènes. Union Géographique Internationale. Rapport 2*, Florence 1930, s. 108–112.

²¹¹ Tenże, *Budowa geologiczna i krajobrazy morfologiczne Pomorza*, [w:] *Słownik geograficzny Państwa Polskiego*, t. 1, z. 1, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Warszawa 1937, s. 10–29.

38. „Budowa geologiczna i krajobrazy morfologiczne Pomorza” (nadbitka).

gicznych Pomorza. Na tle dobrze rozpoznanych uwarunkowań geograficznych Pawłowski przedstawił opis krajobrazów morfologicznych Pomorza, wiążąc je z najmłodszym zlodowaceniem. Otrzymujemy szczegółową informację o lobie Odry i Zatoki Szczecińskiej, lobie Wisły i delty Wisły, rozkładzie przestrzennym ciągów morenowych, równin dennomorenowych i sandrowych, układzie dolin i teras rzecznych, a także o genezie i typach wybrzeża.

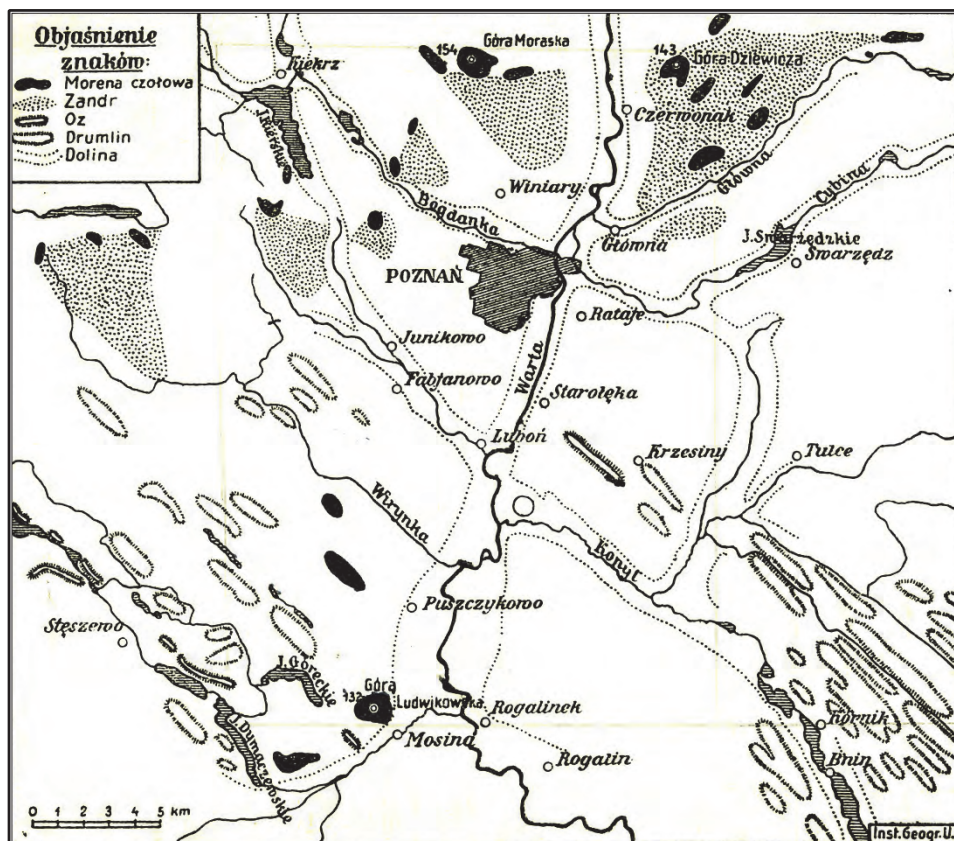
Obszar Wielkopolski, okolic Poznania i samego Poznania był, jak już wskazano, przedmiotem studiów analitycznych i syntetycznych Pawłowskiego²¹². Profesor wiązał ogólne nachylenie Wielkopolski w kierunku północno-zachodnim z ukształtowaniem rzeźby powierzchni trzeciorzędowej²¹³. Kraj-

²¹² Tenże, *Rzut oka na morfologię Wielkopolski*, „Czasopismo Geograficzne” 8, 1930, z. 1, s. 7–10.

²¹³ Trzeciorzęd – przedostatni w dziejach Ziemi okres geologiczny, długotrwały (od 65 do ok. 1 mln lat temu), dzielony na dwa wielkie podokresy – starszy paleogen i młodszy neogen. W ciągu t. kształtuje się znaczna większość wielkich struktur i zarysów dzisiejszych łądów i systemów górskich [...], [w:] S. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych...*, s. 512.

obraz Wielkopolski uznał za krajobraz nizinny zasypania lodowcowego. Uwagę zwraca szczegółowe ujęcie układu sieci dolinnej w Wielkopolsce – na zachodzie NW-SE, a na wschodzie N-S lub NE-SW, kierunek ten mają także rynny jeziorne. Potwierdził, że krajobraz Wielkopolski jest odziedziczonym krajobrazem polodowcowym względnie świeżym.

Pawłowski żywo się interesował przeobrażaniem się Poznania, zaprezentował on szczegółową charakterystykę topograficzną i geomorfologiczną położenia Poznania²¹⁴. Przedstawił uwarunkowania fizjograficzne i ekonomiczne rozwoju miasta, jako najważniejszej placówki zachodniej Polski, placówki narodowej, gospodarczej, komunikacyjnej i strategicznej. Jego obszerne opra-

39. „Krajobraz morfologiczny okolic Poznania” (Pawłowski, 1929).

²¹⁴ S. Pawłowski, *Topograficzne i geograficzne położenie Poznania*, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 4/5/6, s. 62–69.

cowanie dotyczące geograficznego krajobrazu i położenia Poznania²¹⁵ pomieszczono w części studium zatytułowanego „Ogólny przegląd rozwoju miasta Poznania od 1918 do 1928 roku”. Uwagę zwraca szczególnie opis ewolucji krajobrazu Poznania oraz jego struktury. Dużo zaś miejsca autor poświęcił funkcji Warty w krajobrazie Poznania: „Jeżeli bowiem Wartę nazwać można przez naturę danym skarbem w bądź, co bądź mało urozmaiconym krajobrazie Poznania, to obok owego skarbu nie można przechodzić obojętnie”²¹⁶.

Pawłowski – jak podkreślano – zajmował się zarówno zagadnieniami paleogeograficznymi kształtowania rzeźby terenu Pomorza i Wielkopolski, jak i współczesnymi przemianami rzeźby, spowodowanymi działalnością człowieka. Także w problematyce antropopresji²¹⁷ jego prace mają charakter pionierski. O zmianach ukształtowania powierzchni terenu pod wpływem działalności człowieka) Pawłowski pisał, że należy wydzielić kategorie zjawisk na powierzchni ziemi, które leżą na pograniczu między geomorfologią i antropogeografią²¹⁸. Szczegółowe studium różnych przejawów antropopresji, np. układ dróg, ścieżek, pozwala lepiej poznać organizację spływu wody czy zmiany kształtu morfologii stoku. Wpływ gospodarki rolnej na przyspieszenie funkcjonowania procesów stokowych, powstanie tarasów rolniczych, wpływ prac regulacyjnych na przebieg i kształtowanie koryta rzecznego oraz na znaczenie melioracji w kształtowaniu krajobrazu, to również tematy rozmaitych dociekań prof. Pawłowskiego. Różne przejawy antropopresji są przedmiotem badań geograficznych.

W dorobku naukowym Pawłowskiego znajdujemy prace z zakresu geografii ekonomicznej. Dał on podstawy do rozwoju antropogeografii²¹⁹. Wspomnieć należy jego *Antropogeografię*²²⁰, dwuczęściową publikację

²¹⁵ Tenże, *Geograficzny krajobraz i położenie Poznania*, [w:] *Księga pamiątkowa m. Poznania*, Poznań 1929, s. 107–123.

²¹⁶ Tamże, s. 120.

²¹⁷ Antropopresja (gr. *anthropos* – człowiek, łac. *presso* – uciskać) – całokształt bezpośrednich i pośrednich oddziaływań człowieka wywołujących zmiany w środowisku przyrodniczym, które wynikają z atrakcyjności różnych miejsc z punktu widzenia lokalizacji działalności gospodarczej i życia społecznego, [w:] *Wielka encyklopedia geografii świata. Słownik pojęć geograficznych*, t. 1, red. A. Kostrzewski, Poznań 2001, s. 15.

²¹⁸ S. Pawłowski, *Zmiany w ukształtowaniu powierzchni ziemi wywołane przez człowieka*, „Przegląd Geograficzny” 4, 1923 [druk] 1924, s. 48–64.

²¹⁹ M. Kielczewska-Zaleska, *Osiągnięcia Stanisława Pawłowskiego...*, s. 49–62,

²²⁰ S. Pawłowski, *Antropogeografia*. [cz.] 1, *Historyczny rozwój pojęć*, „Przegląd Geograficzny” 1, 1918, z. 1/2, s. 121–128; tenże, *Antropogeografia*. [cz.] 2, *Stan obecny antropogeografii*, „Przegląd Geograficzny” 1, 1918, z. 3/4, s. 311–321.

o istocie tytułowej kwestii. Swoją koncepcję geografii stale wzbogacał, rozwijał – upowszechnił w Polsce kierunek krajobrazowy. Na kongresie w Amsterdamie w 1938 r. przedstawił znaczenie badań krajobrazowych dla antropogeografii, proponując typologię krajobrazu w powiązaniu z typami kultur.

Profesor Pawłowski zainicjował także w 1928 r. badania nad osadnictwem wiejskim Wielkopolski²²¹. Ujęcie fizjonomiczne było podstawą w typologii osadnictwa. Kongres geograficzny w Amsterdamie dla prof. Pawłowskiego i dr. Czekalskiego stał się okazją do zaprezentowania referatu „L’habitat rural en Pologne”²²². Badania Pawłowskiego dotyczyły także problematyki osadnictwa wiejskiego z punktu widzenia własności i struktury społecznej²²³.

Kolejną dyscypliną geograficzną, która zaistniała jako dziedzina nauki dzięki prof. Pawłowskiemu, była geografia polityczna. Właśnie w pracach z tego zakresu możemy poznać jego rozumienie spraw państwa i społeczeństwa, poznać go jako wielkiego patriotę, który wielokrotnie publicznie zabierał głos w sprawach polskich. Profesor własną koncepcję geografii politycznej przedstawił w swoim wykładzie inauguracyjnym roku akademickiego na Uniwersytecie Poznańskim „O renesansie geografii politycznej”. Nakreślił w nim przedmiot badań geografii politycznej oraz podkreślił różnice między geopolityką a geografiami polityczną jako nauką²²⁴.

Pawłowski, jako niedoszły historyk (przecież na początku studiów uniwersyteckich pozostawał po wpływie prof. Dembińskiego – historyka), interesował się także problematyką geografii historycznej. Najpoważniejszym jego dokonaniem w tym zakresie był *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej* autorstwa ks. Stanisława Kozierowskiego, ale pod naukową redakcją Pawłowskiego²²⁵. Książka Kozierowski był toponomastykiem, niezwykle pracowity, współpracował z prof. Pawłowskim, co niewątpliwie wpłynęło na ostateczną formę *Atlasu*.

²²¹ M. Kielczewska-Zaleska, *Osiągnięcia Stanisława Pawłowskiego...*, s. 49–62.

²²² S. Pawłowski, J. Czekalski, *L’habitat rural en Pologne. Essai de synthèse*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Varsovie 1934*, t. 3 [1937] Sectio III. Géographie Humaine, s. 497–507.

²²³ S. Pawłowski, *Osiedla wiejskie na Pomorzu pod względem geograficzno-osadniczym i narodowościowym*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego” (Toruń) 23, 1935, s. 1–18.

²²⁴ Tenże, *O renesansie geografii politycznej*, [odczyt wygłoszony na inauguracji Uniwersytetu Poznańskiego roku akad. 1932/33 w dniu 23 października 1932], [w:] *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1931/32*, s. 33–51.

²²⁵ S. Kozierowski, *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej...*, passim.

Pawłowski w swojej koncepcji dwuobszarowości geografii akcentował problem jedności geografii. Należy podkreślić, że Profesor w swojej twórczości naukowej starał się nadać wysoką rangę geografii w systemie nauki i w życiu narodów. Prowadząc dyskusję o znaczeniu geografii, m.in. pisał: „Jeżeli o historii mówi się, że jest »mistrzynią życia« – to o geografii należałoby powiedzieć, że jest »kierowniczką życia«”²²⁶. Zabiegał też, aby rozwojowi teoretycznemu geografii towarzyszyło uznanie społeczne, o czym świadczy poniższy cytat:

Toteż we wszystkich pociągnięciach dotyczących życia wewnętrznego i zewnętrznego państw i narodów, nie można nie korzystać z usług geografii. Polityk i w ogóle mąż stanu, wojskowy i administrator, budowniczy i kierownik życia gospodarczego, projektodawca czy twórca szlaków komunikacyjnych, wreszcie wychowawca czy przywódca – wszyscy potrzebują geografii. [...] Kto więc zapomina o geografii w chwilach dla narodu i państwa decydujących, ten może narazić sprawy publiczne na dotkliwe niepowodzenie i bolesne straty²²⁷.

Profesor Pawłowski swoją działalnością badawczą przekonuje nas, że był wielkim uczonym, jednym z najwybitniejszych w nauce polskiej okresu międzywojennego. Jego prace naukowe stanowią trwałą wartość dla geografii w Polsce i na świecie.

²²⁶ S. Pawłowski, *Rola geografii w życiu narodów*, „Czasopismo Geograficzne” 17, 1939, z. 1, s. 1.

²²⁷ Tamże, s. 2.

ROZDZIAŁ VI

Praca dydaktyczna, współpraca z nauczycielami

Na początku kariery zawodowej Stanisław Pawłowski pracował jako nauczyciel gimnazjalny. Zatrudnienie w szkole było wówczas w zasadzie integralną częścią kariery zawodowej profesora uniwersyteckiego. Swoją pracę starał się łączyć z badaniami naukowymi, utrzymując stały kontakt z prof. Eugeniuszem Romerem. Okres lwowski był bardzo ważny w życiu zawodowym Pawłowskiego, harmonijne łączenie pracy w szkole z pracą naukową było osobistym sukcesem Profesora. Z obowiązków nauczyciela szkolnego wywiązywał się bardzo rzetelnie i z dużym zaangażowaniem. Pawłowski jest przykładem uczonego, który pisząc podręczniki szkolne, organizując wycieczki i kursy dla nauczycieli, podnosił poziom i rangę geografii w nauczaniu szkolnym. Zagadnienia dydaktyki geografii, organizacji nauczania geografii były zawsze obecne w działalności naukowej²²⁸.

Biorąc pod uwagę dorobek naukowy i dydaktyczny Pawłowskiego, można śmiało pokusić się o stwierdzenie, że dla geografii szkolnej wytyczał nowe kierunki rozwoju i zadania do realizacji. Ważne jest przekonanie profesora, że w nauczaniu geografii w szkole widział warunek jej istnienia i postępu jako nauki. Przez całe życie zawodowe pilnował spraw geografii szkolnej, często

²²⁸ M. Czekańska, *Zasługi Stanisława Pawłowskiego na polu metodyki i dydaktyki geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 17, 1939/46, z. 3–4, s. 3–11; *taż*, *Stanisław Pawłowski...*, s. 1–8; *taż*, *Stanisław Pawłowski w środowisku...*, s. 361–381; *taż*, *Szkola polska w pracach...*, s. 133–144; *taż*, *Dydaktyka geografii...*, *passim*; *taż*, *Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego...*, s. 802–892; *taż*, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 3–33; A. Kostrzewski, *Stanisław Pawłowski...*, s. 93–99; *tenże*, *Studia krajoznawcze...*, s. 43–49; *tenże*, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 147–153; *Stanisław Pawłowski. Geografia przedmiot badań...*, *passim*.

podczas zjazdów przedstawiał memoriały, rezolucje kierowane do Ministerstwa WRiOP.

W roku 1908 Stanisław Pawłowski złożył na Uniwersytecie Lwowskim egzamin kwalifikacyjny na nauczyciela szkół średnich z geografii i historii. Miejsca pracy na stanowisku nauczyciela zostały obszerniej przedstawione w opisie przebiegu jego aktywności zawodowej.

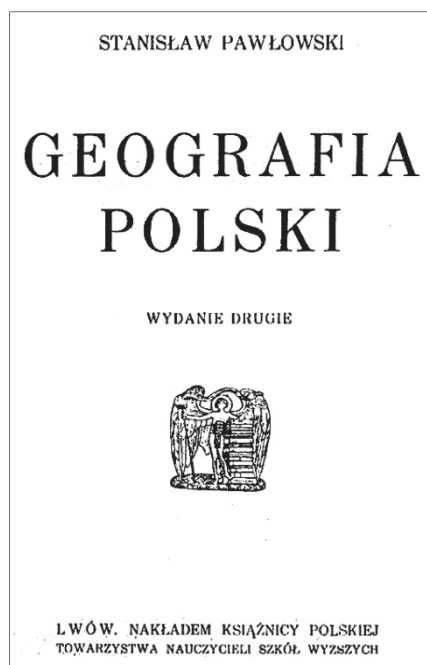
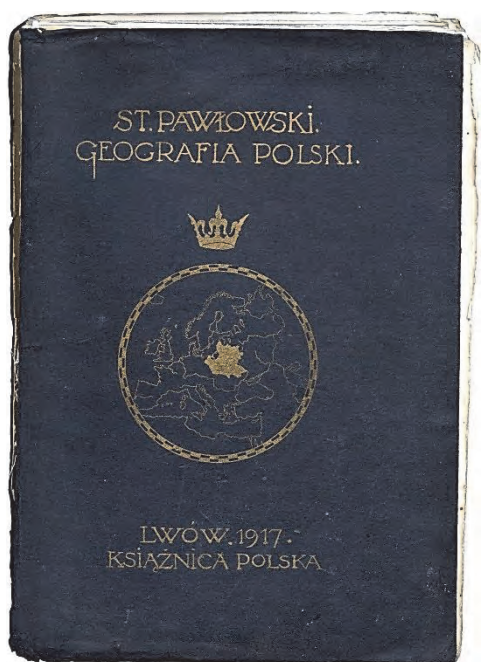
Na początku swojej działalności dydaktycznej, w 1910 r. Pawłowski zaprezentował plan nauczania geografii wraz ze wskazaniem metodycznymi. Przyjmuje się, że dla geografii szkolnej przełomowy był Zjazd Nauczycieli Geografii w Łodzi w 1922 r., któremu Profesor przewodniczył. Wśród spraw ważnych dla środowiska szczególną uwagę zwrócono na zjednoczenie organizacyjne wszystkich nauczycieli geografii, współpracę zadeklarowali profesorem uniwersyteccy. Podstawowe założenia i cele powstającego „Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii” przedstawił prof. Pawłowski:

Pragniemy stworzyć zrzeszenie zawodowe, z którego głosem by się liczono, zwłaszcza w rzeczach nauczania geografii [...]. Będziemy domagali się, ażeby programy nauczania geografii nie były nam z góry narzucane bez zapytania się o nasze w tej mierze zdanie [...]. Chcemy dyskutować poważnie i rzeczowo nad metodą nauczania geografii w szkole [...]. Chcemy także pouczać się wzajemnie o nowych ideach i prądach panujących w geografii [...]. Chcemy uzupełniać i odświeżać nasze wiadomości [...]. Mamy zamiar stworzyć organ, który by był wyrazem naszych aspiracji i dążeń („Czasopismo Geograficzne”). W żadnej bowiem nauce nie istnieje tak gwałtowna wprost konieczność aktualności, śledzenia odbywających się w naszych oczach zmian i szybkiego postępu, jak właśnie w geografii [...]. Chcemy wpłynąć na społeczeństwo w tym kierunku, ażeby nie tylko z racji szkoły, ale i w życiu codziennym zaczęto się więcej zajmować geografiami niż to się działo dotychczas [...]. Podnosimy hasło „więcej geografii w szkole i w życiu”²²⁹.

Profesor Pawłowski uważał, że w procesie nauczania geografii znacznie większy ciężar należy położyć na geografii regionalną.

Zdumiewające jest, że Pawłowski, obarczony licznymi obowiązkami organizacyjnymi, prowadząc i rozwijając badania naukowe, znajdował czas na pisanie podręczników szkolnych. W tym zakresie jego osiągnięcia budzą pełne uznanie. W okresie przed I wojną światową wydał dwa tomy zatytułowane *Europa i świat*, w których zaprezentował nowe ujęcia metodyczne przekazu wiadomości. Z kolei w 1917 r., a więc jeszcze w czasie trwania wojny, ukazało się pierwsze wydanie książki Pawłowskiego pt. *Geografię Polski*,

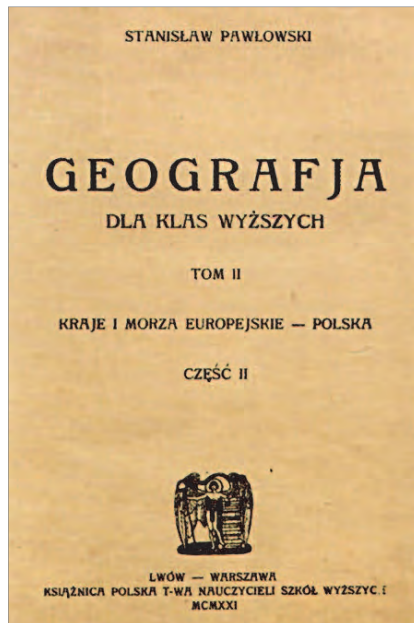
²²⁹ M. Czeakańska, *Szkola polska w pracach...*, s. 134–135.

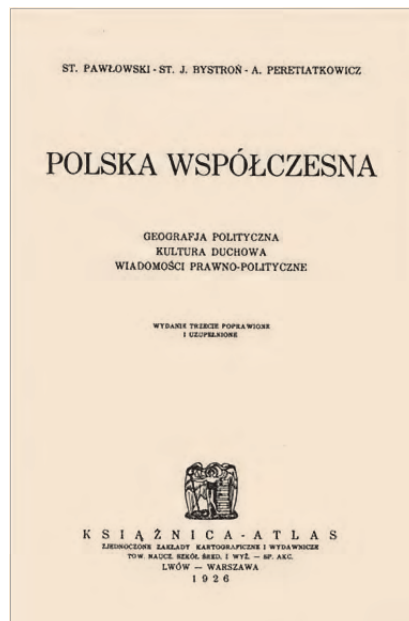
40. Okładka i strona tytułowa podręcznika *Geografia Polski* (1917) – książka o Polsce, bogato ilustrowana, przyjęta bardzo przychylnie przez społeczeństwo.

nakładem Książnicy Polskiej i Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. Za tę publikację otrzymał on nagrodę ufundowaną przez Kasę im. Mianowskiego. Wydawnictwo było bogato ilustrowane, zawierało wiadomości nie tylko z geografii, oczekiwane przez polskie społeczeństwo. Polacy otrzymali kompendium wiedzy geograficznej o kraju ojczystym. Edycja tego dzieła przybrała charakter wydarzenia patriotycznego. W okresie poznańskim, w 1921 r. pierwsze wydanie drukiem we Lwowie, Pawłowski opublikował podręczniki *Geografia dla klas wyższych*:

- *Geografia dla szkół wyższych*, t. 1: *Geografia ogólna*, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych
- *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 1: *Kraje i morza europejskie*, Książnica Polska, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych
- *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 2: *Kraje i morza europejskie – Polska*, Książnica Polska, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych
- *Geografia dla klas wyższych*, t. 3: *Kraje i morza pozaeuropejskie*, Książnica Polska, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych.

41. Okładka podręcznika *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 2, Lwów 1921.

42. Strona tytułowa podręcznika *Polska Współczesna. Geografia polityczna. Kultura duchowa. Wiadomości prawno-polityczne*.

Na uwagę zasługuje wydanie zespołowe nowego podręcznika *Polska współczesna*, zawierający informacje z zakresu geografii i historii Polski współczesnej.

Podręczniki prof. Pawłowskiego cechował wysoki poziom merytoryczny, poprawność metodyczna, były bogato ilustrowane, zrozumiałe więc, że budziły zainteresowanie, a następnie doczekały się siedmiu wydań (1921, 1923, 1928, 1931, 1933, 1936, 1938). Każdą z edycji prof. Pawłowski przerabiał, uzupełniał, poprawiał pod względem metodycznym i graficznym²³⁰. Do wybranych wydań Profesor dołączał oddzielne książeczki, np. *Wskazówki metodyczne do podręcznika Geografia Polski dla I klasy gimnazjalnej*²³¹.

Profesor Pawłowski był inicjatorem licznych działań na rzecz pomocy nauczycielom, m.in. opracowanie wybranych zagadnień w ramach serii wydawniczej „Lektura Geograficzna”, wydawanej od 1930 r. Poszczególne jej zeszyty były zróżnicowane treściowo, a za zadanie miały pomóc nauczycielom w procesie nauczania. Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii wydawało serię geograficzno-podróżniczą „Dookoła Ziemi” pod redakcją prof. Pawłowskiego. Publikowane w niej prace były krótkimi monografiami dotyczącymi różnych krajów czy regionów świata. W ramach Książnicy-Atlas wydano 50 tomików²³².

Bardzo przychylnie przyjęte zostało przez czytelników tłumaczenie Pawłowskiego pracy wybitnego geografa francuskiego Emmanuela de Martonne’a *Zarys geografii fizycznej*. Profesor przybliżył polskim geografom francuskie spojrzenie na geografę i zjawiska fizycznogeograficzne.

Przedstawieniem ewolucji poglądów Pawłowskiego na przedmiotowość geografii i jej rozumienia była książka *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania*²³³. Zebrał w niej własne artykuły, referaty z lat 1912–1938. Aktualne jest zawarte w przedmowie wymienionej książki stwierdzenie:

Geografia bowiem jest, mimo swojego dwa tysiąclecia trwającego rozwoju, ciągle jeszcze problemem, obok którego żaden geograf nie może przechodzić spokojnie. Nie może także być obojętny na przestarzałe i mylne wyobrażenia o tej nauce. Niezwykle dzieje geografii, przemiany, jakim nauka nasza bez ustanku podlegała i podlega, – to wszystko raczej zachęca do rozważań nad geografją, skłania do szukania nowych dróg, pobudza do rozwiązań trudniejszych zagadnień i do nowych sformułowań jej zasad²³⁴.

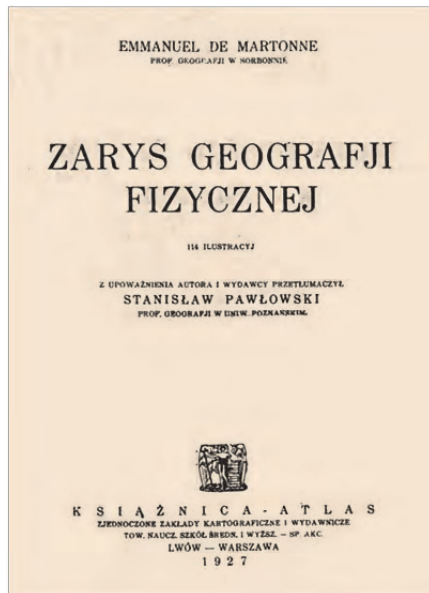
²³⁰ Tamże, s. 137.

²³¹ S. Pawłowski, *Wskazówki metodyczne do podręcznika Geografia Polski dla I klasy gimnazjalnej*, Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa 1933, ss. 24.

²³² M. Czekańska, *Szkoła polska w pracach...*, s. 141.

²³³ S. Pawłowski, *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania (Zbiór rozpraw artykułów ogłoszonych drukiem w latach 1912–1938)*, Lwów 1938, ss. 215.

²³⁴ Tamże.

43. Stanisław Pawłowski przetłumaczył pracę wybitnego geografa francuskiego Emmanuela de Martonne'a, przybliżając jego poglądy na geografję (1927).

Z inicjatywy prof. Pawłowskiego i pod jego redakcją od 1931 r. ukazywały się tomiki „Biblioteki Geograficzno-Dydaktycznej”. Wśród wielu opracowań znajdują się zagadnienia z zakresu metodyki geografii, a mianowicie dotyczące pracowni geograficznej (Wacława Jezierskiego), pomocy naukowych w nauczaniu geografii matematycznej (Aleksandra Tarnawskiego), nauki o mapie (Józefa Wąsowicza), ćwiczeń na mapach topograficznych (Marii Kielczewskiej), ilustracji geograficznych, wykresów i diagramów w nauczaniu geografii (M. Czekańskiej), krajoznawstwa i metodyki wycieczek geograficznych (Stanisławy Niemcówny)²³⁵. Znaczącą pomocą dla nauczycieli były opracowywane przez Pawłowskiego mapy ścienne dla szkół. O znaczeniu mapy w nauczaniu szkolnym tak sam mówił: „Mapa jest jedynym w swoim rodzaju sposobem przestrzennego ujmowania i przedstawiania zjawisk ziemskich [...]. Przy ocenie metody zastosowanej na mapie miarodajnymi być powinny: naukowa strona metody i jej dydaktyczna użyteczność [...]”²³⁶.

W latach dwudziestych ubiegłego wieku Pawłowski, we współpracy z prof. Romerem, wydał *Atlas krajoznawczy województwa poznańskiego i pomor-*

²³⁵ M. Czekańska, *Szkola polska w pracach...*, s. 142.

²³⁶ Tamże, s. 141.

skiego²³⁷. *Atlas* był bardzo przydatny w nauczaniu szkolnym, a także w szeroko pojętym życiu społecznym.

Pawłowski, opracowując podręczniki, niezmiennie zwracał uwagę na walory kształcące, wychowawcze, społeczne, patriotyczne nauczania geografii. W trakcie zakończenia Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w 1934 r. w Warszawie Pawłowski m.in. powiedział:

[...] w geografii tkwią naturalne pierwiastki internacjonalizmu i powszechności. Geografia jest nauką porozumienia i zgody między narodami. [...] Geografia ma wielkie zasługi w służbie ludzkości i dla ludzkości [...]. Znajomość zaś geografii innych krajów na ziemi, jest jedyną poważną podstawą normowania stosunków międzyludzkich i między państwowych. Stąd geografia służy państwom i narodom jak rzadko która z nauk [...]. A jak historia kryje w sobie doświadczenia dziejowe, tak geografia daje obraz realnych możliwości w rozwoju państw i tych warunków, w których rozwój ten odbywać się może²³⁸.

Profesor Pawłowski często odwoływał się do historii i jej roli w nauce i życiu społecznym. Przypisanie geografii tak wysokiej rangi w życiu społecznym jest w pełni uzasadnione i ciągle aktualne. Całe życie współpracował z nauczycielami, nie szczędził swojego czasu na dyskusje z nimi. Jego oddziaływanie na geografie szkolną było wielokierunkowe. Określił program działalności Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii i był jego przewodniczącym do końca swej pracy. Aktywnie uczestniczył w organizacji zjazdów, konferencji, kursów metodycznych, wycieczek krajowych i zagranicznych, a także wakacyjnych kursów uniwersyteckich dla nauczycieli.

Wakacyjne Kursy Uniwersyteckie organizowane były przez Zarząd Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych i miały umożliwić nauczycielom: kształcenie oraz utrzymanie kontaktu z postępem nauki, a także być okazją do przekazania wskazówek metodycznych w pracy samokształceniowej, poznanie najpiękniejszych i najbardziej typowych okolic kraju w bezpośredniej obserwacji, pogłębianie wiedzy filozoficzno-pedagogicznej oraz duchowe zespolenie nauczycieli. Program bardzo szeroki, realizowany przez profesorów uniwersyteckich. Miejscem Wakacyjnych Kursów Uniwersyteckich latem 1924 r. było Wejherowo i Zakopane²³⁹. Kurs letni w Wejherowie zabezpieczali pracownicy poznańskiego ośrodka geograficznego, oczywiście z prof. Pawłowskim. Uczestnicy mieli możliwość zapoznania się z krajobrazem wybrzeża

²³⁷ S. Pawłowski, E. Romer, *Atlas krajoznawczy województwa pomorskiego i poznańskiego*, Książnica-Atlas, Lwów 1924, 10 map 19 × 29,5 cm.

²³⁸ M. Czeakańska, *Szkola polska w pracach...*, s. 138.

²³⁹ Wakacyjne kursy uniwersyteckie, Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 1, nr 235.

i Pomorza (Gdynia, Gdańsk, Oliwa, Sopot, Puck, Hel, Kartuzy, Jezioro Żarnowieckie, Rozewie). Uczony przywiązywał dużą wagę do naukowego przygotowania nauczycieli do pracy w szkole²⁴⁰.

Profesor Pawłowski był bardzo sumiennym wykładowcą, a sobotnie seminaria (repetytoria) były dowodem jego dużego kunsztu dydaktycznego, bardzo lubiane przez studentów.

Wyrazem dużego zainteresowania i troski Profesora o właściwe traktowanie dydaktyki geografii było utworzenie w ośrodku poznańskim w 1932 r. Studium dydaktyki geografii, wspólnie z wizytatorem szkół średnich Aleksandrem Tarnowskim²⁴¹. Należy podkreślić, że było to pierwsze tego typu studium w Polsce. Pawłowski został wyznaczony przez ministra wierzeń religijnych i oświecenia publicznego do prac Komisji Egzaminacyjnej dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich, jako egzaminator geografii i geologii. Autorytet naukowy i zainteresowanie dydaktyką sprawiły, że Profesor brał udział w pracach Komisji ogólnopolskiej, w sprawie programów studiów i egzaminów na kierunkach geografii i geologii. Warto zaznaczyć, że system kształcenia magistra filozofii w zakresie geografii był zbliżony do współczesnego. Komisja dyskutowała m.in. nad problemem tzw. półdyplomu (dzisiaj licencjat), czy ma być to sposób postępowania ze słabszymi studentami. Stwierdzono, że absolwent geografii winien być uprawniony do nauczania także biologii. Wiele czasu w dyskusji zajmowała sprawa programu studiów, liczby przedmiotów i egzaminów. Działalność wybitnego uczonego prof. Stanisława Pawłowskiego w zakresie dydaktyki geografii na wszystkich poziomach nauczania stanowi dobry przykład rzetelnej pracy, godny do naśladowania.

²⁴⁰ S. Pawłowski, *Uwagi o naukowym przygotowaniu nauczycieli geografii w szkołach zawodowych (gimnazjach i liceach) w zakresie geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 17, 1939, z. 2, s. 115–120.

²⁴¹ M. Czeakańska, *Szkola polska w pracach...*, s. 139.

ROZDZIAŁ VII

Ofiara życia. Pamięć o życiu i dziele Rektora Stanisława Pawłowskiego

1. Ofiara życia

Kolejny okres w życiu Stanisława Pawłowskiego splata się z losami naszej ojczyzny, jest to ofiara życia za sprawę polską. Znakomity rozwój poznańskiego ośrodka geograficznego jako efekt konkretnych działań Profesora został przerwany II wojną światową²⁴². Z polecenia władz uniwersyteckich w ostatnich dniach sierpnia 1939 r. Pawłowski opuścił Poznań i udał się do Jarosławia nad Sanem z zamiarem zabezpieczenia tam miejsca dla Uniwersytetu Poznańskiego. Chodziło o przygotowanie odpowiednich pomieszczeń w razie ewakuacji uczelni. Z Jarosławia pojechał on do Warszawy, a stąd w czasie bombardowań udał się w Siedleckie. Według relacji prof. Kazimierza Tymienieckiego Pawłowski podziwiał uczynność miejscowej ludności i krytykował naganne zachowania Niemców w stosunku do Polaków, a szczególnie Żydów²⁴³. Niemcy poszukiwali go już 11 września 1939 r. Jego nieobecność w Poznaniu uniemożliwiła aresztowanie. Zaniepokojony jednak losem swojej rodziny, na początku października wrócił do Poznania. Kilka dni po przyjeździe, 14 października 1939 r. został aresztowany i umieszczony w areszcie przy ulicy Młyńskiej. Tymieniecki był osadzony w jednej celi (nr 52) z Pawłowskim, i to jemu zawdzięczamy informacje o Profesorze z pobytu

²⁴² A. Kostrzewski, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 151–152; Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 54–61.

²⁴³ K. Tymieniecki, *Pobył w więzieniu z Profesorem Stanisławem Pawłowskim*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 135–136.

Posen, den1939.

F e s t n a h m e .

Name : *Pawlowski* Vorname : *Stanisław*
Beruf : *Prof* geb. am : *16. 3. 82* in : *Domborów*
wohnhaft in : *Posen* Strasse : *P. S. n. yka* Nr. : *3/3*
Opold. Forst.
ist festzunehmen und der Sicherheitspolizei, Einsatzgr. VI
Posen, Fort VII - fra Polnische Allee - . zu bestellen.
Diese Bescheinigung ist mit dem Einliefernden
an den Lagerkommandanten abzugeben.

44. Nakaz aresztowania Stanisława Pawłowskiego.

w tym niegodnym miejscu²⁴⁴. Dzielnie znosił on trudy więzienia, nie skarżył się, pomagał innym, ale co do swojej przyszłości (według relacji Tymienieckiego) był pesymistą. W poufnych rozmowach z Tymienieckim był zdania, że w warunkach trwającej okupacji obrona jego będzie utrudniona. Szczególnie chodziło o zebranie polityczne w maju 1939 r. w Poznaniu, gdzie zaproszony przez organizatora zebrania wygłosił prelekcję o rozsiedleniu Niemców w Polsce. Po wykładzie przetoczyła się wśród zebranych dyskusja, w trakcie której pojawiły się antyniemieckie rezolucje. Profesor nie był autorem tych wystąpień, ale przewodniczący zebrania był nieobecny. To był pewnie jeden z wielu powodów zarzutów wytaczanych przeciwko Pawłowskiemu. Tymieniecki pisze: „Ten był rektor uniwersytetu nie wzdragał się przed najpóźniejszymi nawet czynnościami... – okazał się człowiekiem silnym”²⁴⁵.

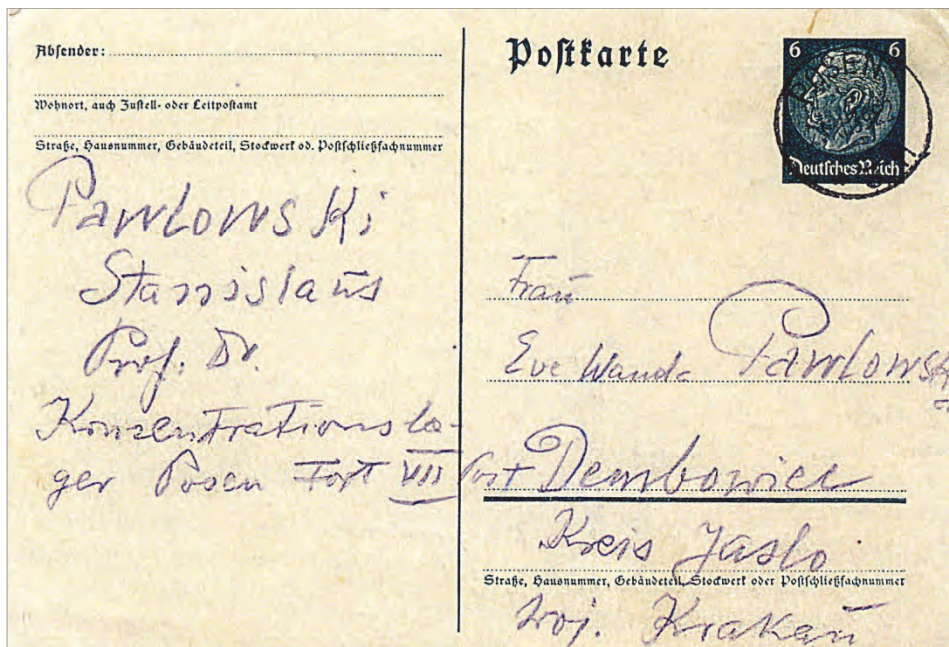
Profesor wieczorami współwięźniom w celi opowiadał o swoich podróżach na teren południowo-wschodniej Azji i Indii. Kazimierz Tymieniecki 22 listopada 1939 r. opuścił więzienie na Młyńskiej, skierowany został póź-

²⁴⁴ Tamże, s. 131–150.

²⁴⁵ Tamże, s. 143.

niej do obozu wysiedleńczego na Główniej w Poznaniu. Pawłowski pozostał z nadzieją, że geografcie niemieccy mu pomogą, niestety pomoc nie nadeszła. Jego los pozostawał w rękach hitlerowskich oprawców.

2 grudnia 1939 r. Pawłowski został przewieziony do Fortu VII w Poznaniu²⁴⁶. Informację o jego pobycie w Forcie VII zawdzięczamy profesorowej Krygowskiej, która przeprowadziła rozmowę ze współwięźniem z celi, panem Janem Chrzanowskim z Poznania²⁴⁷. Profesor w więzieniu pozostawał spokojny, zrównoważony, podtrzymywał innych na duchu, był bardzo koleżeński, codziennie przez 2 godziny opowiadał o swoich zagranicznych podróżach. Z więzienia do rodziny przysyłał bardzo ogólne informacje. Jan Chrzanowski opisuje ów tragiczny dzień – 6 stycznia 1940 r.²⁴⁸ Pawłowski wraz z dwoma więźniami został wyprowadzony z celi i wraz z innymi więźniami czekającymi na korytarzu, przeprowadzony do wnęki w murze. Po kwadransie więźniowie usłyszeli salwę karabinową, taki był koniec życia wielkiego geografa

45. Karta pocztowa z Fortu VII wysłana przez Stanisława Pawłowskiego.

²⁴⁶ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 55, 58.

²⁴⁷ L. Krygowska, *Ostatnie dni Profesora Stanisława Pawłowskiego*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 151–155.

²⁴⁸ Tamże, s. 153–154.

46. Miejsce straceń w Forcie VII w Poznaniu.

prof. Stanisława Pawłowskiego. Następnego dnia, 7 stycznia więźniowie z celi Profesora widzieli ciężarówkę oraz słyszeli 44 uderzenia rzucanych na samochód zwłok. Na stercie martwych ciał wywożonych z więzienia, rozpoznali żółte terenowe buty Profesora²⁴⁹.

Jak wynika z pisma niemieckiego Urzędu Stanu Cywilnego w Poznaniu, potwierdzono zgon prof. Pawłowskiego 6 stycznia 1940 r. z dopiskiem „zastrzelony w czasie ucieczki”²⁵⁰. Czerwony Krzyż w Genewie (pismo z 22 lipca 1941 r.) oraz Niemiecki Czerwony Krzyż (pismo z 29 lipca 1942 r.) przekazały, że zgodnie z posiadanymi informacjami Pawłowski został uwolniony

²⁴⁹ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 59; A. Kostrzewski, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 151–152.

²⁵⁰ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 2, s. 59.

48. Mogiła zbiorowa na terenie Wielkopolskiego Parku Narodowego, w której znajdują się prochy około 2000 Polaków, także prawdopodobnie Stanisława Pawłowskiego.

W czasie wojny profesorowa Pawłowska z trójką dzieci przebywała najpierw w Dębowcu, a z kolei w lipcu 1940 r., pojechała z dziećmi do stryja (był uwięziony) do Krościenka nad Dunajcem²⁵². Tutaj w Krościenku aresztowano syna Przemysława i córkę Wandę i przewieziono ich do Oświęcimia. Z załem należy dodać, że syn Przemysław (zm. 2 października 1942 r.) i córka Wanda (zm. 7 marca 1943 r.) zginęli w Oświęcimiu.

Profesorowa Pawłowska z synem Zbigniewem 7 września 1945 r. wróciła do Poznania, gdzie od 1 października 1945 do 1950 r. pracowała w Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego w Poznaniu²⁵³. Po odejściu z Kuratorium profesorowa trudniła się przepisywaniem na maszynie tekstów o tematyce religijnej dla werbistów w Chłudowie oraz parafii św. Michała w Poznaniu. Ewa Wanda Pawłowska zmarła w Poznaniu 11 lutego 1978 r. w wieku 92 lat²⁵⁴.

²⁵² Z. Pawłowski, *Ewa Wanda Michalina...*, s. 48.

²⁵³ Tamże, s. 52.

²⁵⁴ Tamże, s. 63.

Pełne poświęceń, rezygnacji z własnego rozwoju naukowego było życie Ewy Wandy Pawłowskiej, była absolwentką geografii Uniwersytetu Lwowskiego, uczennicą prof. Romera. Jeszcze w okresie powojennym utrzymywała kontakty z Romerem, prof. Anielą Chałubińską oraz z uczniami prof. Pawłowskiego.

Syn Zbigniew w 1951 r. ukończył studia lekarskie na Wydziale Lekarskim Akademii Medycznej w Poznaniu, teraz jest emerytowanym profesorem Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu. Właśnie jemu zawdzięczamy skrupulatne zgromadzenie informacji o swoim ojcu, Stanisławie Pawłowskim i rodzinie²⁵⁵. Opracowania Zbigniewa Pawłowskiego stanowią istotne źródło informacji do poznania historii poznańskiego ośrodka geograficznego.

2. O życiu i dziele profesora Stanisława Pawłowskiego

Stanisław Pawłowski pomimo upływu lat ciągle pozostaje w pamięci najpierw jego współpracowników, uczniów, studentów (Czekańska, Dylík, Jurczyński, Jerzy Młodziejowski, Olszewicz, Romer, Kielczewska-Zaleska, Krygowski) i kolejnego pokolenia geografów (Kostrzewski, Kaniecki, Piotrowska)²⁵⁶. Pamięć o prof. Pawłowskim jest ciągle żywa na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a szczególnie na Wydziale Nauk Geograficznych i Geologicznych.

Bogaty, liczący się w Polsce i na świecie dorobek naukowy Pawłowskiego zapewnia mu obecność w powstających pracach, toczących się dyskusjach dotyczących zlodowaceń górskich i kontynentalnych, problematyki wybrzeży morskich, rozwoju sieci dolinnej, antropogeografii, geografii politycznej, osadnictwa wiejskiego, przedmiotowości geografii i nauczania geografii.

²⁵⁵ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 1 i 2; tenże, *Ewa Wanda Michalina z Topór Kamińska-Pawłowska*, *passim*.

²⁵⁶ M. Czekańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim...*, s. 3–33; M. Czekańska, *Stanisław Pawłowski w środowisku...*, s. 69–88; J. Dylík, J. Jurczyński, *Stanisław Pawłowski...*, s. 55–69; J. Dylík, *Stanisław Pawłowski...*, s. 215–230; J. Dylík, *Metodologiczne poglądy...*, s. 37–48; J. Młodziejowski, *Uśmiech Profesora...*, s. 89–90; *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*; E. Romer, B. Kielczowska-Zaleska, B. Krygowski, *Wspomnienia...*, s. 312–320; A. Kostrzewski, *Stanisław Pawłowski...*, s. 93–99; tenże, *Studia krajoznawcze...*, s. 43–49; tenże, *Profesor Stanisław Pawłowski...*, s. 147–153; A. Kaniecki, A. Kostrzewski, *Organizacja poznańskiego ośrodka...*, s. 83–98; *Stanisław Pawłowski. Geografia przedmiot badań...*, *passim*.

Pawłowski dzięki swojemu entuzjazmowi badawczemu, gromadził wokół siebie zdolnych, zainteresowanych obserwacjami i poszukiwaniami naukowymi uczniów i w krótkim czasie stworzył liczącą się w Polsce i na świecie poznańską szkołę geograficzną. Jego studenci w okresie powojennym organizowali geografę w licznych ośrodkach geograficznych w Polsce (Toruń, Poznań, Szczecin, Warszawa, Łódź), wpływając na rozwój polskiej geografii, powołując się na pracę swojego Mistrza.

Żywa pozostaje pamięć o prof. Stanisławie Pawłowskim, rektorze Uniwersytetu Poznańskiego w roku akademickim 1932/1933²⁵⁷, również dzięki wspaniałej działalności jego syna prof. Zbigniewa Pawłowskiego²⁵⁸.

Warto przypomnieć wybrane wypowiedzi o Stanisławie Pawłowskim, które kreślą jego osobowość uczonego, wychowawcy i patrioty. Nauczyciel Pawłowski, światowej sławy geograf prof. Romer, doktor *honoris causa* Uniwersytetu Poznańskiego, tak wspomina swojego ucznia:

Pęd śp. Pawłowskiego do geografii stał się dla mnie, dla jego nauczyciela świadectwem najwyższego powodzenia, jakie może być udziałem nauczyciela. [...] Uczoność, nawet wielka uczoność wchodzi w możliwości każdego człowieka „homo sapiens”, ale tylko uczoność, skojarzona z człowiekiem jest na miarę „Człowieka” wielkim darem Bożym, jest ozdobą i dobrodziejstwem Narodu. Takim też uczonym był śp. Pawłowski. [...] Jedna refleksja! Pawłowski w Poznaniu. Twardy oko w oko z twardymi! Człowiek jednak „Wschodu”, sympatycznego „Zachodowi”, ale przywykłego do silnego samopoczucia odrębności i wyższości. I w takim środowisku, stwarza Pawłowski w ciągu lat kilku od nowa Instytut Geograficzny, rywalizujący, a przede wszystkim aktywnością z najstarszymi [...] już cała Polska w pożodze bombowej, a jeszcze czuję Go, widzę, zdaje mi się słyszeć Go nawet we Lwowie [...] musi natychmiast wracać do Poznania – ratować uniwersyteckie mienie [...] ²⁵⁹.

Maria Kielczewska-Zaleska osobowość swojego Profesora tak ujmuje

To był człowiek z silnym, prawym charakterem i dlatego wywierał tak wielki wpływ i tak długo pozostaje w naszej pamięci²⁶⁰.

Profesor Pawłowski dzięki swojej dyscyplinie osobistej potrafił łączyć rozmaite prace organizacyjne z działalnością naukową, którą rozwijał na najwyższym poziomie, co podkreśla Józef Czekalski:

²⁵⁷ A. Kostrzewski, *Stanisław Pawłowski...*, s. 93–99; G. Labuda, *Przemówienie ku czci Stanisława Pawłowskiego...*, s. 20–24.

²⁵⁸ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, wyd. 1 i 2.

²⁵⁹ E. Romer, M. Kielczewska-Zaleska, B. Krygowski, *Wspomnienia o śp. Stanisławie Pawłowskim*, „Przegląd Zachodni”, R. 1, 1945, s. 312–320.

²⁶⁰ M. Kielczewska-Zaleska, *Osiągnięcia...*, s. 49–62.

Obok cech człowieka oddanego pracy, człowieka twardego w spełnianiu służby nauce i służby ojczyźnie, obok znanego uczniom i przyjaciółom humanisty o dobrym, czułym sercu i słonecznym usposobieniu, rysuje się sylwetka uczonego idącego stale w pierwszym szeregu dokonywającego się nieprzerwanie rozwoju nauki, walczącego o prawa swego narodu i stojącego na tych samych pozycjach co czołowe postacie geografii światowej w okresie swej działalności naukowej²⁶¹.

Profesor Pawłowski w swej pracy zawodowej nie szczędził czasu na opracowanie podręczników szkolnych i współpracę z nauczycielami, na co zwraca uwagę Maria Czekańska:

Niewielu jest naukowców, którzy obok swej pracy ściśle naukowej tak szczerze poświęcali swe siły problemom dydaktyki szkolnej, jak umiał to Stanisław Pawłowski. Wkład jego do skarbcza polskiej szkoły jest niezrównany, nie prędko znajdzie się ktoś, kto by jemu dorównał²⁶².

Profesor Pawłowski był wielkim patriotą, zwracał uwagę na znaczenie badań naukowych dla rozwijającej się Polski, był propagatorem polskości ziem zachodnich, co podkreśla Kielczewska-Zaleska:

Rosło w nim równocześnie z wiedzą rozumienie potrzeb kraju. Był jednym z nielicznych, którzy przeczuwali zawrotną zmianę w rozwoju terytorialnym Polski. Odrodzenie się Słowiańszczyzny, powrót Polski nad Odrę marzył mu się nie tylko we śnie, ale na jawie. [...] Koło dziejów może się odwrócić²⁶³.

Działalność naukowa, dydaktyczna i organizacyjna Pawłowskiego była dostrzegana i doceniana, co zauważa Rajmund Galon:

Tak jak niezwykle duży osobisty dorobek naukowy Stanisława Pawłowskiego odnoszący się do wszelkich dziedzin geografii oraz wyróżnienia i zaszczyty, jakimi darzyły go zarówno krajowe, jak i zagraniczne instytucje naukowe, świadczą o jego trwałym znaczeniu w świecie nauki geograficznej, tak też stworzony przez Stanisława Pawłowskiego liczny zespół geografów, specjalizujących się w różnych kierunkach nauki geograficznej i osiągających w szeregu wypadkach najwyższe stanowiska w hierarchii naukowej i pedagogicznej, świadczy o jego talencie naukowo-organizacyjnym, o jego zdolności oddziaływania pedagogicznego, a przede wszystkim o jego wybitnej indywidualności naukowej²⁶⁴.

²⁶¹ J. Czekalski, *Sylwetka Stanisława Pawłowskiego na tle nauki światowej*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 68.

²⁶² M. Czekańska, *Stanisław Pawłowski...*, [w:] *Stanisław Pawłowski w dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 69–88.

²⁶³ E. Romer, M. Kielczewska-Zaleska, B. Krygowski, *Wspomnienia...*, s. 312–320.

²⁶⁴ R. Galon, *Stanisław Pawłowski jako pedagog uniwersytecki*, *Z Zagadnień Dydaktycznych Wyższych Szkół Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Prace Koła Naukownawczego*, t. 1, z. 1, Poznań 1948, s. 41–46.

49. Rektor UAM prof. Gerard Labuda przemawia na sesji naukowej z okazji 25. rocznicy śmierci Stanisława Pawłowskiego.

50. Przewodniczący Komitetu Nauk Geograficznych PAN prof. Stanisław Leszczycki przemawia na sesji naukowej z okazji 25. rocznicy śmierci Stanisława Pawłowskiego.

Jakkolwiek niezwykle trudny był okres sprawowania władzy rektorskiej przez rektora Stanisława Pawłowskiego, to zarówno senat UP, jak i społeczność akademicka oceniała jego działalność bardzo przychylnie. Profesor Labuda pisze

[...] rektor Pawłowski był dobrym i odpowiedzialnym gospodarzem uczelni, powierzonej jego pieczy²⁶⁵.

Wyrazem pamięci o twórczości naukowej prof. Pawłowskiego była organizacja seminariów i różnego typu spotkań.

8 maja 1947 r. odbyła się uroczysta akademicka w ramach konferencji okręgowej Ogniska Metodycznego Geografii przy współudziale Państwowego

²⁶⁵ G. Labuda, *Przemówienie ku czci Stanisława Pawłowskiego...*, s. 23.

51. Profesor Rajmund Galon – uczeń, najbliższy współpracownik wygłasza wykład na sesji naukowej z okazji 25. rocznicy śmierci Stanisława Pawłowskiego.

52. Profesor Maria Kielczewska-Zaleska (uczenica Stanisława Pawłowskiego) wygłasza wykład na sesji naukowej z okazji 25. rocznicy śmierci Stanisława Pawłowskiego.

Gimnazjum i Liceum gen. Zamoyskiej w Poznaniu. W uroczystości wzięli udział: prorektor UP prof. Wiktor Schramm, kurator oświaty Bierowicz, Ewa Wanda Pawłowska – żona Profesora, jego uczniowie i młodzież szkół poznańskich. Wyróżniono Profesora jako Rektora UP, uczonego, dydaktyka i patriotę. Gospodarzami spotkania byli studenci prof. Pawłowskiego – dr Irena Hoppówna (dyrektor liceum) i dr Maria Czekańska, która wygłosiła odczyt o znaczeniu badań prof. Pawłowskiego na polu metodyki i dydaktyki geografii. Krygowski szeroko omówił pracę badawczą Profesora.

Bardzo podniosłą uroczystość w 25. rocznicę śmierci prof. Pawłowskiego zorganizował poznański ośrodek geograficzny, reprezentowany przez prof. Krygowskiego przy współdziałaniu Komitetu Nauk Geograficznych PAN z prof. Stanisławem Leszczykim, Polskiego Towarzystwa Geograficznego

z prof. Jerzym Kondrackim oraz Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Uroczystość odbyła się 16 stycznia 1965 r. w Poznaniu w Pałacu Działyńskich. W uroczystości uczestniczyli rektor UP prof. Labuda, uczniowie Profesora, przedstawiciele ośrodków geograficznych w Polsce oraz wspomniani wyżej organizatorzy²⁶⁶.

Gerard Labuda, który w latach 1936–1938 uczęszczał także na wykłady prowadzone przez prof. Pawłowskiego, przedstawił tło historyczne roku akademickiego 1932/1933, zwracając uwagę na ustawę Jędrzejewiczowską oraz stanowisko rektora w tej sprawie. W sprawozdaniu rektorskim Pawłowski podał przegląd piętnastoletniego funkcjonowania Uniwersytetu Poznańskiego i nakreślił kierunek jego rozwoju. Labuda tak ocenił Pawłowskiego-rektora: „Tak jak w swej myśli naukowej kład nacisk na uniwersalność poznania i działania, tak w swej działalności podkreślał potrzebę organizacyjnej, unifikacyjnej i inspiracyjnej roli uniwersytetu w poznańskim ośrodku naukowym, kładł nacisk na wielkie społeczno-polityczne zadania Uniwersytetu Poznańskiego w stosunku do całej Polski Zachodniej”²⁶⁷.

Profesor Leszczycki, przemawiający w imieniu Komitetu Nauk Geograficznych PAN oraz upoważniony przez prof. Kondrackiego (obecnego na sesji) w imieniu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, m.in. powiedział: „Pawłowski był znakomitym przedstawicielem polskiej nauki na forum międzynarodowym, stworzył polski ośrodek geograficzny w Poznaniu, wychował wielu swoich uczniów [...] jest jednym z niewielu geografów polskich, którzy przyczynili się do rozwoju geografii polskiej w okresie międzywojennym, jego prace stanowią nieprzemijający dorobek naukowy [...]”²⁶⁸.

W hołdzie swojemu Profesorowi, Mistrzowi i współpracownikowi referaty ogłosili: Dylak o warsztacie badawczym Mistrza, szczególnie w zakresie podstaw metodologiczno-metodycznych, z kolei Galon dokonał przeglądu prac naukowych Profesora, podkreślając ich znaczenie. Kiełczewska-Zaleska przedstawiła prace Profesora dotyczące antropogeografii, geografii politycznej i osadnictwa wiejskiego. Czekański zwrócił uwagę na autorytet naukowy Profesora w geografii polskiej i światowej, natomiast Czekańska omówiła działalność dydaktyczną Profesora i współpracę z nauczycielami.

²⁶⁶ M. Hoffa, *Sesja naukowa w XXV rocznicę śmierci Stanisława Pawłowskiego*, „Przegląd Geograficzny” 38, 1966, z. 2, s. 302–303.

²⁶⁷ Tamże, s. 23–24.

²⁶⁸ S. Leszczycki, *Przemówienie ku czci Stanisława Pawłowskiego w imieniu Komitetu Nauk Geograficznych PAN oraz Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę...*, s. 18.

Na zakończenie odbyła się projekcja interesującego filmu *Ze Zjazdu dy-luwiального w Poznaniu w 1936 roku*, którego organizatorem był prof. Paw-łowski. Uroczystość uświetnił występ Poznańskiego Kwartetu Muzycznego dr. Młodziejewskiego – ucznia profesora. Wysłuchano oryginalnych utworów muzycznych, łącząc je ze wspomnieniami o Profesorze, o jego uśmiechu i autorytecie. W miejscowości Wypalanki koło Stęszewa, uczestnicy sesji po-klonili się nad zbiorową mogiłą, w której prawdopodobnie znajdują się pro-chy Profesora Stanisława Pawłowskiego. Wieczorem w klubie *Collegium Minus* odbyło się spotkanie towarzyskie, w trakcie którego dalej wspomniano Profesora Pawłowskiego, a szczególnie czas okupacji hitlerowskiej.

Rektor
Uniwersytetu im. A. Mickiewicza
ul. H. Wieniawskiego 1
61-712 Poznań
tel. 652-64-25, fax 629-44-44

Uchwała nr 103/2009
Senatu Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
z dnia 30 listopada 2009 r.
w sprawie nadania gmachowi Collegium Geographicum imienia
Profesora Stanisława Pawłowskiego

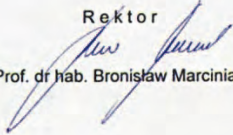
Na podstawie § 16 ust. 3 Statutu Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w
Poznaniu Senat UAM postanawia co następuje:

§ 1

Na wniosek Rady Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych Senat UAM
postanawia nadać gmachowi Collegium Geographicum nazwę „Kolegium imienia
Profesora Stanisława Pawłowskiego”

§ 2.

Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

Rektor

Prof. dr hab. Bronisław Marciniak

53. Uchwała Senatu dotycząca nadania gmachowi *Collegium Geographicum* imienia Profesora Stanisława Pawłowskiego.

Kolejną niezwykłą sposobnością przywołania na pamięć prof. Pawłowskiego było 50-lecie Uniwersytetu Poznańskiego oraz Instytutu Geograficznego²⁶⁹. 11 kwietnia 1973 r. Bogumił Krygowski zorganizował zjazd koleżeń-
ski, w którym udział wzięli absolwenci studiów geograficznych, zarówno z okresu przedwojennego, jak i powojennego (około 400 osób). Liczne było grono uczniów prof. Pawłowskiego, m.in. Józef Bajerlein, Maria Czekańska, Jan Dylik, Anna Dylikowa, Mieczysław Dorywalski, Rajmund Galon, Janina Kamińska, Wiktoria Kowalska, Bogumił Krygowski, Ludwika Krygowska, Jadwiga Makosińska, Władysław Mrozek, Konstancja Swiniarska, Nina Wyszynska, Stanisława Zajchowska. Wiele spośród wymienionych osób odegrało istotną rolę w rozwoju geografii w Polsce w okresie powojennym.

Władze uczelni reprezentował prorektor prof. Jan Wikarjak, a Bogumił Krygowski, dyrektor Instytutu Geografii, przedstawiając 50-letnią historię poznańskiego ośrodka geograficznego, podkreślił udział prof. Pawłowskiego w jego powstaniu i rozwoju. Uczniowie Profesora postanowili ufundować jego portret, jako wyraz hołdu dla wielkiego geografa. Portret wykonany został przez artystkę Helenę Michałowską i 19 czerwca 1971 r. został odsłonięty w sali wykładowej Instytutu Geografii przy ul. Fredry 10, obecnie jest w Bibliotece Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych na Morasku, gdzie złożony jest częściowo zachowany księgozbiór prof. Pawłowskiego. Drugi portret prof. Pawłowskiego, wykonany techniką ołówkową, przekazany został przez prof. Krygowskiego do Szkoły Podstawowej w Dębowcu koło Jasła.

Jako sekretarz i skarbnik Komitetu ds. portretu Profesora Pawłowskiego miałem możliwość obserwacji niezwyklej uwagi, przywiązania, jaką darzyli uczniowie swojego Mistrza. Jako najbliższy współpracownik prof. Krygowskiego mogę stwierdzić, że styl pracy naukowej, organizacja dnia przyjęta przez prof. Pawłowskiego przestrzegana była na uniwersytetach w Poznaniu (prof. Krygowski), w Toruniu (prof. Galon) i Łodzi (profesorowie Jan i Anna Dylikowie). Pomagałem w przygotowaniach corocznych spotkań absolwentów roczników przedwojennych, które organizował prof. Galon. Każdy zjazd kończył się wspólną fotografią uczestników pod tablicą pamiątkową Profesora Pawłowskiego w *Collegium Maius* UAM.

W dniach 13–15 kwietnia 1972 r. odbył się I Jubileuszowy Zjazd z okazji 50-lecia działalności Studenckiego Koła Naukowego Geografów UAM, które wówczas przyjęło imię Profesora Stanisława Pawłowskiego, założyciela po-

²⁶⁹ B. Krygowski, *Ufundowanie portretu Stanisława Pawłowskiego*, „Czasopismo Geograficzne” 44, 1973, z. 1, s. 121–122.

znańskiego ośrodka geograficznego²⁷⁰. Jako organizator zjazdu i opiekun Koła otrzymałem obszerne listy od uczniów prof. Pawłowskiego (m.in. od profesorów: Czekańskiej, Dylika, Galona, Krygowskiego, Zajchowskiej). Piszą w nich o wielkim zainteresowaniu Pawłowskiego studenckimi pracami badawczymi oraz o wspólnych z Profesorem wyjazdach terenowych krajowych i zagranicznych.

Pamięć o Stanisławie Pawłowskim jest ciągle żywa na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jego rektor, przedstawiciele Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych i Studenckiego Naukowego Koła Geografów corocznie składają kwiaty w Forcie VII, jako wyraz pamięci o Rektorze i Profesorze Pawłowskim.

30 listopada 2009 r. senat Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu przyjął uchwałę na wniosek rady Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych (dziekan prof. UAM dr hab. Marek Marciniak) o nadaniu gmachowi *Collegium Geographicum* imienia Profesora Stanisława Pawłowskiego. Z tej okazji 6 stycznia 2010 r., w 70. rocznicę śmierci prof. Pawłowskiego, odbyła się w Auli im. B. Krygowskiego doniosła uroczystość, którą swoją obecnością

54. Gmach *Collegium Geographicum* im. Profesora Stanisława Pawłowskiego, w którym mieści się Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM.

²⁷⁰ Zjazd 50-lecia Koła Naukowego Geografów Studentów UAM, Poznań, dnia 13–15 IV 1973 r. (streszczenia referatów), red. A. Kostrzewski, Poznań 1973, ss. 54.

55. Odsłonięcie tablicy pamiątkowej w gmachu *Collegium Geographicum* dnia 6 I 2010 r. przez rektora UAM prof. Bronisława Marciniaka (z lewej strony) i prof. Zbigniewa Pawłowskiego.

uświetnili: rektor UAM prof. Bronisław Marciniak, byli rektorzy, profesoria: Jerzy Fedorowski, Stefan Jurga i Stanisław Lorenc, prof. Zbigniew Pawłowski z małżonką i córką, goście, pracownicy Wydziału i młodzież studencka. Wykład na temat działalności naukowej, dydaktycznej i organizacyjnej prof. Pawłowskiego, bogato ilustrowany, wygłosił prof. Andrzej Kostrzewski. Przemawiał także syn profesora, Zbigniew Pawłowski, zwracając uwagę na jego indywidualność. Aktor Teatru Nowego w Poznaniu dr Zbigniew Grochal odczytał wybrane fragmenty ze wspomnień uczniów o prof. Pawłowskim, a solista Teatru Wielkiego w Poznaniu Michał Marzec zaśpiewał pieśni Mieczysława Karłowicza, ulubionego kompozytora Pawłowskiego²⁷¹.

W kolejną, 71. rocznicę śmierci Stanisława Pawłowskiego, rodzina Pawłowskich przekazała do biblioteki wydziałowej książki z prywatnych zbiorów Profesora²⁷². Liczne są dowody pamięci o Pawłowskim – rektorze i profesorze UP. W holu *Collegium Maius*, gdzie przez długie lata przed- i powojenne

²⁷¹ Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski...*, 2014, s. 70–71.

²⁷² Tamże, s. 73.

56. Tablica pamiątkowa poświęcona rektorowi i Profesorowi Uniwersytetu Poznańskiego Stanisławowi Pawłowskiemu w gmachu Collegium Maius przy ul. Fredry 10).

57. Głaz Pamięci PTTK w Poznaniu z zdjęciem pierwszego prezesa Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Stanisława Pawłowskiego.

58. Tablica upamiętniająca ideę powrotu polski na ziemie piastowskie, zlokalizowana w kruzgankach kościoła OO. Dominikanów w Poznaniu.

59. Ulica Stanisława Pawłowskiego w dzielnicy Piątkowo w Poznaniu.

mieścił się Instytut Geografii, dzięki inicjatywie podjętej przez prof. Andrzeja Kostrzewskiego jest wmurowana tablica poświęcona Rektorowi i Profesorowi Stanisławowi Pawłowskiemu.

O działalności Pawłowskiego jako pierwszego prezesa Oddziału Poznańskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (dziś PTTK) zaświadcza Głaz Pamięci PTTK, złożony przy wejściu na Cmentarz Zasłużonych Wielkopolan. Na terenie Wielkopolskiego Parku Narodowego jest szlak turystyczny Profesora Pawłowskiego, wiodący przez Wypalanki. W krużgankach klasztoru OO. Dominikanów w Poznaniu na tablicy upamiętniającej wskrzesicieli idei powrotu państwa polskiego na piastowskie ziemie macierzyste oraz uczonych środowiska poznańskiego, którzy rozwinęli polską myśl zachodnią, zamieszczone jest oczywiście nazwisko prof. Stanisława Pawłowskiego. Ulica Stanisława Pawłowskiego znajduje się w dzielnicy Piątkowo w Poznaniu oraz w Jaśle. Jego zasługi w nauczaniu szkolnym upamiętniają szkoły noszące imię Profesora Stanisława Pawłowskiego – Zespół Szkół Chemicznych w Jaśle oraz Szkoła Podstawowa w rodzinnym Dębowcu. Profesor Zbigniew Pawłowski Szkole Podstawowej w Dębowcu przekazał urnę z ziemią z Fortu VII. Pamięć o Stanisławie Pawłowskim – rektorze Uniwersytetu Poznańskiego i profesorze, twórcy poznańskiego ośrodka geograficznego, zachowywana jest w wdzięcznej pamięci kolejnych pokoleń społeczności uniwersyteckiej.

Zakończenie

Przestawiona charakterystyka całokształtu pracy zawodowej i społecznej prof. Stanisława Pawłowskiego, rektora Uniwersytetu Poznańskiego, stanowi znakomity przykład do naśladowania. Godna podkreślenia jest wspaniała postawa Profesora jako uczonego i wielkiego patrioty, konsekwentnego w działaniu, wiernemu przyjętym ideom, aż do ofiary życia.

Działalność naukowa, dydaktyczna i organizacyjna rektora Pawłowskiego stanowi dokument o znaczeniu historycznym, jego konkretnych działań w Polsce międzywojennej na rzecz niepodległości kraju i krzewienia myśli o polskości ziem zachodnich. Profesor dostarcza nam wzór kształtowania elit inteligencji i jej roli w rozwoju niepodległej Polski. Pawłowski był świadom odpowiedzialności za wykształcenie młodzieży oraz misji, jaką uniwersytet miał wypełnić w Wielkopolsce i kraju. Atmosfera życia społecznego, z czego zdawał sobie sprawę prof. Pawłowski, kreowana była przez autorytety, także naukowe, które w pełni czuły się odpowiedzialne za losy kraju. Dziś po wielu latach możemy stwierdzić, że efekty pracy osiągnięte przez prof. Pawłowskiego, rektora Uniwersytetu Poznańskiego budzą podziw i uznanie.

Realizacja rozległych działań, które prowadził prof. Pawłowski była możliwa dzięki niezwyklej umiejętności formułowania koncepcji naukowych i organizacyjnych, pracowitości, determinacji w działaniach oraz wielkiej pomocy małżonki, Ewy Wandy Pawłowskiej.

Profesor Pawłowski zyskał uznanie jako autorytet naukowy w skali krajowej i światowej, stworzył znaną poznańską szkołę geograficzną. Jako rektor podjął trud przeprowadzenia Uniwersytetu przez okres dyskusji i wdrożenia w życie kontrowersyjnej ustawy Jędrzejewiczowskiej. Można z całą pewnością stwierdzić, że rektor Pawłowski ugruntował pozycję Uniwersytetu Poznańskiego w kraju i w Europie, a nawet świecie. Wszystkie działania rektora Pawłowskiego były podyktowane dobrze rozumianym interesem Polski, był wielkim patriotą, który oddał swe życie za ojczyznę.

Kalendarium życia Stanisława Pawłowskiego

1882

- 16 marca urodził się w Dębowcu jako syn Józefa Pawłowskiego (z pierwszego małżeństwa) i Apolonii z domu Watulewicz, miał dwanaścioro rodzeństwa (sześcioro zmarło na gruźlicę).

1891

- Rozpoczął naukę w dwuklasowej szkole pospolitej w Dębowcu.

1894

- Rozpoczął naukę w gimnazjum w Jaśle.

1895

- Wspierany przez wuja księdza Aleksego Watulewicza przeniósł się do gimnazjum w Samborze.

1901

- Został wydalony z gimnazjum w Samborze za działalność w tajnej organizacji niepodległościowej samokształceniowej, wrócił do gimnazjum w Jaśle.
- Wraz z kolegami śpiewał w „Kwartecie jasielskim” (Stanisław Pawłowski – I tenor, Myczkowski – I bas, Syrek – II bas, Kolbusz – II tenor).

1902

- 24 czerwca w gimnazjum w Jaśle uzyskał świadectwo maturalne.
- Rozpoczął studia na Uniwersytecie Lwowskim na Wydziale Filozoficznym, pierwsze dwa lata studiował historię pod kierunkiem prof. Bronisława Dembińskiego, studia geograficzne odbywał pod kierunkiem doc. Eugeniusza Romera.

1904

- Rozpoczął studia na Uniwersytecie w Wiedniu pod kierunkiem wybitnych geologów i geografów, Albrechta Pencka i Eduara Suessa.

1906

- Podjął pierwszą pracę jako nauczyciel w gimnazjum w Stanisławowie.

1907

- Napisał pierwszą pracę naukową pt. *Wpływ chrześcijaństwa na prawodawstwo Konstantyna Wielkiego*.

1908

- 26 lutego na Uniwersytecie Lwowskim zdał egzamin kwalifikacyjny z geografii i historii na nauczyciela w gimnazjach i szkołach średnich.
- W połowie roku przeniósł się do Lwowa i tam podjął pracę w VII gimnazjum.

1909

- Podjął pracę na stanowisku nauczyciela akademickiego w Wyższej Akademii Handlowej we Lwowie, wykładając geografii handlową i historię handlu.

1910

- 9 listopada otrzymał na Uniwersytecie Lwowskim tytuł doktora filozofii z zakresu geografii i geologii na podstawie dysertacji pt. „Temperatura wód płynących w Galicji”.
- Opracował i przedstawił plan nauczania geografii wraz z wskazaniem metodycznych.

1913

- Habilitował się na podstawie rozprawy pt. *Złodzenie górnej Wisły, górnego Dniestru oraz ich dopływów*.
- Od listopada prowadził wykłady z geografii na stanowisku docenta prywatnego w Wyższej Szkole Leśnej we Lwowie.

1914

- 21 czerwca poślubił o 4 lata młodszą Wandę Kamińską.

1915

- 17 października urodziła się córka Wanda.

1916

- Współpracował z prof. Romerem w opracowaniu *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski*.

1917

- Wydał pierwszy podręcznik pt. *Geografia Polski*, nakładem Książnicy Polskiej i Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.

1918

- Otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego geografii na Uniwersytecie Lwowskim.
- Napisał rozprawę teoretyczną pt. *Antropogeografia*, która była pierwszą w nauce polskiej pracą z tego zakresu.

1919

- Był członkiem Komisji Geografii Ministerstwa Spraw Zagranicznych.
- Od początku maja wchodził w skład rady Wydziału Filozoficznego w Poznaniu, który Komisariat Naczelnej Rady Ludowej powołał 30 stycznia.
- Od pierwszego trymestru objął funkcję kierownika Katedry Geografii (jedna z ośmiu katedr Sekcji Matematyczno-Przyrodniczej Wydziału Filozoficznego).
- 1 kwietnia został mianowany profesorem nadzwyczajnym Wszechnicy Piastowskiej.
- 6 maja przyjechał do Poznania na zaproszenie rektora Wszechnicy Piastowskiej i przystąpił do organizacji poznańskiego ośrodka geograficznego, zabezpieczył pomieszczenia, zatrudnił pracowników, organizował badania naukowe, nawiązywał kontakty naukowe polskie i zagraniczne.
- Przekazał władzom Uniwersytetu Poznańskiego memoriał, w którym zawarł koncepcję organizacji i rozwoju poznańskiej geografii.
- W końcu maja został powołany Instytut Geograficzny, dla którego otrzymał skromne zabezpieczenie lokalowe (dwa pokoje w *Collegium Minus*).
- Prowadził wykłady w ramach Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich.
- Od czerwca wykładał geografię gospodarczą na Sekcji Ekonomiczno-Politycznej i Wydziale Rolniczo-Leśnym Uniwersytetu Poznańskiego.
- 3 października do Poznania przyjechała żona Pawłowskiego z córką Wandą.
- Został prezesem Komisji Geograficznej w ramach Wydziału II Matematyczno-Przyrodniczego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego.
- Uruchomił serię wydawniczą „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią”.

1920

- Wystąpił z memoriałem do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przedstawiającym projekt systematycznych badań Bałtyku i założenia specjalnej stacji badawczej.
- Z jego inicjatywy Instytut Geograficzny otrzymał nowe lokale (sześć pokoi) przy ul. Wjazdowej 3.
- Wspólnie z prof. Romerem wyjechał na polecenie ówczesnego wiceministra spraw zagranicznych Stefana Dąbrowskiego na obszar plebiscytowy Górnego Śląska jako rzeczoznawca „w sprawach demograficzno-narodowych Śląska”, wspierając od strony naukowej działalność Polskiego Komisariatu Plebiscytowego.
- Od 22 lutego pełnił funkcję prezesa Oddziału Poznańskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

1921

- Pod jego redakcją został wydany Stanisława Kozierowskiego *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej*, dzieło o wielkim znaczeniu politycznym, udowadniające, że ziemie położone na zachód od ówczesnych granic Polski to były dawne ziemie słowiańskie.
- 9 stycznia urodził się syn Przemysław.
- We wrześniu Naczelnik Państwa mianował go profesorem zwyczajnym Uniwersytetu Poznańskiego.
- Opublikował podręcznik *Geografia dla klas wyższych* w trzech tomach.

1922

- 15 maja został powołany na stanowisko zastępcy kierownika w utworzonym Morskim Laboratorium Rybackim na Helu.
- Z jego inicjatywy pracownicy Uniwersytetu Poznańskiego zorganizowali prace badawcze w stacji wybrzeża południowego Bałtyku w zakresie geomorfologii (Pawłowski), hydrologii (Czekańska), biologii (Demel) ze szczególnym uwzględnieniem zadań rozwoju rybołówstwa.
- Przewodniczył organizacji Zjazdu Nauczycieli Geografii w Łodzi pod hasłem „Więcej geografii w szkole i w życiu”, gdzie przedstawił podstawowe założenia i cele powstającego „Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii”.
- Był inicjatorem powstania Związku Obrony Kresów Zachodnich, który działał na rzecz ziem zachodnich i Polaków mieszkających w Niemczech.
- Założył Studenckie Koło Naukowe Geografów, którego był wieloletnim opiekunem.

1923

- W dniach 12–15 kwietnia uczestniczył w zjeździe dotyczącym Dyluwium Polski w Warszawie, przewodniczył obradom, wygłosił referat.
- Dzięki własnym staraniom w skromnych pomieszczeniach Instytutu Geograficznego na ul. Wjazdowej zorganizował Seminarium Geografii Gospodarczej Wydziału Prawno-Ekonomicznego, której rozwój powierzył prof. Stanisławowi Nowakowskiemu.
- Założył Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii i był jego przewodniczącym.
- Ukazała się ważna praca z dziedziny geografii politycznej pt. *Geografia polityczna Polski*, jako część monografii *Polska współczesna*.
- Utworzył w Instytucie Geografii Katedrę Paleontologii i Katedrę Meteorologii.

1924

- W dniach 3–5 stycznia uczestniczył w I Zjeździe Fizjografów Polskich w Krakowie.
- Wszedł w skład Międzynarodowej Komisji Geograficznej powołanej na Walnym Zebraniu PAU.
- W liście do Ministerstwa Rolnictwa wyraził protest przeciwko odebraniu Uniwersytetowi Poznańskiemu Laboratorium Morskiego na Helu.
- Uczestniczył w radzie nadzorczej Książnicy Polskiej we Lwowie.

1925

- Brał udział w Komisji Międzynarodowej Unii Geograficznej w Kairze.
- Ponownie został wybrany na prezesa Oddziału Poznańskiego PTK.
- Opracował wiele artykułów dotyczących Pomorza dla Redakcji „Messenger Polonais” w Warszawie.
- Otworzył schronisko turystyczne w Pucku.
- Współpracował naukowo z Wojskowym Instytutem Geograficznym.
- Na zlecenie Polskiej Komisji Współpracy Intelktualnej przy Lidze Narodów wygłosił cykl wykładów o Polsce na uniwersytetach szwajcarskich.
- Prowadził wykłady w ramach Stowarzyszenia Opieki Polski nad Rodakami na Obczyźnie.

1927

- Pełnił funkcję Dziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego na Uniwersytecie Poznańskim.

1928

- Z jego inicjatywy w Poznaniu powstało Polskie Towarzystwo Geograficzne, którego został pierwszym przewodniczącym.
- Prowadził, wspólnie z prof. Romerem i prof. Czyżewskim, wydawnictwo Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii oraz Towarzystwa Geograficznego we Lwowie i w Poznaniu, które wydawało „Czasopismo Geograficzne”.
- W dniach 25–29 czerwca uczestniczył w Zjeździe Geologów w Kopenhadze, w czasie którego przyjęto propozycję delegacji polskiej powstania Asocjacji dla Badań Czwartorzędu Europy.
- 3 września uczestniczył w obradach Walnego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego we Lwowie, na którym powołano Komisję badań czwartorzędu.
- Zainicjował badania nad osadnictwem wiejskim Wielkopolski.

1929

- Przewodniczył w organizacji IV Zjazdu Towarzystwa Geograficznego, który odbył się w Poznaniu.
- Zorganizował badania geomorfologiczne dotyczące kartowania geologicznego na południowym Polesiu w ramach prac wiążących się z projektowaniem melioracji bagien poleskich.

1930

- Pełnił funkcję zastępcy prezesa komitetu organizacyjnego wystawy prac z dziedziny geografii na Międzynarodowej Wystawie Komunikacji i Turystyki.
- Objął funkcję przewodniczącego Komitetu ds. koordynacji badań i zjazdów naukowych (Biuro Komitetu prowadzone było przez Instytut Morski).
- 6 czerwca brał udział w zjeździe przedstawicieli towarzystw naukowych w Gdańsku.
- Zorganizował wspólnie z wizytatorem szkół średnich A. Tarnowskim Uniwersyteckie Studium Dydaktyki Geografii – pierwsze takie studium w skali ogólnopolskiej.

1931

- Przewodniczył w organizacji V Zjazdu Towarzystwa Geograficznego, które odbyło się w Gdyni w dniach 24–26 maja.
- Przyczynił się do wydania, pod swoją redakcją pierwszych tomików „Biblioteki Geograficzno-Dydaktycznej”.

1932

- 23 października objął funkcję rektora Uniwersytetu Poznańskiego.
- Wygłosił wykład inauguracyjny *O renesansie geografii politycznej*, prezentując problematykę, która na trwałe weszła do światowej literatury geograficznej.
- Pełnił funkcję prezesa Zarządu Oddziału Poznańskiego Ligi Morskiej i Kolonialnej.
- W pracy *O przyrodniczych podstawach geografii* przedstawił podstawowe założenia i podstawy rozwoju geografii, poruszył problem krajobrazu w geografii.

1933

- Mocno angażował się w dyskusje i działania dotyczące nowego Projektu ustawy o szkolnictwie wyższym, jednoznacznie opowiadał się za autonomią uniwersytetów.
- Przyczynił się do zażegnania strajków studentów w Poznaniu, zwracając się do nich z apelem o powrót do zajęć z dniem 13 marca (studenci podziękowali rektorowi za przyjęte stanowisko dotyczące wprowadzenia ustawy o szkołach akademickich).
- 28 marca na XVII nadzwyczajnym posiedzeniu Senatu Uniwersytetu Poznańskiego złożył sprawozdanie z przebiegu starań Konferencji Rektorów i swoich własnych, w sprawie nowej ustawy o szkołach akademickich, po czym złożył rezygnację z funkcji rektora, której senat nie przyjął.
- Nie przyjął propozycji senatu kandydowania na stanowisko rektora na rok akademicki 1933/1934 i kolejny 1934/1935.
- 8 października podczas inauguracji roku akademickiego 1933/1934 złożył obszernie sprawozdanie z pracy w roku akademickim 1932/1933, podkreślając wyjątkowość w funkcjonowaniu uczelni w tym okresie w Polsce, mocno podkreślił też rolę, jaką odgrywa uniwersytet w mieście Poznaniu.

1934

- W dniach 23–31 sierpnia pełnił funkcję sekretarza generalnego Komitetu organizacyjnego XIV Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Warszawie, był redaktorem „Actes du Congres”.
- Przedstawił wielką syntezę zlodowacenia Karpat na XIV Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Warszawie.

1935

- Został członkiem Zarządu Instytutu Bałtyckiego.
- Brał udział w pracach sekcji morskiej Muzeum Techniki i Przemysłu w Warszawie.
- W październiku uczestniczył w Zjeździe Geografów w Krakowie.
- Opracował obszerne sprawozdanie stanu polskiej geografii na Kongres MUG w Amsterdamie.
- Został odznaczony Jugosłowiańskim Orderem św. Sawy.
- 1 grudnia wygłosił referat pt. „Jugosławia nad Jadranem” w trakcie posiedzenia z okazji Święta Zjednoczenia Królestwa Jugosławii, które odbyło się w auli uniwersyteckiej.

1936

- Uruchomił serię wydawniczą „Prace Komisji Geograficznej”.
- Został członkiem Polskiej Akademii Umiejętności.
- W dniach 1–25 września reprezentował polską delegację na Kongresie INQUA w Austrii, gdzie wraz z dr. M. Klimaszewskim przedstawił problematykę na temat zlodowacenia i osadów czwartorzędowych w Karpatach.
- Został odznaczony Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą bułgarskiego Orderu Zasługi Cywilnej.
- Został odznaczony Medalem XV-lecia Odzyskania Morza.

1937

- 10 stycznia dołączył do grona Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. M. Kopernika we Lwowie.
- Współpracował z Międzynarodowymi Targami Poznańskimi.
- 5 kwietnia został powołany przez Ministra Spraw Wewnętrznych do Komisji Regionalnego Planu Zabudowania Okręgu Poznańskiego.

1938

- W dniach 17–28 lipca przewodniczył delegacji PAU na XV Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Amsterdamie, na którym został wybrany na wiceprezydenta Międzynarodowej Unii Geograficznej.
- Wyjechał w pięciomiesięczną podróż po Afryce północnej i południowo-wschodniej Azji (Indie Holenderskie, Indie Brytyjskie).
- Pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Redakcyjnego *Słownika Geograficznego Państwa Polskiego*.

- Został odznaczony Orderem Komandorskim holenderskiego dworu królewskiego Van Oranje Nassau, Złotym Krzyżem Zasługi, a także otrzymał brązowy i srebrny Medal za długoletnią służbę.
- Ukazała się praca pt. *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania*, w której przedstawił ewolucję swoich poglądów na przedmiotowość geografii i jej rozumienia.

1939

- Pod koniec sierpnia pojechał w okolice Jarosławia w poszukiwaniu miejsca na ewakuację Uniwersytetu Poznańskiego.
- Z Jarosławia udał się do Warszawy, a stamtąd w czasie bombardowań wyjechał w Siedleckie.
- Na początku października w towarzystwie rodziny wrócił do Poznania.
- 14 października został aresztowany i umieszczony w areszcie przy ul. Młyńskiej w Poznaniu.
- 2 grudnia został przewieziony do Fortu VII w Poznaniu.

1940

- 6 stycznia został rozstrzelany przez Niemców w Forcie VII w Poznaniu.
- 7 stycznia ciało Pawłowskiego zostało wywiezione do wspólnej mogiły w Wypalankach koło Stęszewa.

Spis prac Stanisława Pawłowskiego

1907

- Pawłowski S., Pokorny W., *Studia lodowcowe w górach Rodniańskich*, [w:] Sprawozdania X Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich, Lwów 1907, s. 57.
- Pawłowski S. (rec.), Geikie A., *Geografia fizyczna*. Wydanie nowe uzupełnił i poprawił według 4-go wydania niemieckiego Józef Mrozewicz, Warszawa 1906, „Muzeum” (Lwów), R. 23, 1907, t. 2, s. 354–355.

1908

- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Mała geografia handlowa*, Lwów 1907, „Muzeum” (Lwów), R. 24, 1908, t. 2, s. 583.

1909

- Pawłowski S. (rec.), Czirbusz G., *Die geographische Physiognomik in der Namenkunde. Ein Beitrag zur Namenkunde der Karpathen*, „Kosmos” (Lwów), R. 34, 1909, s. 535.
- Pawłowski S. (rec.), Woeikof A., *Le groupement de la population rurale en Russie*, „Kosmos” (Lwów), R. 34, 1909, s. 534–535.

1910

- Pawłowski S., *Ćwiczenia geograficzne w szkole średniej*, „Muzeum” (Lwów), R. 27, 1910, s. 117–130.
- Pawłowski S., *Die Temperatur fließender Gewässer Galiziens*, „Bulletin International de L’Académie des Science de Cracovie. Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles”, Sér. A, 1910, s: 625–632.
- Pawłowski S., *O morenie lodowcowej w Czyszkach pod Nowym Miastem*, „Kosmos” (Lwów), R. 35, 1910, s. 1050.

- Pawłowski S., *Powstanie zagłębienia stawu janowskiego*, „Kosmos” (Lwów), R. 35, 1910, s. 994–1000.
- Pawłowski S., *Przyczynek do znajomości temperatury źródeł Seretu w porze zimowej*, „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej” (Kraków) (Lwów), t. 44, 1910, s. 60–61.
- Pawłowski S., *Temperatura wód płynących w Galicji*, „Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności w Krakowie” 1910, 50 A, s. 371–400.
- Pawłowski S. (rec.), Holle A., *Einteilung und Orometrie des Tatragebirges nebst einem Beitrag zur Wald- und Knieholzgrenze*, [Abh. d. Geogr. Ges. Wien 1909], „Kosmos” (Lwów), R. 35, 1910, s. 180–181.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Kritische Bemerkungen zur Frage der Terrendarstellung*, „Kosmos” (Lwów), R. 35, 1910, s. 179–180.
- Pawłowski S. (rec.), Smoleński J., *O powstaniu północnej krawędzi podolskiej i o roli morfologicznej młodszych ruchów Podola*, „Kosmos” (Lwów), R. 35, 1910, s. 1037–1041.
- Pawłowski S. (rec.), Szokalskij J., *Le niveau des lacs de l’Asie Centrale russe et les changements de climat*, „Kosmos” (Lwów), R. 35, 1910, s. 181–182.

1911

- Pawłowski S., *Krótką wiadomość o żwirach tatrzańskich w Pieninach*, „Kosmos” (Lwów) 1911, R. 36, z. 10–12, s. 1138.
- Pawłowski S., *Niektóre kanały spławne na ziemiach polskich*, „Sprawozdania Akademii Handlowej”, Lwów 1911, s. 1–32.
- Pawłowski S., *O badaniach klimatologicznych zdrojowisk*, „Nasze Zdroje” (Lwów) 1911, 2, s. 11–12.
- Pawłowski S., *Prędkość fali wezbrania w górnym dorzeczu Wisły*, „Czasopismo Techniczne” (Lwów) 1911, s. 18.
- Pawłowski S., *Zjawiska erozji na północnej krawędzi podolskiej*, „Kosmos” (Lwów), R. 36, 1911, z. 3–6, s. 537–548.
- Pawłowski S. (rec.), Kuźmar W., *Z przyrody Tatr*, Kraków 1910, „Muzeum” (Lwów), R. 27, 1911, z. 2, s. 334.
- Pawłowski S. (rec.), Lewicki J., *Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej, z uwzględnieniem ówczesnej metody nauczania*, „Kosmos” (Lwów), R. 36, 1911, z. 3–6, s. 813–815.
- Pawłowski S. (rec.), Łoziński W., *Przyczynki do antropogeografii krainy jarowej Podola*, „Kosmos” (Lwów), R. 36, 1911, s. 812–813.
- Pawłowski S. (rec.), Weigt H., *Dzienny bieg temperatury w Krakowie według 28-letnich spostrzeżeń*, „Kosmos” (Lwów), R. 36, 1911, z. 3–6, s. 815–816.

1912

- Pawłowski S., *Die Eisverhältnisse der oberen Weichsel, des oberen Dniestr und ihre Nebenflüsse*, „Mitteilungen d. Geographischen Gesellschaft Wien” 1912, 55, s. 552–562.
- Pawłowski S., *Złodzenie górnej Wisły, górnego Dniestru oraz ich dopływów*, „Sprawozdania Dyrekcji Akademii Handlowej”, Lwów 1912, s. 50.
- Pawłowski S. (rec.), Brunhes J., *La Géographie Humaine*. Wyd. 2, Paryż 1912, „Kosmos” (Lwów), R. 37, 1912, z. 10–12, s. 709–710.

1913

- Pawłowski S., *Geografia fizyczna ziem polskich według Encyklopedyi Polskiej streścił Stanisław Pawłowski*, „Kosmos” (Lwów), R. 38, 1913, z. 1–3, s. 488–509.
- Pawłowski S., *Kilka słów o metodach badania powierzchni ziemi*, „Ziemia”, R. 4, 1913, nr 9 i 10, s. 130–131, 146–147.
- Pawłowski S., *Przyczynek do znajomości doliny Dniestru*, „Kosmos” (Lwów), R. 38, 1913, z. 1–3, s. 170–178.
- Pawłowski S. (rec.), Hirts F., *Sammlung von deutschen Landeskunden, zunächst zur Ergänzung der Lehrbücher von E. von Seydlitz; Partsch J., Landeskunde der Provinz Schlesien (1907); Schütze H., Landeskunde der Provinz Posen (1911); Wehrmann M., Landeskunde der Provinz Pommern (1911); Lullies H., Landeskunde von Ost- und von Westpreussen*. Wyd. 7 (1912), „Kosmos” (Lwów), R. 38, 1913, z. 1–3, s. 572–573.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Japonia i Japończycy, 1911*, „Muzeum” (Lwów) 1913, R. 29, s. 370.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Planigloby fizyczne. Półkula zachodnia i wschodnia 1 : 14 000 000*. 1914, „Muzeum” (Lwów), R. 29, 1913, s. 500–504.

1914

- Pawłowski S., *Einiges über die Untersuchungsmethoden der Landformen*, Sonderabdruck aus der „Deutschen Rundschau für Geographie” (Wien), Jg. 36, 1913/1914, Heft 5, s. 198–201.
- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych szkół średnich*. Cz. 1, Lwów 1914, ss. 170.
- Pawłowski S., *Karol Hadaczek. Wspomnienie pośmiertne*, „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 7–12, s. 697–698.

- Pawłowski S., *Über ein altes Talstück in der Bukowina*, „Mitteilungen d. Geographischen Gesellschaft Wien” 1914, s. 246–255.
- Pawłowski S., *W sprawie polskiej nomenklatury geograficznej*, „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 7–12, s. 615–655.
- Pawłowski S., *Z geografii okolic Lwowa*, „Rozprawy Muzeum Dzieduszyckich” 1914, 1, s. 95–98.
- Pawłowski S., *Z geomorfologii wyspy Veglii*, „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 7–12, s. 681–684.
- Pawłowski S. (rec.), Baranowski W.T., *Dwie peregrynacje z XVI wieku*, „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 4–6, s. 479–480.
- Pawłowski S. (rec.), Braun F., *Über die Landschaftsformen des deutschen Weichsellandes*, „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 1–3, s. 209–210.
- Pawłowski S. (rec.), Machatschek F., *Neuere Arbeiten zur Morphologie von Zentral-Asien*, „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 4–6, s. 478–479.
- Pawłowski S. (rec.), Merczyng H., *Mapa Litwy z r. 1613 ks. Radziwiłła Sierotki*, [Jubileusz 300-letni wydatnej pracy na polu matematyki stosowanej], „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 1–3, s. 208–209.
- Pawłowski S. (rec.), Rozwadowski J., *Nazwy geograficzne*. [1. Tatry przez J. Rozwadowskiego, 2. Wytomyśl, Tomyśl, Lutomyśl przez K. Nitscha. Język Polski, Kraków 1914, z. 1], „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 1–3, s. 207.
- Pawłowski S. (rec.), Schokalsky J., *Une dénivellation récente et brusque du niveau de la Mer Caspienne*, „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 7–12, s. 690–691.
- Pawłowski S. (rec.), Sobolew D., *Ob osobennostâh geologičeskogo stroeniâ severnoj i ũžnoj časti Carstwa Pol’skogo*, „Kosmos” (Lwów), R. 39, 1914, z. 7–12, s. 691.

1915

- Pawłowski S., *Długosz jako znawca polskiej ziemi*. (W pięćsetną rocznicę urodzin Długosza), „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 7–12, s. 452–474.
- Pawłowski S., *Z morfologii Pienińskiego pasa skałek*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 1–6, s. 111–140.
- Pawłowski S., *Ze studiów nad zlodowaceniem Czarnohory*, „Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” III Wydział Nauk Matematycznych i Przyrodniczych 1915, 10, s. 1–61.
- Pawłowski S. (rec.), Bayer J., *Identität der Aschenschwankung Pencks mit dem Riss-Würm-Interglazial*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 7–12, s. 550.

- Pawłowski S. (rec.), Dominian L., *Linguistic areas in Europe: Their boundaries and political significance*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 7–12, s. 549–550.
- Pawłowski S. (rec.), Johnson D.W., *Geographic aspects and geographic notes of the war*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 7–12, s. 549.
- Pawłowski S. (rec.), Rutkowski F., *O morenach czołowych w powiecie Mazowieckim (gub. Łomżyńska)*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 7–12, s. 550–551.
- Pawłowski S. (rec.), Sawicki L., *Z badań nad jeziorami Chodeckimi*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 7–12, s. 548–549.
- Pawłowski S. (rec.), Sosnowski K., *Pogląd na Beskid Zachodni*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 1–6, s. 190.
- Pawłowski S. (rec.), Ward R., *A note on the classification of climates*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 1–6, s. 194.
- Pawłowski S. (rec.), Zuber R., *Beiträge zur Geologie des Punjab (Ostindien)*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 1–6, s. 193–194.
- Pawłowski S. (rec.), Zuber S., *Pasma skałek pienińsko-nowotarskich*, „Kosmos” (Lwów), R. 40, 1915, z. 1–6, s. 190–191.

1916

- Pawłowski S., *Albin Fleszar. Wspomnienie pośmiertne*, „Kosmos” (Lwów), R. 41, 1916, z. 1–12, s. 243–244.
- Pawłowski S., *Morfologia okolic Lwowa (wykład)*, „Kosmos” (Lwów), R. 41, 1916, z. 1–12, s. 211–212.
- Pawłowski S., *W sprawie wieku nowszej rzeźby polskich Karpat fliszowych*, „Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej” 50, 1914–1915 [druk] 1916, s. 1–12.
- Nowak J., Pawłowski S., *Tektonische und topographische Gliederung der Ostkarpathen*, „Mitteilungen d. Geographischen Gesellschaft Wien” 59, 1916, s. 261–265.
- Pawłowski S. (rec.), Burmester P., *Beiträge zur Landeskunde der Tucheler Heide*, „Kosmos” (Lwów), R. 41, 1916, z. 1–12, s. 203.
- Pawłowski S. (rec.), Partsch J., *Der östliche Kriegsschauplatz*, „Kosmos” (Lwów), R. 41, 1916, s. 202–203.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Geograficzno-statystyczny Atlas Polski*, 1916, „Kosmos” (Lwów), R. 41, 1916, z. 1–12, s. 205–210.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Ziemia dawnej Polski, 1916*, „Muzeum” (Lwów) 31, 1916, s. 241–243.

Pawłowski S. (rec.), Sawicki L., *Przestrzeń życiowa (ekumena) na ziemiach polskich*, Kraków 1916, „Kosmos” (Lwów), R. 41, 1916, z. 1–12, s. 201–202.

Pawłowski S. (rec.), Steinert H., *Die Weichsel und ihr Verkehr*, „Kosmos” (Lwów), R. 41, 1916, z. 1–12, s. 203.

Pawłowski S. (rec.), Szafer W., *Zasługi Wincentego Pola dla geografii roślin w Polsce*, „Kosmos” (Lwów), R. 41, 1916, z. 1–12, s. 204–205.

1917

Pawłowski S., *Albin Fleszar. Wspomnienie pośmiertne*, „Sprawozdanie Komisji Fizyograficznej” 51, 1917, s. XXV–XXVI.

Pawłowski S., *Geografia Polski*, wyd. 2, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów [1917], ss. 203.

Pawłowski S., *Próba morfologicznej analizy okolic Lwowa*, „Rozprawy Muzeum Dzieduszyckich” 2, 1917, z. 3/4, s. 143–166.

Pawłowski S. (rec.), Friederichsen M., *Die Entwicklung der landeskundlichen Kenntnis*, „Kosmos” (Lwów), R. 42, 1917, z. 1–4, s. 106–117.

1918

Pawłowski S., *Antoni Rehman, pierwszy profesor geografii uniwersytetu lwowskiego. Wspomnienie pośmiertne*, „Przegląd Geograficzny” 1, 1918, z. 1/2, s. 133–134.

Pawłowski S., *Antropogeografia*. [Cz.] 1: *Historyczny rozwój pojęć*, „Przegląd Geograficzny” 1, 1918, z. 1/2, s. 121–128.

Pawłowski S., *Antropogeografia*. [Cz.] 2: *Stan obecny antropogeografii*, „Przegląd Geograficzny” 1, 1918, z. 3/4, s. 311–321.

Pawłowski S., *Die Eiszeit in der Czarnohora*, „Jahrbuch der Geologischen Reichsanstalt” (Wien) 67, 1917 [druk] 1918, Heft 2, s. 211–218.

Pawłowski S., *Z doświadczeń nad stanem nauki geografii w szkole średniej*, „Muzeum” (Lwów), R. 33, 1918, nr 8/9, s. 427–429.

Pawłowski, S., Romer E., *Geografia i podróżnictwo*, [w:] *Polska w kulturze powszechnej*, cz. 2: *szczegółowa*, red. F. Koneczny, Kraków 1918, s. 145–211.

Pawłowski, S., Romer E., *Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika (Lwów)*. [Referaty], „Przegląd Geograficzny” 1, 1918, z. 1/2, s. 141.

Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Die Gesamtzahl der Polen*, 1917, „Mitteilungen d. Geographischen Gesellschaft Wien” 1918, s. 541.

1919

- Pawłowski S., *Die römisch-katholische Bevölkerung im polnisch-ruthenischen Teile Galziens. Karte I. Stand im Jahre 1910. Karte 2. Veränderungen im Zeitraume 1900–1910*, „Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles, Classe de Philologie” 1917 [druk] 1919, No. 1/10, s. 70–73.
- Pawłowski S., *Geografja w programie naukowym szkoły powszechnej i szkoły średniej*, Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego, „Muzeum” (Lwów), R. 34, 1919, nr 5, s. 172–179.
- Pawłowski S., *Ludność rzymsko-katolicka w polsko-ruskiej części Galicji: z dwoma mapami*, „Prace Geograficzne”, z. III, Lwów 1919, [wyd. Wydział Nauk Geograficznych], s. 77.
- Pawłowski S., *O potrzebach geografii polskiej*, „Nauka Polska” 2, 1919, s. 64–69.
- Pawłowski S., *Przyczynek do historii spostrzeżeń meteorologicznych w Polsce*, „Przegląd Geograficzny” 1, 1918 [druk] 1919, z. 1/2, s. 106–107.
- Romer E., Zakrzewski S., Pawłowski S., *W obronie Galicji wschodniej*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1919, ss. 106.
- Pawłowski S. (rec.), *Handbuch von Polen w oświetleniu krytyki naukowej polskiej*, „Ziemia”, R. 5, 1914/1919, nr 33/25, s. 554–557.
- Pawłowski S. (rec.), *La Haute Silésie. Son union économique avec les autres territoires de la Pologne*, Paris 1919, „Kosmos” (Lwów), R. 43/44, 1918/1919, z. 1–12, s. 276.
- Pawłowski S. (rec.), Prusia E., *Polish Commission of work preparatory to the Conference of Peace*, Paris 1919, „Kosmos” (Lwów), R. 43/44 1918/1919, z. 1/12, s. 276.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Poland: The Land and the State*, „Kosmos” (Lwów), R. 43/44, 1918/1919, z. 1–12, s. 276.
- Pawłowski S. (rec.), Steinert H., *Die Weichsel und ihr Verkehr*, „Kosmos” (Lwów), R. 43/44, 1918/1919, z. 1–12, s. 276–277.
- Pawłowski S. (rec.), Wołosowicz S., *Z fizjografii Bugu środkowego*, „Ziemia”, R. 5, 1914/1919, s. 646–647.

1920

- Pawłowski S., *Główne kierunki rozwoju sieci kolejowej w Polsce*, „Ziemia”, R. 6, 1920, nr 2, s. 34–38.

- Pawłowski S., *O utworach dyluwialnych w dorzeczu Mleczki (pow. przeworski i jarosławski)*, „Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej” 53/54, 1918/19 i 1919/20 [druk] 1920, s. 1–11.
- Pawłowski S., *Territoire plébiscitaire sur la rive droite de la Vistule*, Nakładem Komitetu Obrony Narodowej, Poznań 1920, ss. 22.
- Pawłowski S., *Zadania krajoznawstwa polskiego w ziemiach zachodnich*, „Ziemia”, R. 6, 1920, nr 5/7, s. 146–150.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Polska mapa fizyczna 1 : 850 000*, wyd. 2, „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej”, R. 1, 1920, nr 6/7, s. 4–5.

1921

- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, t. 1: *Geografia ogólna*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1921, ss. 172.
- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 1: *Kraje i morza europejskie*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1921, ss. 182.
- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 2: *Kraje i morza europejskie. Polska*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1921, ss. 61.
- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, t. 3: *Kraje i morza pozaeuropejskie*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1921, ss. 191.
- Pawłowski S., *O asymetrii dolin w dorzeczu Sanu*, „Kosmos” (Lwów), R. 46, 1921, z. 2–3, s. 492–502.
- Pawłowski S., *O jeziorach wielkopolskich*, „Orli Lot”, R. 2, 1921, nr 5, s. 74–80.
- Pawłowski S., *O rozmieszczeniu mikołajka (*Eryngium martimum*) na wybrzeżu polskim*, „Ochrona Przyrody” 1921, 2, s. 44–45.
- Pawłowski S., *Wielka własność w byłej Galicji Wschodniej*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Warszawa 1921, ss. 22.
- Pawłowski S. (rec.), Sujkowski A., *Geografia ziem dawnej Polski*. Wyd. 2, Warszawa 1921, „Bibliografia Pedagogiczna”, R. 1, 1921, z. 1, s. 125–126.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Atlas geograficzny*. Wyd. 3, Wiedeń 1918, „Bibliografia Pedagogiczna”, R. 1, 1921, z. 1, s. 64–68.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E. *Atlas geograficzny*. Wyd. 5, Wiedeń 1921, „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej”, R. 2, 1921, nr 5/6, s. 80.

1922

- Pawłowski S., *Charakterystyka morfologiczna wybrzeża polskiego*, „PKMP PTPN”. Seria A, t. 1, 1921 [druk] 1922, z. 2, ss. 117.

- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 1: *Kraje i morza europejski*, wyd. 2, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1922, ss. 182.
- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, T. 2, Cz. 2, *Kraje i morza europejskie. Polska*, wyd. 2, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1922, ss. 61.
- Pawłowski S., *Nasze wybrzeże*, „Ziemia”, R. 7, 1922, nr 1, s. 8–15.
- Pawłowski S., *Objaśnienie znaków przyjętych na mapach specjalnych*, Książnica-Atlas, Lwów 1922.
- Pawłowski S., *O jeziorach dyluwialnych na południowej krawędzi zlodowacenia*, „PKMP PTPN”. Seria A, t. 1, 1921 [druk] 1922, z. 1, s. 15–17.
- Pawłowski S., *O utworach na dnie Zatoki Gdańskiej*, „PKMP PTPN”. Seria A, t. 1, 1921 [druk] 1922, z. 4, s. 162–166.
- Pawłowski S., *Plagjaty w podręcznikach szkolnych*, „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich”, R. 3, 1922, nr 3/4, s. 26–27.
- Pawłowski S. (rec.), Loth J., *Wykład geografii ekonomicznej ziem Polski przedrozbiorowej na podłożu geografii ekonomicznej i antropogeografii z uwzględnieniem historii i towaroznawstwa*, Warszawa 1919, „Przegląd Pedagogiczny”, R. 41, 1922, nr 1, s. 71–73.
- Pawłowski S. (rec.), *Mapa Europy 1921. Obraz polityczny Europy po wojnie światowej 1 : 12 000 000*, Lwów 1921, Nakł. i włas. Inst. Wojsk. Geogr. Wiedeń, 57 × 46,5, „Bibliografia Pedagogiczna”, R. 2, 1922, z. 3, s. 268–269.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Polska. Mapa administracyjna 1920. 1 : 5 000 000*. Wyd. 2, Lwów 1921, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych Druk. Freitag i Berndt Wiedeń, „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich”, R. 3, 1922, nr 1/2, s. 9–10.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Polski Atlas Kongresowy*, Lwów 1921, Nakł. Książnica-Atlas TNSW, „Bibliografia Pedagogiczna”, R. 2, 1922, z. 3, s. 269–270.

1923

- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, t. 1: *Geografia ogólna*, wyd. 2, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1923, ss. 190.
- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 1: *Kraje i morza europejskie*, wyd. 3, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1923, ss. 182.

- Pawłowski S., *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 2: *Kraje i morza europejskie. Polska*, wyd. 3, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1923, ss. 61.
- Pawłowski S., *Geografia jako przedmiot egzaminu Państwowego na nauczyciela szkół średnich ogólnokształcących czy seminarjów nauczycielskich*, „Czasopismo Geograficzne” 1, 1924, z. 2, s. 97–99.
- Pawłowski S., *Geografia jako przedmiot ogólnego wykształcenia*, „Przyjaciel Szkoły”, R. 2, 1923, nr 3/4, s. 39–40.
- Pawłowski S., *Główne zasady zrzeszenia się nauczycieli geografii*. Przemówienie na Ogólnopolskim Zjeździe Nauczycieli Geografii w Łodzi w dniu 4 i 5 czerwca 1922 r., „Czasopismo Geograficzne” 1, 1923, z. 1, s. 5–8.
- Pawłowski S., *O metodykę nauczania geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 1, 1923, z. 1, s. 18–21.
- Pawłowski S., *O nazwach używanych w geografii regionalnej ziem polskich*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, nr 4, s. 145–152.
- Pawłowski S., *O pracy naukowej na prowincji w zakresie geografii*, „Nauka Polska” 4, 1923, s. 126–139.
- Pawłowski S., *O programie nauczania geografii w szkole średniej francuskiej a polskiej*, „Czasopismo Geograficzne” 1, 1923, z. 2, s. 81–87.
- Pawłowski S., *O pojmowaniu „terasy rzecznej” w morfologii*, „Kosmos” (Lwów), R. 48, 1923, z. 4, s. 576–583.
- Pawłowski S., *O wybrzeżu i dnie morza Polskiego*, „Przyroda i Technika”, R. 2, 1923, z. 7, s. 385–403.
- Pawłowski S., Bystroń J., Peretiatkowicz A., *Polska współczesna. Geografia polityczna. Kultura duchowa. Wiadomości prawno-polityczne*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczania Szkół Wyższych, Lwów–Warszawa 1923, ss. 173.
- Pawłowski S., Jakubski A., Fischer A., *Z polskiego brzegu. Przyroda i ludność*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1923, ss. 71 [Biblioteka „Przyrody i Techniki”, t. 5].
- Pawłowski S. (rec.), Arctowski H., *Agriculture and landownership in Poland*, „Kosmos” (Lwów), R. 48, 1923, z. 2/3, s. 445.
- Pawłowski S. (rec.), *Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen. Neue Folge der Zeitschriften der Historischen Gesellschaft für Posen und des Deutschen naturwissenschaftlichen Vereins für Grosspolen*, herausgegeben von H. Rauschnig, Heft 1, Heft 2 (Sonderheft). Das Posener Land (Warthe und Netzegau). Teil I: Lage, Aufbau und Entstehung von H. Schütze, Poznań. Historische Gesellschaft für Posen 1923, „Kosmos” (Lwów), R. 48, 1923, z. 4, s. 594–596.

- Pawłowski S. (rec.), Dudziński A., *Polacy na Śląsku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, nr 2, s. 72.
- Pawłowski S. (rec.), *Karta Poznania 1 : 100 000*, Toruń, Wyd. Inst. Kartogeogr. A. Sprzęga Toruńskie Zakł. Chromolitogr., 56×44 cm, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, nr 2, s. 64–65.
- Pawłowski S. (rec.), *Mapa komunikacyjna woj. poznańskiego, pomorskiego i W. M. Gdańska 1 : 600 000*, Wyd. Instytucja Kartogeograficzna, Augustyn Szpręga, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, z. 2, s. 86–87.
- Pawłowski S. (rec.), Nitschowa Aniele Gruszecka, *Podręcznik do nauki o Polsce współczesnej*, „Bibliografia Pedagogiczna”, R. 3, 1923, z. 1, s. 17–19.
- Pawłowski S. (rec.), Nowakowski S., *Climatic Provinces of the Russian East in relation to human activities*, „Kosmos” (Lwów), R. 48, 1923, z. 2/3, s. 444–445.
- Pawłowski S. (rec.), Nowakowski S., *Geographic regions of the fisheries in Asiatic Russia*, „Kosmos” (Lwów), R. 48, 1923, z. 2/3, s. 445.
- Pawłowski S. (rec.), Penck A., *Die Deutschen im „Polnischen Korridor”*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, nr 2, s. 69–70.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Atlas Geograficzny*. Wyd. 6, 1922, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, nr 4, s. 190–192.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Polacy na kresach pomorskich i pojeziernych*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, nr 2, s. 67–69.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, nr 2, s. 72–74.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Szumański T., *Mapa etnograficzna ziem wschodnich (Polska, Litwa i Białoruś) podług spisu oficjalnego z grudnia 1919* (Dodatek do: Prace Geogr. wyd. przez E. Romera), „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923, nr 2, s. 72–74.
- Pawłowski S. (rec.), Samsonowicz J., *Zastoiska lodowcowe nad górną i środkową Wisłą*, „Kosmos”, R. 48, 1923, z. 2/3, s. 445–446.
- Pawłowski S. (rec.), *Wiadomości Geograficzne*. Miesięcznik poświęcony przeglądowi spraw geograficznych w Polsce i zagranicą, red. L. Sawicki [R. 1–5], Kraków 1923, „Kosmos” (Lwów), R. 48, 1923, z. 2/3, s. 446–447.

1924

- Pawłowski S., *Kursa „dokształcające” i „kształcające” w zakresie geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 2, 1924, z. 2, s. 161–168.

- Pawłowski S., *Mapa Województwa Poznańskiego (fizyczna) 1 : 200 000*, Nakł. i Druk. Książnica-Atlas, Lwów 1924, 120×140 cm [E. Romer: Atlas Ścienny Polski VII].
- Pawłowski S., *Położenie geograficzne Polski*, „Czasopismo Geograficzne” 2, 1924, z. 3, s. 435–441.
- Pawłowski S., *Topograficzne i geograficzne położenie Poznania*, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 4/5/6, s. 62–69.
- Pawłowski S., *Uwagi krytyczne o programie nauczania geografji w szkole średniej ogólnokształcącej*, „Rocznik Pedagogiczny”, ser. 2, t. 2, 1924, s. 192–202.
- Pawłowski S., *W sprawie polskiej terminologii wybrzeża morskiego*, „Przegląd Geograficzny” 4, 1923 [druk] 1924, s. 158–160.
- Pawłowski S., *Zmiany w ukształtowaniu powierzchni ziemi wywołane przez człowieka*, „Przegląd Geograficzny” 4, 1923 [druk] 1924, s. 48–64.
- Pawłowski S., *Znaczenie Bałtyku*, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 8/9, s. 133–142.
- Pawłowski S., *Znaczenie kartografii w wychowaniu i w przemyśle narodowym*, „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Średnich”, R. 5, 1924, nr 9, s. 201–204.
- Pawłowski S., *Zygmunt Świętopelk-Słupski. Zasłużony pracownik na polu krajoznawstwa ziem zachodnich*, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 4/5/6, s. 109–111.
- Pawłowski S., Mścisz M., *Geografia ogólna dla seminarjów nauczycielskich*, Nakł. i druk. Książnica-Atlas, Lwów 1924, ss. 196.
- Pawłowski S., Romer E., *Atlas krajoznawczy dla szkół województwa poznańskiego i pomorskiego*, Lwów–Warszawa 1924.
- Pawłowski S., Romer E., *Atlas krajoznawczy województwa pomorskiego i poznańskiego*, Książnica-Atlas, Lwów 1924, 10 map 19×29,5 cm.
- Pawłowski S., Romer E., *Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika Oddział Poznański*. [Wygłoszone referaty], „Przegląd Geograficzny” 2, 1920/1921 [druk] 1924, s. 174.
- Pawłowski S., Bystron J., Peretiatkowicz A., *Polska współczesna. Geografia polityczna. Kultura duchowa. Wiadomości prawno-polityczne*. Wyd. 2, Książnica Polska, Lwów 1924, ss. 173.
- Pawłowski S. (rec.), Lobeck A.K., *Physiographic diagram of Europe 1 : 900 000*. 1923, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923/1924, nr 5, s. 219–220.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Geograficzno-Statystyczny Atlas Polski*. Wyd. 2, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1924, nr 5, s. 207–208.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Mapa Polski. Atlas ścienny III 1 : 850 000*, Wyd. 3, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1924, nr 6, s. 271–273.

Pawłowski S. (rec.), Romer E., Szumański T., *Mapa Polski (fizyczna) 1 : 2 500 000*, Lwów 1921, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Studiów Wyższych, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1924, nr 6, s. 277–278.

1925

- Pawłowski S., *Geografia dla szkół powszechnych. Stopień 2*, Książnica-Atlas, Lwów 1925, ss. 64.
- Pawłowski S., *Geografia dla szkół powszechnych. Stopień 3*, Książnica-Atlas, Lwów 1925, ss. 64.
- Pawłowski S., *Geografia dla szkół powszechnych. Stopień 7*, Książnica-Atlas, Lwów 1925, ss. 70.
- Pawłowski S., *Geograficzny krajobraz północnej części oazy Charga*, „Czasopismo Geograficzne” 3, 1925, z. 1/2, s. 18–38.
- Pawłowski S., *Instytut Morski. Projekt założenia „Instytutu Morskiego” w Warszawie*, „Ziemia”, R. 10, 1925, s. 25–27.
- Pawłowski S., *XI Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Kairze*, „Kosmos”, R. 50, 1925, z. 2/3, s. 1016–1025.
- Pawłowski S., *Nieco o delcie Nilu i o sposobach jej nawadniania*, „Przyroda i Technika”, R. 4, 1925, z. 10, s. 433–441.
- Pawłowski S., *O śladach zlodowacenia w Gorganach zachodnich*, „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej oraz Materiały do Fizjografii Kraju”. Polska Akademia Umiejętności w Krakowie, t. 30, 1925, nr 9, s. 11.
- Pawłowski S., *O terasach w dolinie Wisłoki*, [w:] *Pokłosie geograficzne. Zbiór prac poświęcony Eugeniuszowi Romerowi przez Jego Uczniów i przez Książnicę-Atlas*, Lwów 1925, s. 151–178 z mapą.
- Pawłowski S., *O znaczeniu geografii i jej stanowisku w rzędzie nauk*, „Tygodnik Ilustrowany” 1925, nr 29.
- Pawłowski S., *O nazwach używanych w geografii regionalnej ziem polskich*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1, 1923 [druk] 1925, nr 4, s. 145–153.
- Pawłowski S., *Podróżnicy polscy w okresie niewoli*, „Przyrodnik”, R. 2, 1925, z. 11/12, s. 526–534.
- Pawłowski S., *W sprawie pisowni nazw geograficznych*, „Czasopismo Geograficzne” 3, 1925, z. 1/2, s. 6–8.
- Pawłowski S., *W wadisach północno-wschodniego Egiptu*, „Kosmos” (Lwów), R. 50, 1925, z. 4, s. 1375–1383.
- Pawłowska E.W., Pawłowski S., *Mapa opadów atmosferycznych w dorzeczu Wisły 1 : 2 500 000*, [w:] *Pokłosie geograficzne. Zbiór prac poświęcony*

- Eugeniuszowi Romerowi przez Jego Uczniów i przez Książnicę-Atlas, Lwów 1925, s. 89–128 z mapą 23 × 26,5 cm.
- Pawłowski S., Janelli M., *Polska współczesna. Podręcznik dla kl. VII szkół powszechnych*, Nakł. i druk Książnica-Atlas, Lwów 1925, ss. 224.
- Pawłowski S. (rec.), Loth J., *Państwo Polskie w oświetleniu geografii politycznej*, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny”, R. 5, 1925, z. 2, s. 521–524.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Ameryka Południowa. Mapa fizyczna 1 : 7 000 000*, Lwów 1922, Książnica Polska Druk. Wojsk. Inst. Geogr. w Wiedniu, 4 ark. 142 × 142 [E. Romer: Atlas Ścienny VII], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 174–175.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Ameryka Północna. Mapa fizyczna 1 : 7 000 000*, Lwów 1922, Książnica Polska Druk. Wojsk. Inst. Geogr. w Wiedniu, 4 ark. 142 × 143 [E. Romer: Atlas Ścienny VI], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 174–175.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Australia. Mapa fizyczna 1 : 7 000 000*, Lwów 1922, Książnica Polska Druk. Wojsk. Inst. Geogr. w Wiedniu, 4 ark. 143 × 142 [E. Romer: Atlas Ścienny VIII], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów) 1925, R. 6, nr 8, s. 174–175.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Azja. Mapa fizyczna 1 : 7 000 000*, Lwów 1922, Książnica Polska Druk. Wojsk. Inst. Geogr. w Wiedniu, 4 ark. 143 × 156 [E. Romer: Atlas Ścienny V], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 174–175.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Europa. Mapa fizyczna 1 : 3 500 000*, Lwów 1922, Książnica Polska Druk. Wojsk. Inst. Geogr. w Wiedniu, 4 ark. 144 × 138 [E. Romer: Atlas Ścienny IV], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 174–175.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Fleszarowa R.D., *Atlas krajoznawczy województwa łódzkiego*, „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 176–177.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Fleszarowa R.D., *Atlas krajoznawczy województwa warszawskiego*, „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 176–177.

- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Szumański T., *Atlas krajoznawczy dla szkół województwa lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego*, „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 176–177.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Szumański T., *Mapa województwa lwowskiego 1 : 200 000 (fizyczna)*, Lwów 1923, Książnica Polska, 4 ark. 65 × 77,5, 154 × 130 [E. Romer: Atlas Ścienny Polski II], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 175–176.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Szumański T., *Mapa województwa łódzkiego 1 : 200 000 (fizyczna)*, Lwów 1923, Książnica Polska, 4 ark. 130 × 108 [E. Romer: Atlas Ścienny Polski I], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 175–176.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Szumański T., *Mapa województwa pomorskiego 1 : 200 000 (fizyczna)*, Lwów 1923, Książnica Polska, 4 ark. 130 × 114 [E. Romer: Atlas Ścienny Polski V], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 175–176.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Szumański T., *Mapa województwa tarnopolskiego i stanisławowskiego 1 : 200 000 (fizyczna)*, Lwów 1923, Książnica Polska, 4 ark. 122 × 90 [E. Romer: Atlas Ścienny Polski IV], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 175–176.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., Szumański T., *Mapa województwa warszawskiego 1 : 200 000 (fizyczna)*, Lwów 1923, Książnica Polska, 4 ark. 125 × 150 [E. Romer: Atlas Ścienny Polski III], „Przegląd Wydawnictw Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych” (Lwów), R. 6, 1925, nr 8, s. 175–176.

1926

- Pawłowski S., *Braki programu geografii w szkole średniej*, [w:] Księga Pamiątkowa XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników w roku 1925, t. 1 [druk] 1926, s. 121.
- Pawłowski S., *Geografia dla szkół powszechnych. Stopień 2*. Wyd. 2. Nakł. i druk. Książnica-Atlas, Lwów 1926, ss. 62.
- Pawłowski S., *Geografia dla szkół powszechnych. Stopień 3*, wyd. 2. Nakł. i druk. Książnica-Atlas, Lwów 1926, ss. 62.

- Pawłowski S., *Geografia jako przedmiot egzaminów na stopień magistra filozofii*, „Czasopismo Geograficzne” 4, 1926, z. 4, s. 209–212.
- Pawłowski S., *Kilka słów w sprawie polskiej terminologii jezioroznawczej*, „Przegląd Geograficzny” 5, 1925 [druk] 1926, s. 115–118.
- Pawłowski S., *Kilka spostrzeżeń nad utworami lodowcowymi w powiecie kępińskim*, „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1926, z. 1, s. 45–47.
- Pawłowski S., *Krajoznawstwo a geografia*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 23/24, s. 393–396.
- Pawłowski S., *Mapa Kościoła rzymsko-katolickiego w Polsce 1 : 1 500 000*. (Autoreferat). Lwów 1926, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2, 1926, nr 13/14, s. 114–115.
- Pawłowski S., *O pochyleniu drzew w Wielkopolsce...*, [w:] Księga Pamiątkowa XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w roku 1925, t. 1, Warszawa 1926, s. 121.
- Pawłowski S., *O potrzebie rozbudowy geografji w wyższych klasach szkoły średniej*, „Czasopismo Geograficzne” 4, 1926, z. 3, s. 143–156.
- Pawłowski S., *O rozmieszczeniu ludności polskiej w województwie pomorskiem*, „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1926, z. 2/3, s. 89–103 z mapą 1 : 600 000.
- Pawłowski S., *O systemie odwodnień dyluwialnych i podyluwialnych na terenie Wielkopolski*, [w:] Księga Pamiątkowa XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w roku 1925, t. 1, Warszawa 1926, s. 111–113.
- Pawłowski S., *Potrzeba założenia Instytutu Morskiego*, [w] Księga Pamiątkowa XII Zjazdu Lek. Przyr. w roku 1925, t. 1, Warszawa 1926, s. 121.
- Pawłowski S., *Sur les traces glaciares dans les Gorganes occidentales (Karpates Polonaises)*, „Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles”, Série A 1925 [druk] 1926, nr 8/1, s. 369–375.
- Pawłowski S., *Przemarsz piasków przez wschodnią część pustyni Libijskiej*, „Przegląd Geograficzny” 5, 1925 [druk] 1926, s. 93–110.
- Pawłowski S., *Z wycieczki na górę Halicz w Bieszczadach Zachodnich*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 17, s. 254–256.
- Pawłowski S., Mścisz M., *Geografia ogólna dla seminariów nauczycielskich*, wyd. 2 popr. i uzupeł., Nakł. i druk. Książnica-Atlas, Lwów 1924, ss. 184.
- Pawłowski S., Zwierzycki J., *O pochyleniu drzew na terenie Wielkopolski*, „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1926, z. 1, s. 35–42.

- Pawłowski S., Bystroń J., Peretiatkowicz A., *Polska współczesna. Geografia polityczna. Kultura duchowa. Wiadomości prawno-polityczne*, wyd. 3 popr. i uzupeł., Książnica Polska, Lwów 1926, ss. 173.
- Pawłowski S. (rec.), Romer E., *Powszechny atlas geograficzny, cz. 1: Ogólna*, Lwów 1925, Książnica-Atlas, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2, 1926, nr 13/14, s. 148–158.
- Pawłowski S. (rec.), Sujkowski A., *Polska niepodległa*, [cz.] 1 i 2, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, R. 6, 1926, z. 4, s. 838–841.

1927

- Pawłowski S., *Cele i zadania krajoznawstwa w szkole, List...*, „Orli Lot”, R. 8, 1927, nr 2, s. 26–29.
- Pawłowski S., *Geografia Europy. Podręcznik dla klas wyższych szkół średnich*, Książnica-Atlas, Lwów 1927, ss. 250.
- Pawłowski S., *Geograficzny krajobraz terytorium Wolnego Miasta Gdańska*, Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Lwów 1923, ss. 23.
- Pawłowski S., *Influence de la frontière politique sur certains phénomènes anthropogéographiques*, [w:] II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce [referaty] 1927, Sek. V, Wilno [nr 5].
- Pawłowski S., *Katowice–Poznań. Krajobraz*, [w:] Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 roku, zredagował L. Sawicki, Kraków 1927, Nakł. Komit. Organiz. II ZSGE, s. 100–106.
- Pawłowski S., *Krajobraz drumlinowy okolic Kobrynia*, „Przegląd Geograficzny” 7, 1927, z. 3/4, s. 44–54.
- Pawłowski S., *Les traces glaciaires dans la Bratkowska. (Gorganes orientales)*, [w:] Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w 1927, Kraków 1927, s. 338–339.
- Pawłowski S., *Mapa Kościoła rzymsko-katolickiego 1 : 1 500 000*. Oprac. na podstawie najnowszych źródeł w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Poznańskiego pod kierunkiem..., staraniem i z zasiłku ks. Kardynała E. Dalbora, arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego, prymasa Polski, Nakł. i druk. Książnica-Atlas, Inst. Kartogr. im. E. Romera, Lwów 1926 [1927], 62 × 55 cm.
- Pawłowski S., *Miasto Poznań*, [w:] Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w 1927 roku, Nakł. Komit. Organiz. II ZSGE, Kraków 1927, s. 106–116.
- Pawłowski S., *O kierunkach jezior rynnowych w Polsce*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 1, 1927, nr 1, s. 27–30.

- Pawłowski S., *O położeniu geograficznym Pomorza i terytorium W. M. Gdańska*, „Rocznik Gdański”, R. 1, 1927, s. 5–18.
- Pawłowski S., *O rozmieszczeniu ludności polskiej w województwie Pomorskiem*, „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1927, z. 2/3, s. 89–103.
- Pawłowski S., *O śladach lodowcowych na Bratkowskiej (Gorgany Wschodnie)*, [w:] II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 [referaty], Kraków 1927.
- Pawłowski S., *O zubożałych żwirach tatrzańskich i skalicowych na przełęczy Przysłop i Pieniążkowskiej*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 1, 1927, nr 2, s. 51–52.
- Pawłowski S., *Organisation de l'Église catholique romaine en Pologne*, [w:] II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 [referaty], Sek. V, Wilno [nr 4].
- Pawłowski S., *Organizacja nauki geografii w Polsce*, [w:] Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 roku, zredagował L. Sawicki, Nakł. Komit. Organiz. II ZSGE, Kraków 1927, s. 57–68.
- Pawłowski S., *Parę słów o nauczaniu geografii w szkołach średnich, ogólnokształcących i semin. naucz. województwa pomorskiego i poznańskiego*, „Czasopismo Geograficzne” 5, 1927, z. 1, s. 15–20.
- Pawłowski S., *Pobrzeże polskie. Wycieczka geograficzno-morfologiczna*, [w:] Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w 1927 roku, zredagował L. Sawicki, Nakł. Komit. Organiz. II ZSGE, Kraków 1927, s. 128–130.
- Pawłowski S., *Poznań. Wycieczka geologiczno-morfologiczna w okolicie Poznania*, [w:] Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 roku, zredagował L. Sawicki, Nakł. Komit. Organiz. II ZSGE, Kraków 1927, s. 116–118.
- Pawłowski S., *Poznań–Gdynia. Krajobraz*, [w:] Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w 1927 roku, zredagował L. Sawicki, Nakł. Komit. Organiz. II ZSGE, Kraków 1927, s. 118–126.
- Pawłowski S., *Répartition de la population polonaise dans la voïevodie de Poméranie*, [w:] II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 [referaty], Sek. V, Wilno [nr 4].
- Pawłowski S., *Rozmieszczenie ludności polskiej w województwie pomorskim według spisu z 1921 r. 1 : 600.000*, Poznań 1927, Druk. Książnica-Atlas

- Lwów 1927, 35 × 37 cm [zał. do: „Badania Geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1927, z. 2–3].
- Pawłowski S., *Terasy Horynia*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 1, 1927, nr 2, s. 49–51.
- Pawłowski S. (rec.), „*Czasopismo Geograficzne*”. Poświęcone sprawom nauczania geografii. Organ zrzeszenia polskich nauczycieli geografii, red. J. Jurczyński [T. 1–4], E. Romer [T. 5], Łódź–Warszawa 1923–1927, „Czasopismo Geograficzne” 5, 1927, s. 178–180.
- Pawłowski S. (rec.), Nowak J., *Mapa Geologiczna Polski (bez czwartorzędu) 1 : 3 000 000*, Warszawa 1927, Druk. Wojsk. Inst. Geogr., „Czasopismo Geograficzne” 5, 1927, z. 4, s. 174.
- Pawłowski S. (rec.), Nowak J., *Zarys tektoniki Polski*, „Czasopismo Geograficzne” 5, 1927, z. 4, s. 170–174.
- Pawłowski S. (rec.), „*Polski Przegląd Kartograficzny*”. Kwartalnik, red. E. Romer. T. 1–2, Lwów–Warszawa 1923–1927, „Czasopismo Geograficzne” 5, 1927, z. 4, s. 180–181.
- Pawłowski S. (rec.), Wąsowicz J., Zierhoffer A., *Polska w cyfrach*, Lwów 1922, „Czasopismo Geograficzne” 5, 1927, z. 4, s. 175–176.
- Pawłowski S. (rec.), „*Wiadomości Służby Geograficznej*”. Kwartalnik wydany przez Wojskowy Instytut Geograficzny oraz Sekcję Geograficzną Towarzystwa Wiedzy Wojskowej, red. J. Lewakowski [R. 1], Warszawa 1927, „Czasopismo Geograficzne” 5, 1927, z. 4, s. 177–178.

1928

- Pawłowski S., *Czy istnieją L^3 i L^4 w Polsce?*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego w Krakowie” 5, 1928, s. 1–20.
- Pawłowski S., *Interglacjał w Szelągu pod Poznaniem*, cz. 1: *Warunki występowania interglacjału poznańskiego*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1928, s. 39–49.
- Pawłowski S., *O metodach geografii jako nauki i o metodach nauczania geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 2, s. 112–122.
- Pawłowski S., *O podziale polskich Karpat Wschodnich*, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 2, s. 77–86.
- Pawłowski S., *O przyszły rozwój geografii w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 1, s., s. 1–5.
- Pawłowski S., *Pleistocene terraces in Poland*. [w:] International Geographical Congress, Cambridge 1928, Reports, Cambridge 1928, s. 167–168.
- Pawłowski S., *Rzut oka na stan i rozwój geografii w Polsce 1875–1925*, „Kosmos” 1928 „Księga Jubileuszowa”, cz. 1, s. 117–137.

- Pawłowski S., *Über die Richtung der Rinnenseen in Polen*, „Bulletin de la Société des Amis des Sciences de Poznań”, Série B, „Sciences Mathématiques et Naturelles” 1927, [druk] 1928, 3, s. 63–66.
- Kreutz S., Pawłowski S., Maślankiewicz K., *A list of more important mineral localities in Poland*, prepared by a Committee of the Geological Survey of Poland, [w:] F. Slavik, L.J. Spencer, *Place names of mineral localities in central Europe*, („Mineralogical Magazine” 21, 1928), s. 472–479.
- Pawłowski S. (rec.), *Carte hydrographique de la Polésie, 1 : 1 000 000*, publications de la Société des Nations. VIII. Communications et transit. Genève 1927. VIII F. Druk W. Główny, Warszawa 1928, 31 × 35 cm, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 21, s. 119–120.
- Pawłowski S. (rec.), *Carte Internationale du Monde. NN. – 34. Ostpreussen 1 : 1 000 000*. Reichsamt für Landesaufnahme Berlin, 1927, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 21, s. 120–122.
- Pawłowski S. (rec.), Kaczorowska J., *Studium geograficzne puszczy Kampinoskiej*, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 3, s. 174–176.
- Pawłowski S. (rec.), Kosińska-Bartnicka S., *Mapa opadów w Polsce 1 : 1 600 000*, Warszawa 1927, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 21, s. 123–124.
- Pawłowski S. (rec.), Kwiatkowski J., *Jak długo stoją lody na Wiśle*, [Czasop. Techn. 1926], „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 1, s. 49–50.
- Pawłowski S. (rec.), Maciesza A., *Mazowsze Płockie jako odrębny region geograficzny*, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 2, s. 176.
- Pawłowski S. (rec.), *Mapa dróg bitych woj. poznańskiego 1 : 150 000*. Wydanie Starostwa Krajowego, Poznań, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 21, s. 116–117.
- Pawłowski S. (rec.), *Mapa województwa pomorskiego 1 : 500 000*, Pomorska Drukarnia Rolnicza S. A. Toruń, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 21, s. 118.
- Pawłowski S. (rec.), Miklaszewski S., *Mapa gleb Polski 1 : 1 500 000*, Warszawa 1927, Ministerstwo Reform Rolnych, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 21, s. 122.
- Pawłowski S. (rec.), Mortensen H., *Litauen*, 1926, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 3, s. 177.
- Pawłowski S. (rec.), Nechay W., *Jezióra polodowcowe w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 3, s. 177–178.
- Pawłowski S. (rec.), *Poland with the free territory of Danzig, East Prussia and Lithuania 1 : 1 500 000*, London 1923, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 21, s. 122.

- Pawłowski S. (rec.), Świątkowski W., *Suwalszczyzna i okolice nadniemeńskie*, 1926, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 3, s. 185.
- Pawłowski S. (rec.), Weinfeld I., Szturm de Sztrem T., Piekalkiewicz J., *Atlas statystyczny Polski*, z. 1, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 22, s. 151–156.
- Pawłowski S. (rec.), *Wielka mapa Rzeczypospolitej Polskiej 1:750 000*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 3, 1928, nr 21, s. 118–119.
- Pawłowski S. (rec.), Zierhoffer A., *Północna krawędź Podola w świetle rzeźby powierzchni kredowej*, 1927, „Czasopismo Geograficzne” 6, 1928, z. 1, s. 47–49.

1929

- Pawłowski S., *Geografia Polski*. Podręcznik przeznaczony do użytku szkół powszechnych i średnich, Książnica-Atlas, Lwów 1929, ss. 148.
- Pawłowski S., *Geograficzny krajobraz i położenie Poznania*, [w:] Księga pamiątkowa m. Poznania, Nakł. Magistratu Stołecznego Miasta Poznania, Poznań 1929, s. 107–123.
- Pawłowski S., *Interglacja w Szelągu pod Poznaniem, część 1, Warunki występowania interglacjalu poznańskiego*, „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej” 63, 1928 [druk] 1929, s. 39–49.
- Pawłowski S., *O podziale Karpat polskich na Wschodzie i Zachodzie*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 2, nr 3 za III i IV kwartał 1928 r. [druk] 1929, s. 61–62.
- Pawłowski S., *Rozważania nad morfologią doliny Warty pod Poznaniem*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1929, z. 4–5, s. 91–106 z mapą.
- Pawłowski S., *Walia, jako indywidualność geograficzna, oraz niektóre uwagi o morfologii Walji (streszczenie)*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 2, nr 3 za III i IV kwartał 1928 r. [druk] 1929, s. 60–61.
- Pawłowski S., *Walia, jako indywidualność geograficzna*, „Przegląd Geograficzny” 9, 1929, s. 197–226.
- Romer E., Pawłowski S., Czyżewski J., *Memoriał Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii do Ministerjum Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie roli geografii w ogólnym wychowaniu narodowym*, „Czasopismo Geograficzne” 7, 1929, z. 2–3, s. 175–179.
- Pawłowski S. (replika recenzenta), Koczwara M., *Rozwój polodowcowej flory i klimatu Podola w świetle analizy pyłkowej*, „Czasopismo Geograficzne” 7, 1929, z. 1, s. 61–62.

Pawłowski S. (rec.), Kreutzinger J., *Topografia*, Warszawa 1928, „Czasopismo Geograficzne” 7, 1929, z. 1, s. 43–44.

Pawłowski S. (rec.), Smoleński J., *Morze i Pomorze*, Poznań 1928, „Czasopismo Geograficzne” 7, 1929, z. 1, s. 54–55.

1930

Pawłowski S., *Dwa wielkie głązy narzutowe w Ostrzeszowskim*, „Wydawnictwo Okręgowego Komitetu Ochrony Przyrody na Wielkopolskę i Pomorze w Poznaniu” 1930, z. 1, s. 5–6.

Pawłowski S., *Geografia, jej istota i podstawy*, Lwów 1930.

Pawłowski S., *Geografia. Kraje pozaeuropejskie i europejskie. Dla VI oddz. szkoły powsz. i niższych klas gimnazjalnych*, Lwów–Warszawa, ss. 125.

Pawłowski S., *Jean Brunhes*, „Przegląd Geograficzny” 10, 1930, s. 280–283.

Pawłowski S., *Kilka spostrzeżeń na lodowcu Pasterzen*, „Czasopismo Geograficzne” 8, 1930, z. 3, s. 187–195.

Pawłowski S., *Kryteria morfologiczne i inne w ocenie dyluwium Danii i Polski*, „Kosmos” Ser. A „Rozprawy”, R. 55, 1930, z. 1–2, s. 303–338.

Pawłowski S., *Les terrasses pléistocènes en Pologne*, [w:] Commission des Terrasses Pliocènes et Pléistocènes. Union Géographique Internationale. Raport 2, Florence 1930, s. 108–112.

Pawłowski S., *Pogled na geografiju Pol'ske*, Geografsko Društvo, Beograd 1930, ss. 91 [„Mała Biblioteka Geografskogo Društva, sv. 1].

Pawłowski S., *Południowo-poznański obszar wydmowy (streszczenie)*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 3, nr 3 za III i IV kwartał 1929 [druk] 1930, s. 53.

Pawłowski S., *Rozważania nad morfologią doliny Warty pod Poznaniem (streszczenie)*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 3, nr 1 za I kwartał 1929 r. [druk] 1930, s. 12–13.

Pawłowski S., *Rzut oka na morfologię Wielkopolski*, „Czasopismo Geograficzne” 8, 1930, z. 1, s. 7–10.

Pawłowski S., *Sprawozdanie z działalności Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego za lata 1919–1920*, „Przegląd Geograficzny” 10, 1930, s. 131–134.

Pawłowski S., *Studjum geografji na naszych uniwersytetach według najnowszych rozporządzeń Min. W.R. i O.P.*, „Czasopismo Geograficzne” 8, 1930, z. 4, s. 295–304.

Pawłowski S., *Zjawiska krasowe na Polesiu*, „Czasopismo Geograficzne” 8, 1930, z. 3, s. 172–174.

Pawłowski S., Mścisz M., *Geografia ogólna. Podręcznik dla seminarium nauczycielskiego*, wyd. 2, Lwów 1930, ss. 183.

Romer E., Pawłowski S., *Województwo poznańskie 1 : 1 000 000*, 1930.

Lencewicz S., Limanowski M., Pawłowski S., Wołosowicz S., *Sprawozdanie Poleskiego Komitetu Geologicznego*, „Przegląd Geograficzny” 10, 1930, s. 274–279.

1931

Pawłowski S., *Fauna ilów Polesia południowego*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1930 [druk] 1931, nr 3, s. 71.

Pawłowski S., *Francja. Kraj i ludzie*. Lwów–Warszawa, [w:] Dookoła Ziemi, 80 s. [„Biblioteka Podróżnicza”, 1].

Pawłowski S., *Geografia. Dla 3 oddziału szkoły powszechnej*, wyd. 3, Lwów–Warszawa 1931, ss. 56.

Pawłowski S., *Geografia krajów i mórz pozaeuropejskich. Podręcznik dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów–Warszawa 1931, ss. 204.

Pawłowski S., *O kształtach powierzchni i o podziale Wielkopolski*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1931, z. 6–7, s. 137–172.

Pawłowski S., *O tzw. spiaszczonej morenie dennej Polesia południowego*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1930 [druk] 1931, nr 4, s. 72–73.

Pawłowski S., *Rzut oka na ukształtowanie Pomorza*, „Czasopismo Geograficzne” 9, 1931, z. 4, s. 257–268.

1932

Pawłowski S., *Geografia regionalna i jej stanowisko w szkole*, „Czasopismo Geograficzne” 10, 1932, z. 1–3, s. 35–44.

Pawłowski S., *O przyrodniczych podstawach geografii i jej istocie*, „Kosmos” Ser. A „Rozprawy”, R. 57, 1932, z. 1–4, s. 279–297.

Pawłowski S., *Plan Poznania 1 : 30 000*, Lwów 1932.

Pawłowski S., *Port algierski*, „Czasopismo Geograficzne” 10, 1932, z. 4, s. 168–178.

Pawłowski S., *Tendances nouvelles en géographie*, „Bulletin de la Société belge d'études géographiques” 2, 1932, s. 144–149.

Pawłowski S., *Uzupełnienie i sprostowanie. Ostatnie sprawozdanie p. J. Czyżewskiego z Międzynarodowego Kongresu w Paryżu z r. 1931, pomieszczone w „Czasopismo Geograficzne” t. 10, z. 1–3, domaga się pewnych uzupełnień...*, „Czasopismo Geograficzne” 10, 1932, z. 4, s. 237–238.

Pawłowski S. (rec.), Niemcówna S., *Wżywianie się w środowisko geograficzne jako czynnik wychowawczy*, „Czasopismo Geograficzne” 10, 1932, z. 1–3, s. 128.

1933

Pawłowski S., *La glaciation nordique en Pologne d'après les recherches nouvelles*, [w:] Zbornik radova III. kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji 1930, Beograd 1933, s. 75–79.

Pawłowski S., *O przygotowaniu naukowym nauczyciela geografji*, „Czasopismo Geograficzne” 11, 1933, z. 3, s. 71–74.

Pawłowski S., *O renesansie geografji politycznej*. Odczyt wygłoszony na inauguracji Uniwersytetu Poznańskiego roku akad. 1932/33 w dniu 23 października 1923, Poznań 1933, ss. 23.

Pawłowski S., *Wskazówki metodyczne do podręcznika Geografja Polski dla I klasy gimnazjalnej*, Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa 1933, ss. 24.

Pawłowski S., *Terasy w dolinie górnej Raby*, „Czasopismo Geograficzne” 11, 1933, z. 1–2, s. 36–41.

Pawłowski S., *Z badań nad zlodowaceniem polskich Karpat*, „Czasopismo Geograficzne” 11, 1933, z. 1–2, s. 1–5.

Pawłowski S. (rec.), Morcinek G., *Śląsk, 1932*, „Czasopismo Geograficzne” 11, 1933, z. 1–2, s. 103.

1934

Pawłowski S., *Geografia Polski dla I klasy gimnazjalnej*, wyd. 2, Lwów–Warszawa 1934, ss. 216.

Pawłowski S., *Note préliminaire sur le Quaternaire de la Polésie Méridionale*, [w:] Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, t. 2, Sectio 2. Géographie Physique, s. 37–38.

Pawłowski S., *La Poméranie et le littoral de la Mer Baltique. Excursion B-2*, [w:] Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, s. 82.

Pawłowski S., *Regionalizm geograficzny i jego rozwój w Polsce*, [w:] Ruch Regionalistyczny w Europie, t. 2, Warszawa 1934, s. 3–20.

Niemcówna S., Pawłowski S., *Geografia. Dla VI kl. szkoły powszechnej*, Lwów 1934, ss. 175.

Lencewicz S., Pawłowski S., *Polésie et Białowieża*, [w:] Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Excursion A1, Warszawa 1934, s. 96.

1935

- Pawłowski S., *Abisynia według relacji podróżnika polskiego dra Ignacego Żagiella z roku 1864*, „Sprawozdania. Morskie i Kolonialne” 1935, nr 3, s. 3–17.
- Pawłowski S., *Kraje i morza pozaeuropejskie. Podręcznik geografii dla 3 klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa 1935, ss. 288.
- Pawłowski S., *Krajobraz geograficzny*, „Czasopismo Geograficzne” 13, 1935, z. 2–4, s. 170–174.
- Pawłowski S., *Osiedla wiejskie na Pomorzu pod względem geograficzno-osadniczym i narodowościowym*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego” (Toruń) 1935, 23, s. 1–18.
- Pawłowski S. (rec.), Galon R., *Dolina dolnej Wisły*, „Czasopismo Geograficzne” 13, 1935, z. 2–4, s. 356–357.
- Pawłowski S. (rec.), Olszewicz B., *O Janie z Kolna, domniemanym polskim poprzedniku Kolumba*, „Czasopismo Geograficzne” 13, 1935, z. 2–4, s. 357–358.
- Pawłowski S. (rec.), Strada L., *O najważniejszych zagadnieniach i potrzebach morfometrii*, „Czasopismo Geograficzne” 13, 1935, z. 2–4, s. 357–358.
- Pawłowski S. (rec.), Winid W., *Anglja między 1° a 3° dł. zach i 53° a 54° szer. pn.*, „Czasopismo Geograficzne” 13, 1935, z. 2–4, s. 359–360.

1936

- Pawłowski S., *Geografia. Dla VI klasy gimnazjalnej*, Książnica-Atlas, Lwów 1936, ss. 141.
- Pawłowski S., *Geografia w liceach ogólnokształcących i w szkołach zawodowych*, „Czasopismo Geograficzne” 14, 1936, z. 2/3, s. 252–256.
- Pawłowski S., *Geografia Polski. Dla I kl. gimnazjalnej*, wyd. 3, Lwów 1937, Książnica-Atlas, ss. 216.
- Pawłowski S., *Domagajmy się kolonii zamorskich dla Polski*, „Sprawy Morskie i Kolonialne”, R. 3, 1936, z. 1, s. 5–16.
- Pawłowski S., *La dune et la router*, [w:] *Mélanges de géographie offerts par ses collègues et amis de l'étranger à M. Václav Švambera à l'occasion de son soixante-dixième Anniversaire*, Praha 1936, s. 109–115.
- Pawłowski S., *Les Karpates à l'époque glaciaire*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Varsovie 1934, t. 2, Sectio 2. *Geographie Physique*, Warszawa 1936, s. 89–141.
- Pawłowski S., *Kulturalna rola Poznania i Poznańskiego (w świetle statystyki druków)*, [w:] *Sprawozdanie z uroczystego posiedzenia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznań w obecności Pana Prezydenta Rzeczypospolitej w dniu 5 października 1936 r.*, s. 8–16.

- Pawłowski S., *Polskie perspektywy kolonialne*, [w:] Sprawozdanie z działalności Ligi Morskiej i Kolonialnej Ziemi Nowogrodzkiej za r. 1935, Nowogródek 1936, s. 1–7.
- Pawłowski S., *Wielka Brytania. Warunki geograficzne*, „Świat i Życie”. Zarys Encykl. 1936, t. 4, P–Z, s. 1294–1307.
- Pawłowski S., *Włochy. Kraj i ludzie*, „Świat i Życie”. Zarys Encykl. 1936, t. 4, P–Z, s. 1386–1399.
- Pawłowski S., *Wydma a droga*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 9, nr 2 za III i IV kwartał 1935 [druk] 1936, s. 122–123.
- Pawłowski S., Bystron J., Peretiatkowicz A., *Polska współczesna. Geografia polityczna Polski. Kultura duchowa. Wiadomości prawno-polityczne*, wyd. 5 poprawione i uzupełnione, Książnica-Atlas, Lwów 1936, ss. 232.

1937

- Pawłowski S., *Budowa geologiczna i krajobrazy morfologiczne Pomorza*, [w:] Słownik geograficzny Państwa Polskiego, t. 1, z. 1, Pol. Tow. Krajoznawcze, Warszawa 1937, s. 10–29.
- Pawłowski S., *Carte géologique de la Polésie du Sud. 1 : 350 000*, [w:] Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Suplement Varsovie 1937, 59×26 cm.
- Pawłowski S., *Geografia Polski*. Wyd. 3, Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa 1937, ss. 216.
- Pawłowski S., *Instytut Morski i Kolonialny*, „Nauka Polska”, R. 22, 1937, s. 138–141.
- Pawłowski S., *Lodowiec Blaaisen w Norwegii*, „Czasopismo Geograficzne” 15, 1937, z. 2, s. 123–139.
- Pawłowski S., *O emigracji Żydów z Polski i o ich kolonizacji*, „Sprawy Morskie i Kolonialne”, R. 4, 1937, z. 1/2, s. 5–64.
- Pawłowski S., *Położenie geograficzne Pomorza i Prus Wschodnich*, [w:] Słownik geograficzny Państwa Polskiego, t. 1, z. 1, Pol. Tow. Krajoznawcze, Warszawa 1937, s. 1–10.
- Pawłowski S., Czekański J., *L’habitat rural en Pologne. Essai de synthèse*, [w:] Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, t. 3 [1937] Sectio III. Géographie Humaine, s. 497–507.

1938

- Pawłowski S., *Bemerkungen über die Vergletscherung der Karpathen*, [w:] III. INQUA Wien 1936. Verh. 1938, s. 133–136.

- Pawłowski S., *Charakterystyka morfologiczna południowej krawędzi Wyżyny Lubelskiej*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” 43, 1938, nr 6, s. 208–209.
- Pawłowski S., *Encore une méthode de représentation cartographique générale de l'habitat rural*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Amsterdam 1938, t. 2, Travaux de la Section A-F, s. 129–130.
- Pawłowski S., *Geografia. Dla klasy II klasy gimnazjalnej*, Książnica-Atlas, Lwów 1938, ss. 232.
- Pawłowski S., *Geografia jako nauka i przedmiot nauczania (Zbiór rozpraw artykułów ogłoszonych drukiem w latach 1912–1938)*, Książnica-Atlas, Lwów 1938, ss. 215.
- Pawłowski S., *Inwieweit kann in der Anthropogeographie von einer Landschaft die Rede sein*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Amsterdam 1938, t. 2, Travaux de la Section IIIa Géographie Humaine, s. 202–208.
- Pawłowski S., *Le problème des moraines terminales*, [w:] *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Amsterdam 1938, t. 2, Travaux de la Section IIa, Géographie Physique, s. 230–250.
- Pawłowski S., *Mało znane a godne ochrony zabytki przyrody w Lubelskim*, „Kwartalny Biuletyn Informacyjny”, R. 8, 1938, nr 3, s. 9.
- Pawłowski S., *Morphologie du bord méridional du plateau de Lublin*, [w:] *Comptes Rendus Mensuels des Séances de la Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles. Acad. Pol.* 1938, N°s 6/7, s. 9–10.
- Pawłowski S., *O fikcjach w nauczaniu geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 16, 1938, z. 1, s. 1–10.
- Pawłowski S., *Przybliżony obraz rozmieszczenia zandrów w Polsce. [ok. 1 : 84 000 000]*, [w:] *Zagadnienie moreny końcowej czołowej*, „Kosmos”, Ser. B., R. 63, 1938, z. 3, s. 321–348.
- Pawłowski S., *Sprawozdanie i uwagi o III Międzynarodowej Konferencji Dyluwialnej w Wiedniu (w dniach od 1-go do 5-go września 1936) oraz o wycieczkach w związku z tą konferencją odbytych (w dniach 3, 5, 6, 7–8 i 9–25 września 1936 r.)*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Geologicznego” 13, 1937 [druk] 1938, s. 150–193.
- Pawłowski S., *Sur la géographie politique des pays slaves*, [w:] *Comptes Rendus du IV Congrès des Géogr. et Etnogr. Slaves*, Sofia 1936 [druk] 1938, s. 155–158.
- Pawłowski S., *Sur la morphologie de la lisière méridionale du plateau de Lublin*, „Bulletin Internationale Polonoise des Sciences et des Lettres.

- Classe des Science Mathématiques et Naturelles”, Sèrie A 1938, N°s 6/7, s. 366–372.
- Pawłowski S., *Strona polityczna w zagadnieniu kolonialnym*, „Sprawy Morskie i Kolonialne”, R. 5, 1938, z. 4, s. 5–34.
- Pawłowski S., *Zagadnienie moreny końcowej (czołowej)*, „Kosmos” ser. B 63, 1938, z. 3, s. 321–348 z mapą.
- Pawłowski S., *Znaczenie Gdańska dla Polski*, „Czasopismo Geograficzne” 16, 1938, z. 2, s. 81–86.
- Niemcówna S., Pawłowski S., *Geografia. Dla 6 kl. szkół powszechnych*, wyd. 2, Książnica-Atlas, Lwów 1938, ss. 216.

1939

- Pawłowski S., *Handel Polski z Indiami Holenderskimi*, „Sprawy Morskie i Kolonialne”, R. 6, 1939, z. 1, s. 166–172.
- Pawłowski S., *Kilka słów o porcie w Bombaju*, „Sprawy Morskie i Kolonialne”, R. 6, 1939, z. 1, s. 149–160.
- Pawłowski S., *Polskie zamierzenia kolonialne*, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 7, s. 202–207.
- Pawłowski S., *Rola geografii w życiu narodów*, „Czasopismo Geograficzne” 17, 1939, z. 1, s. 1–2.
- Pawłowski S., *Uwagi o naukowym przygotowaniu nauczycieli geografii w szkołach zawodowych (gimnazjach i liceach) w zakresie geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 17, 1939, z. 2, s. 115–120.
- Pawłowski S., *Uwagi o utworach dyluwialnych nad środkowym i dolnym Sanem*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, R. 12, 1938, nr 2 (32) [druk] 1939, s. 118–128.

Publikacje pośmiertne

- Pawłowski S., *Geografia Polski. Podręcznik przeznaczony do użytku w szkołach powszechnych i średnich*, Polski Czerwony Krzyż, (Francja 1941 lub 1942), ss. 114 (powielone wydanie lwowskie z 1929 r.).
- Pawłowski S., *Geografia Polski dla I klasy gimnazjalnej*, przedruk wyd. 3-go, Ministerstwo W.R. i O.P., Londyn 1942, ss. 37.
- Pawłowski S., *Geografia dla II klasy gimnazjalnej*, uzupełnił Tadeusz Romer, Sekcja Wydawnicza Dowództwa Bazy i Etapów Armii Polskiej na Wschodzie. Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych, Jerozolima 1943, ss. 172.
- Pawłowski S., *Geografia dla VI klasy gimnazjalnej*, uzupełnił Tadeusz Romer, Komisja Regulaminowo-Wydawnicza Armii Polskiej na Wschodzie. Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych, Jerozolima 1943, ss. 116.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Akta personalne Profesora Stanisława Pawłowskiego
Protokoły posiedzeń Senatu 1931/1932, sygn. 15/5/13.
Zjazdy Rektorów, sygn. 15/115.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Akta personalne Profesora Stanisława Pawłowskiego, S. Pawłowski – spuścizna, sygn. 1–6
Akta – Zespół Starostwa Grodzkiego-Poznań, t. 58 – k. 1–8 i k. 16
Akta – Zespół Starostwa Grodzkiego-Poznań, t. 59 – k. 11

II. Opracowania

- Alexandrowicz S., *Polskie korzenie Międzynarodowej Unii Badań Czwartorzędu (INQUA)*, Prace Komisji Historii Nauki, T. 9, PAU, Kraków 2009, s. 53–89
- Brzoza Cz., *Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej*, Wielka historia Polski, t. 9, Kraków 2001, ss. 423
- Dziedzictwo narodowe w regionie*, red. M. Chudy, Wielkopolska Korporacja Oddziałów PTTK, Poznań 2006
- Czekańska M., *Dydaktyka geografii na studiach uniwersyteckich*, Poznań 1971
- Czekańska M., *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim w dwudziestolecie 1919–1939*, „Czasopismo Geograficzne” 55, 1984, z. 1, s. 3–33
- Czekańska M., *Morze Bałtyckie i wybrzeże w pracach Stanisława Pawłowskiego*, Zeszyty Naukowe UG. Geografia 1, Gdańsk 1971, s. 223–229
- Czekańska M., *Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego – Profesor Stanisław Pawłowski*, [w:] *Nauka w Wielkopolsce. Przeszłość i teraźniejszość. Studia i materiały*, red. G. Labuda, W. Jakóbczyk, S. Weyman, Poznań 1973, s. 802–892

- Czekańska M., *Stanisław Pawłowski w środowisku nauczycieli*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968, s. 69–88
- Czekańska M., *Stanisław Pawłowski*, [w:] *Dziewięć wieków geografii. Wybitni geografowie polscy*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1967, s. 361–381
- Czekańska M., *Stanisław Pawłowski*, „Geografia w Szkole”, R. 19, 1966, nr 1 (98), s. 1–8
- Czekańska M., *Szkoła polska w pracach Prof. Stanisława Pawłowskiego*, „Rocznik Jasielski” 2, 1970/71, s. 17–28
- Czekańska M., *Zasługi Stanisława Pawłowskiego na polu metodyki i dydaktyki geografii*, „Czasopismo Geograficzne” 17, 1939/46, z. 3–4, s. 3–11
- Czubiński A., *Poznań w latach 1918–1939*, Poznań 2004
- Czubiński A., *Dzieje Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972, s. 59–293
- Dylik J., *Metodologiczne poglądy Stanisława Pawłowskiego*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968, s. 37–48
- Dylik J., *Stanisław Pawłowski 1882–1940*, „Rocznik PTG” 19, 1950, z. 1 za rok 1949, Kraków, s. 215–230
- Dylik J., Jurczyński J., *Stanisław Pawłowski*, „Przegląd Geograficzny” 19, 1939–1945, s. 55–69
- Dworecki Z., *Inteligencja poznańska, historia i wspomnienia*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, z. 2, s. 91–106
- Dzieje nauk geograficznych i geologicznych na Uniwersytecie w Poznaniu*, T. 1: *Historia*, red. M. Marciniak i in., Poznań 2012
- Dzieje Poznania*, t. II, cz. **: *w latach 1918–1945*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1998
- Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972
- Dzięczkowski A., *Pawłowski Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, T. 25/3, z. 106, Wrocław 1980
- Hoffa M., *Sesja naukowa w XXV rocznicę śmierci Stanisława Pawłowskiego*, „Przegląd Geograficzny” 38, 1966, z. 1, s. 302–303
- Galon R., *Stanisław Pawłowski jako pedagog uniwersytecki*, *Z Zagadnień Dydaktycznych Wyższych Szkół Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. Prace Koła Naukownawczego, t. 1, z. 1, Poznań 1948, s. 41–46
- Galon R., *Stanisław Pawłowski jako uczony, pedagog, człowiek*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968, s. 25–36
- Glixelli S., *W drugą rocznicę zwinienia 52 katedr w szkołach akademickich*, *Dom Książki Polskiej w Warszawie, Lwów 1935*, ss. 16
- Groblewska E., *Poznań jako ośrodek myśli zachodniej (do 1939 r.)*, „Kronika Miasta Poznania” 1982, nr 1–2, s. 17–22
- Howiecki M., *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981, („Dwudziestolecie II Rzeczypospolitej”), s. 232–236

- Kaniecki A., Kostrzewski A., *Organizacja poznańskiego ośrodka geograficznego*, [w:] *Dzieje nauk geograficznych i geologicznych na Uniwersytecie w Poznaniu*, T. 1, *Historia*, Poznań 2012, s. 83–98
- Kielczewska-Zaleska M., *Osiągnięcia Stanisława Pawłowskiego w zakresie geografii człowieka*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968, s. 49–62
- Kostrzewski A., *Profesor Stanisław Pawłowski – uczony i patriota*, [w:] *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, red. A. Jackowski, A. Michno, Kraków 2010, s. 147–153
- Kostrzewski A., *Stanisław Pawłowski 1 IX 1932 – 31 VII 1933*, [w:] *Poczet rektorów Almae Matris Posnaniensis*, red. T. Schramm, Poznań 2004, s. 93–99
- Kostrzewski A., *Studia krajoznawcze w badaniach Profesora Pawłowskiego*, [w:] *Dziedzictwo narodowe w regionie*, red. M. Chudy i in., Poznań 2006, s. 43–49
- Kowalski S., *Uniwersytet Poznański okresu międzywojennego w świetle wspomnień magistra i doktoranta*, „*Kronika Miasta Poznania*”, R. 58, 1990, z. 2, s. 23–27
- Krygowska L., *Ostatnie dni Profesora Stanisława Pawłowskiego*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968, s. 151–155
- Krygowski B., *Tematyka górską w badaniach Profesora Stanisława Pawłowskiego*, Poznań 1971, s. 127–132
- Krygowski B., *Ufundowanie portretu Stanisława Pawłowskiego*, „*Czasopismo Geograficzne*” 44, 1973, z. 1, s. 121–122
- Krygowski B., *W terenie na pracach badawczych ze swym mistrzem Profesorem Stanisławem Pawłowskim*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968, s. 122–130
- Labuda G., *Uniwersytet Poznański w latach 1919–1969*, Poznań 1969
- Labuda G., *Uniwersytet Poznański w poznańskim środowisku naukowym w latach 1919–1969*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Poznańskiego im. Adama Mickiewicza w latach 1919–1969*, red. Z. Grot, Poznań 1972, s. 737–749
- Miśkiewicz B., *Uniwersytet Poznański. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, Poznań 1977
- Młodziejowski J., *Uśmiech Profesora*, [w:] *Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968, s. 89–99
- Mroczo M., *Eugeniusz Romer (1871–1954). Biografia polityczna*, Słupsk 2008
- Pawłowski Z., *Ewa Wanda Michalina z Topór Kamińska-Pawłowska 1886–1978*, Poznań 2007
- Pawłowski Z., *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, wyd. 1, Poznań 2006
- Pawłowski Z., *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, wyd. 2, Poznań 2014
- Romer E., *Pamiętnik paryski 1918–1919*, Wrocław 1989
- Romer E., *Pamiętniki. Problemy sumienia i wiary*, Kraków 1988

- Romer E., Kielczewska-Zaleska B., Krygowski B., *Wspomnienia o śp. Stanisławie Pawłowski*, „Przegląd Zachodni”, R. 1, 1945, s. 312–320
- Stanisław Pawłowski. *Geografia przedmiot badań, nauczania i zastosowań praktycznych*. PTPN, red. A. Kostrzewski, I. Piotrowska, Poznań 2010
- Stanisław Pawłowski. *W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968
- Topolski J., *Poznań. Zarys dziejów*, Poznań 1973
- Topolski J., *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań 1999
- Tymowski J., *Organizacja szkolnictwa wyższego w Polsce*, Warszawa 1975
- Wrzosek A., *Szkolnictwo akademickie w Poznaniu. Uniwersytet. Wyższa Szkoła Handlowa*, [w:] *Księga pamiątkowa miasta Poznania. Dziesięć lat pracy polskiego zarządu stołecznego miasta Poznania*, Poznań 1929, s. 355–363
- Zjazd 50-lecia Koła Naukowego Geografów Studentów UAM, Poznań, dnia 13–15 IV 1973 r. (streszczenia referatów)*, red. A. Kostrzewski, Poznań 1973

Słowniki i encyklopedie

- Wielka encyklopedia geografii świata. Słownik pojęć geograficznych*, T. 1, Poznań 2001
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 2: D–H, Warszawa 1997
- Pietkiewicz S., Żmuda S., *Słownik pojęć geograficznych*, Warszawa 1973

Wykaz skrótów

IGiPZ PAN	– Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk
INQUA	– International Union for Quaternary Research (Międzynarodowa Unia Badań Czwartorzędu)
Ministerstwo WRiOP	– Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
MUG	– Międzynarodowa Unia Geograficzna
PAN	– Polska Akademia Nauk
PAU	– Polska Akademia Umiejętności
PKMP PTPN	– Prace Komisji Matematyczno-Przyrodniczej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk
PTG	– Polskie Towarzystwo Geograficzne
PTPN	– Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
PWN	– Państwowe Wydawnictwo Naukowe
UAM	– Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
UJ	– Uniwersytet Jagielloński
UP	– Uniwersytet Poznański

Spis ilustracji

1. Metryka urodzenia i chrztu Stanisława Pawłowskiego [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
2. Dom rodzinny Pawłowskich w Dębowcu [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
3. Świadectwo maturalne Stanisława Pawłowskiego z gimnazjum w Jaśle (1902) [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
4. Kwartet jasielski (1901). Od lewej Stanisław Pawłowski I tenor [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
5. Zdjęcie Stanisława Pawłowskiego z indeksu, w czasie studiów na Uniwersytecie Wiedeńskim [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
6. Świadectwo Stanisława Pawłowskiego z kolokwium u doc. Eugeniusza Romera [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
7. Świadectwo Stanisława Pawłowskiego z kolokwium u prof. Albrechta Pencka na Uniwersytecie Wiedeńskim [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
8. Dyplom doktora, przyznany Stanisławowi Pawłowskiemu 9 listopada 1910 r. [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006, s. 26].
9. Powszechne Wykłady Uniwersyteckie (miejsca wykładów) [B. Miśkiewicz, *Uniwersytet Poznański. Przeszłość, terażniejszość, przyszłość*, Poznań 1977].

10. Ewa Wanda Pawłowska, żona Stanisława Pawłowskiego, w 1914 r. [Z. Pawłowski, *Ewa Wanda Michalina z Topór Kamińska-Pawłowska 1886–1978*, Poznań 2007].
11. *Collegium Minus* Uniwersytetu Poznańskiego [zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej].
12. Nominacja Stanisława Pawłowskiego na profesora nadzwyczajnego geografii Uniwersytetu Poznańskiego [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
13. Mianowanie Stanisława Pawłowskiego przez Naczelnika Państwa profesorem zwyczajnym geografii Uniwersytetu Poznańskiego od 1 października 1921 r. [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
14. Stanisław Pawłowski, organizator poznańskiej geografii [M. Czeakańska, *Powstanie Uniwersytetu Poznańskiego – Profesor Stanisław Pawłowski*, [w:] *Nauka w Wielkopolsce. Przeszość i teraźniejszość. Studia i materiały*, red. G. Labuda, W. Jakóbczyk, S. Weyman, Poznań 1973].
15. Pracownicy i studenci II roku geografii w 1926 r. Od lewej strony: Natalia Boetcherówna, Magdalena Rudnicka, Aleksandra Łuniewska, Józefa Majchrzakówna, Helena Thomasówna, Rajmund Galon, Edmund Seroka, Jan Dylik, Stanisława Zajchowska, Zofia Borecka [M. Czeakańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim w dwudziestolecie 1919–1939*, „Czasopismo Geograficzne” 55, 1984, z. 1, s. 7].
16. Siedziba Instytutu Geografii w *Collegium Iuridicum* przy ul. Św. Marcin (dawniej Wjazdowej 3). Gabinet profesora Pawłowskiego na I piętrze nad wejściem (zaznaczone strzałką białą) oraz nowa siedziba Instytutu od 1936 r. w *Collegium Maius* przy ul. Fredry 10 na II piętrze (zaznaczono strzałką czerwoną). Przedwojenne zdjęcie lotnicze [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
17. Plan pomieszczeń Instytutu Geograficznego przy ul. Fredry 10, II piętro [M. Czeakańska, *Geografia na Uniwersytecie Poznańskim w dwudziestolecie 1919–1939*, „Czasopismo Geograficzne” 55, 1984, z. 1, s. 6].
18. Zjazd w Gdańsku 6 VI 1930 r. przedstawicieli towarzystw naukowych z Poznania, Torunia, Gdańska i Warszawy. Siedzą od lewej: generalny Komisarz Rzeczypospolitej Polskiej w Gdańsku minister dr Henryk Strassburger, profesorowie Uniwersytetu Poznańskiego – dr Stanisław Pawłowski i prof. dr Bronisław Dembiński. [Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowskim, sygn. 3, nr 178].
19. Powołanie Stanisława Pawłowskiego do Zarządu Instytutu Bałtyckiego [Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowskim, sygn. 4, nr 195].
20. Karta Uczestnictwa Stanisława Pawłowskiego w Kongresie Międzynarodowej Unii Geograficznej w Kairze w 1925 r. [Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowskim, sygn. 1, nr 5].

21. Zjazd geografów w październiku 1935 r. w Krakowie. Od lewej profesorowie: Jerzy Smoleński, Witold Staniewicz, S. Pawłowski, Józef Borowik [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
22. Uczestnicy Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Amsterdamie w 1938 r. Na fotografii widoczny Stanisław Pawłowski (w jasnym ubraniu) [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
23. Uchwała Zarządu Głównego z dnia 10 I 1937 r. o włączenie Stanisława Pawłowskiego do Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. M. Kopernika [Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 5, nr 31].
24. Podziękowanie Stowarzyszenia Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie za przedstawiony referat [Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 6, nr 301].
25. Stanisław Pawłowski ze współpracownikami badań terenowych na Polesiu (zapewne 1935–1938). Od lewej: Soroka, Krygowski, Pawłowski, Galon, Dylak [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
26. Stanisław Pawłowski z studentami (na przodzie w środku siedzi Stanisława Zajchowska) na wycieczce terenowej w Estonii (1930) [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
27. Stanisław Pawłowski i prof. Walery Goetel w podróży do Indonezji, po kongresie geograficznym w Amsterdamie (1938) [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
28. Krzyż Komandorski z Gwiazdą bułgarskiego Orderu Zasługi Cywilnej przyznany Profesorowi Stanisławowi Pawłowskiemu w 1936 r. [Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 5, nr 64].
29. Wyróżnienie Stanisława Pawłowskiego Orderem Komandorskim holenderskiego dworu królewskiego Van Oranje Nassau (1938) [Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 6, nr 411].
30. Wyróżnienie Stanisława Pawłowskiego Medalem XV-lecia Odzyskania Morza (1936) [Archiwum Państwowe w Poznaniu, spuścizna po S. Pawłowski, sygn. 5, nr 282].
31. Struktura organizacyjna Uniwersytetu Poznańskiego w roku akademickim 1938/1939 [B. Miśkiewicz, *Uniwersytet Poznański. Przeszłość, terażniejszość, przyszłość*, Poznań 1977].
32. Rektorem Uniwersytetu Poznańskiego w roku akademickim 1931/1932 był Stanisław Pawłowski [*Stanisław Pawłowski. W dwudziestą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968].
33. Senat akademicki Uniwersytetu Poznańskiego w roku akademickim 1932/1933. Od lewej – prof. Jan Dobrowolski – dziekan Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego, prof. Jan Sajdak – prorektor, prof. Leon Padlewski – dziekan Wydziału

- Lekarskiego, Stanisław Pawłowski – rektor UP, prof. Stefan Studniarski – dziekan Wydziału Rolniczo-Leśnego, prof. Zygmunt Lisowski – dziekan Wydziału Prawno-Ekonomicznego, prof. Ludwik Jaxa-Bykowski – dziekan Wydziału Humanistycznego [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
34. Wycinek z lokalnej gazety poznańskiej dotyczący manifestacji młodzieży akademickiej na rzecz autonomii uniwersyteckiej (początek roku akademickiego 1932/1933) [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
 35. Rektor Stanisław Pawłowski ze swoim dawnym nauczycielem uniwersyteckim, prof. Bronisławem Dembińskim [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2006].
 36. Stanisław Pawłowski (z prawej strony) z asystentem polowym Bogumiłem Krygowskim (z lewej strony) na bagnach Polesia w 1934 r. [*Stanisław Pawłowski. W dwudziątą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968].
 37. „Szkiec morfologiczny doliny przełomowej Warty” (Pawłowski, 1929) [S. Pawłowski, *Rozważania nad morfologią doliny Warty pod Poznaniem*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Północno-Zachodnią” 1919, z. 4–5, s. 91–106].
 38. „Budowa geologiczna i krajobrazy morfologiczne Pomorza” (nadbitka) [*Słownik geograficzny Państwa Polskiego*, t. 1, z. 1, Warszawa 1937, s. 10–29].
 39. „Krajobraz morfologiczny okolic Poznania” (Pawłowski, 1929) [S. Pawłowski, *Geograficzny krajobraz i położenie Poznania*, [w:] *Księga pamiątkowa m. Poznania*, Poznań 1929].
 40. Okładka i strona tytułowa podręcznika *Geografia Polski* (1917) – książka o Polsce, bogato ilustrowana, przyjęta bardzo przychylnie przez społeczeństwo [zbiory Biblioteki Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM].
 41. Okładka podręcznika *Geografia dla klas wyższych*, t. 2, cz. 2, Lwów 1921.
 42. Strona tytułowa podręcznika *Polska Współczesna. Geografia polityczna, kultura duchowa, wiadomości prawno-polityczne* [S. Pawłowski, J. Bystroń, A. Peretiatkiewicz, *Polska współczesna. Geografia polityczna. Kultura duchowa. Wiadomości prawno-polityczne*, wyd. 3 popr. i uzup., Warszawa–Lwów 1926].
 43. Stanisław Pawłowski przetłumaczył pracę wybitnego geografa francuskiego Emanuela de Martonne’a, przybliżając jego poglądy na geografę (1927) [zbiory Biblioteki Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM].
 44. Nakaz aresztowania Stanisława Pawłowskiego [*Stanisław Pawłowski. W dwudziątą piątą rocznicę zgonu (1940–1965)*, red. B. Olszewicz, Warszawa 1968 – ryc. 9].
 45. Karta pocztowa z Fortu VII wysłana przez Stanisława Pawłowskiego [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].

46. Miejsce straceń w Forcie VII w Poznaniu [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
47. Potwierdzenie zgonu Stanisława Pawłowskiego w dniu 6 I 1940 r. przez niemiecki Urząd Stanu Cywilnego w Poznaniu [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
48. Mogiła zbiorowa na terenie Wielkopolskiego Parku Narodowego, w której znajdują się prochy około 2000 Polaków, także prawdopodobnie Stanisława Pawłowskiego [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
49. Rektor UAM prof. Gerard Labuda przemawia na sesji naukowej z okazji 25. rocznicy śmierci Stanisława Pawłowskiego [prywatne zbiory prof. Marii Czekańskiej].
50. Przewodniczący Komitetu Nauk Geograficznych PAN prof. Stanisław Leszczycki przemawia na sesji naukowej z okazji 25. rocznicy śmierci Stanisława Pawłowskiego [prywatne zbiory prof. Marii Czekańskiej].
51. Profesor Rajmund Galon – uczeń, najbliższy współpracownik wygłasza wykład na sesji naukowej z okazji 25. rocznicy śmierci Stanisława Pawłowskiego [prywatne zbiory prof. Marii Czekańskiej].
52. Profesor Maria Kielczewska-Zaleska (uczennica Stanisława Pawłowskiego) wygłasza wykład na sesji naukowej z okazji 25. rocznicy śmierci Stanisława Pawłowskiego [prywatne zbiory prof. Marii Czekańskiej].
53. Uchwała Senatu dotycząca nadania gmachowi *Collegium Geographicum* imienia Profesora Stanisława Pawłowskiego [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
54. Gmach *Collegium Geographicum* im. Profesora Stanisława Pawłowskiego, w którym mieści się Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
55. Odsłonięcie tablicy pamiątkowej w gmachu *Collegium Geographicum* dnia 6 I 2010 r. przez rektora UAM prof. Bronisława Marciniaka (z lewej strony) i prof. Zbigniewa Pawłowskiego [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
56. Tablica pamiątkowa poświęcona rektorowi i Profesorowi Uniwersytetu Poznańskiego Stanisławowi Pawłowskiemu w gmachu *Collegium Maius* przy ul. Fredry 10) [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań 2014].
57. Głaz Pamięci PTTK w Poznaniu z zdjęciem pierwszego prezesa Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Stanisława Pawłowskiego [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil.*

Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 2014].

58. Tablica upamiętniająca ideę powrotu polski na ziemię piastowskie, zlokalizowana w krużgankach kościoła OO. Dominikanów w Poznaniu [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 2014].*
59. Ulica Stanisława Pawłowskiego w dzielnicy Piątkowo w Poznaniu [Z. Pawłowski, *Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski 1882–1940. Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i rektor Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 2014].*

Indeks osób

(Indeks nie obejmuje osoby Stanisława Pawłowskiego)

A

Ampferer Otto 95

B

Bajerlein Józef 128

Barciński Florian 42

Bierowicz 125

Błachowski Roman 41

Boetcherówna Natalia 42

Bokwa Anita 55

Borecka Zofia 42

Borowik Józef 48, 55

Buszczyński Bolesław 45

C

Chałubińska Aniela 25, 121

Chrzanowski Jan 117

Chwiałkowski G. 84

Ciszewska Kamila 63

Czekalski Józef 41, 104, 122, 126

Czekanowski Jan 61

Czekańska Maria 8, 46–48, 51, 93, 112, 121,
123, 125, 126, 128, 140

Czyżewski Julian 51

D

Davis William M. 92

Dąbrowski Stefan 27

Degórska Joanna 41

Degórski Marek 54

Dembiński Bronisław 17, 49, 63, 82, 83, 104

Demel Kazimierz 46, 47, 48, 140

Deszczka Władysław 41, 51

Dixon Borys 47

Długosz Jan 11

Dobrowolski Jan 78

Dorywalski Mieczysław 8, 41, 128

Dylik Anna 8, 128

Dylik Jan 8, 41, 42, 64, 90, 93, 121, 126, 128

F

Fedorowski Jerzy 130

Fellenius Karl-Gustav 85

Frankowski Eugeniusz 51

G

Galon Rajmund 8, 41–43, 63, 64, 123, 125,
126, 128

Gądzikiewicz Witold 47

Goetel Walery 66

Götziner Gustav 95

Grochal Zbigniew 130

Grochmalicki Jan 74

H

Halicki Bronisław 63

Hauser Przemysław 9

Hoppówna Irena 125

J

Jakubski Antoni 45–47, 51

Jaxa-Bykowski Ludwik 78, 79

Jezierski Waclaw 112

Jędrzejewicz Janusz 75

Jurczyński Juliusz 90, 121

Jurga Stefan 130

K

Kamińska Ewa Wanda 25, 138
Kamińska Janina 128
Kamiński Roman 25
Kaniecki Alfred 121
Karłowicz Mieczysław 130
Kasprzak Leszek 9
Kiełczewska Maria 41, 112, 121–123, 125, 126
Klebsberg Rajmund 95
Klimaszewski Mieczysław 63, 95, 144
Klute Fritz 95
Kondracki Jerzy 63, 126
Kondracka Wiesława 63
Kostrzewski Andrzej 121, 130, 134
Kostrzewski Józef 30, 32
Kowska Wiktoria 128
Kozierowski Stanisław 30, 32, 104, 140
Krygowska Ludwika 117, 128
Krygowski Bogumił 8, 64, 96, 121, 125, 128
Książkiewicz Marian 63
Kyrle Georg 95

L

Labuda Gerard 124, 126
Lencewicz Stanisław 63
Leszczycki Stanisław 124–126
Lewiński Jan 62
Limanowski Mieczysław 62
Lisowski Zygmunt 78, 79
Lorenc Stanisław 130

Ł

Łuniewska Aleksandra 42

M

Machatschke Felix 95
Majchrzakówna Józefa 42
Makosińska Józefa 128
Marciniak Bronisław 9, 130
Marciniak Marek 129
Martonne Emanuel 111
Marzec Michał 130
Michałowska Helena 128
Mikołajski Juliusz 40
Młodziejowski Jerzy 121, 126
Mrozek Władysław 128

N

Namysłowski Bolesław 47
Niemcówna Stanisława 112
Nowak Jan 62
Nowakowski Stanisław 41, 51, 71
Nycz S. 47

O

Olszewicz Bolesław 8
Opala Stanisław 41, 43, 51, 121

P

Padlewski Leon 78, 79
Pakowski Tadeusz 78
Paulo Karol 41
Pawłowska Ewa Wanda, żona S. Pawłowskiego 26, 34, 35, 120, 121, 125, 135
Pawłowska Wanda, córka S. Pawłowskiego 34, 35, 120, 138
Pawłowski Józef 14, 137
Pawłowski Przemysław 35, 120
Pawłowski Zbigniew 8, 9, 11, 25, 35, 55, 120–122, 130, 124
Penck Albrecht 18, 20, 63, 95, 138
Piotrowska Iwona 121
Pokorny Wilhelm 94

R

Rehman Antoni 18
Romer Eugeniusz 18, 19, 21, 23–27, 39, 51–54, 56, 64, 84, 90, 112, 121, 122, 137, 139, 140, 142
Rudnicka Magdalena 42
Rudnicki Mikołaj 32
Runge Stanisław 86

S

Sajdak Jan 74, 75, 78, 79
Sawicki Ludomir 52
Schramm Wiktor 125
Serda-Teodorski Aureli 51
Seroka Edmund 42, 64
Smoleński Jerzy 55
Smosarski Władysław 45
Sobeski Michał 30
Sokołowski Jan 47
Söhl Johann 95

Staniewicz Witold 55
Starkel Leszek 69
Strassburger Henryk 49
Studniarski Stefan 78
Suess Eduard 21, 138
Swiniarska Konstancja 128
Szychliński Franciszek 40, 47, 51

Ś

Święcicki Heliodor 7, 30, 71
Świętosławski Wojciech 86

T

Tarnowski Aleksander 41, 45, 112, 114, 142
Thomasówna Helena 42
Tymieniecki Kazimierz 115, 116

V

Vrtel-Wierczyński Stefan 79

W

Watulewicz Apollonia 14, 137
Wąsowicz Józef 112
Węgiel G. 51
Wikariak Jan 128
Winid Walenty 40, 137
Wojtecki Franciszek 41
Wyszyńska Nina 128

Z

Zajchowska Stanisława 8, 42, 128
Zaleski Zygmunt 51
Zaremba Stanisław 84
Zdobnicka Maria 40
Zuber Rudolf 24

Stanisław Pawłowski (1882–1940)

Summary

Stanisław Pawłowski was born on 16 March 1882 at Dembowiec near Jasło as a son of Józef, an itinerant salesman of textiles, and Apolonia, née Watulewicz. In the years 1894–1900 he attended secondary school at Sambor, from which he was expelled for being a member of a secret pupil organisation. Next he learned at Jasło, where he took his graduation exam in 1902. The period of university studies in Vienna (1902–1903) and Lvov (1903–1906) was undoubtedly one when his scientific interests had crystallised. In Vienna Pawłowski attended lectures given by such eminent scholars as Penck, Hann, Oberhummer and Sues, whose influence can be traced in his later research work. At the University of Lvov he studied history under Bronisław Dembiński for two years, and then geography and geology under Antoni Rehman and Eugeniusz Romer. Romer's influence, their common field trips, finally decided about Pawłowski's research profile. But the historical education he had acquired may have greatly influenced the geographical fields he studied.

Stanisław Pawłowski's professional career included work at school and various universities. The work at school gave him a great sense of responsibility for teaching geography and making use of its cognitive and educational values. In the years 1906–1908 he taught at a secondary school in Stanisławów, and then in Secondary School no. 7 in Lvov (1908–1909). The next years saw him working as an academic teacher from 1 November 1909 to 31 August 1919 at the Trade Academy in Lvov, where he gave lectures in trade geography and the history of trade.

In 1914 he married Ewa Wanda Topór-Kamińska, a teacher. Their two children: Wanda (born 1915) and Przemysław (born 1921) died in 1942 at Auschwitz. The youngest, Zbigniew (born 1926), became professor at the Medical Academy in Poznań.

Pawłowski's academic co-operation with Romer helped him to develop and improve his research technique. In November 1910 he was granted a Ph.D. degree in geography and geology at the University of Lvov on the basis of a dissertation on *Temperature of flowing water in Galicia*. He obtained his post-doctoral degree (*habilitacja*) on 9 June 1913 on the presentation of a work *River ice phenology of the*

upper Vistula, upper Dniester and their tributaries. From 1913 till the end of his stay in Lvov Pawłowski was a *privat dozent* in the University's Philosophical Faculty. At the same time, in the years 1913–1918, he was a *dozent* in the city's Higher Forestry School and conducted lectures in the Economic Seminary at Snopków near Lvov. The Lvov period was one of his intense scientific, organisational and social activity. It was then that he wrote a synthetic work *Geography of Poland* (1917), which demonstrates the author's superior scientific and didactic qualities. An important event in Pawłowski's scholarly biography was obtaining the title of extraordinary professor in geography at the University of Lvov on 11 September 1918. A decisive date in his life and activity was 1 April 1919, when he was appointed professor at Poznań University.

Thus started the Poznań period of Prof. Pawłowski's activity, a period of his intensive scientific, didactic and organisational work. It was characterised by a wide range of scientific interests, great challenges of an organisational nature, and constant concern for the development of the Poznań geographical centre, which he organised and developed systematically. Prof. Pawłowski was one of the organisers of the Philosophical Faculty at Poznań University, he established the Chair of Geography and later the Geographical Institute. He was appointed ordinary professor on 1 October 1921. He took great care to ensure Poznań geography all-round development, as shown by the establishment in 1924 of another geographical chair, that of Economic Geography, the direction of which was given to Prof. Stanisław Nowakowski.

What corroborates Prof. Pawłowski's hard work and wide-ranging scientific interests is his output, which embraces some 350 monographic works, articles, manuals, and reviews. Worth emphasising is the fact that he dealt with both physical geography and, very successfully, human geography. What interested him in physical geography were primarily issues in geomorphology, mainly glacial geomorphology, as well as hydrography and climatology.

His Carpathian studies, especially those concerning glacial geomorphology, and later studies in North-Western Poland brought about many syntheses. Worth noting is the synthesis of the glaciation of the Carpathians prepared for the 1934 International Geographical Congress in Warsaw. While fascinated with mountain studies, which he continued in the Poznań period during summer vacations, Prof. Pawłowski also saw the need to conduct detailed research on the coast. He presented its results in 1922 in a broad synthesis characterising the morphology of the Polish coast. What greatly contributed to the development of regional studies was Kozierowski's *Atlas of the geographical names of western Slavonic lands*, for which Prof. Pawłowski wrote an introduction and prepared many entries. He did not forget about eastern Poland, either; commissioned by the Ministry of Agriculture, from 1928 he carried out a geomorphological research in South Polesie.

A very important line in Prof. Pawłowski's research was an anthropogeographical one: he defined problems and research methods in human geography. Worth noting are also issues in political and historical geography that he developed.

As has been emphasised, Prof. Pawłowski studied a variety of geographical problems, and this made him fully entitled to set methodological and methodical standards of geography as a science and directions of its development. Methodological aspects can be found in all his works, whether in geomorphology, anthropogeography, or regional geography. Prof. Pawłowski was of the opinion that the subject matter of geography was geographical space, the identification of substances and phenomena in space, and the examination of links and relations among them. He popularised and developed Hettner's conception of the landscape. He used the term 'landscape' interchangeably with that of 'geographical environment'. He attached great weight to analytical studies and emphasised the importance of the empirical method in geographical research. He persisted in field studies, considering them to be a basic element of the geographer's research work. Field discussions were an important part of the research conducted by the Professor and his pupils. His remarks concerning the use of laboratory experiment in the research process, especially the spatial scales of processes observed in the field and in the laboratory, have lost none of their relevance.

Prof. Stanisław Pawłowski knew and understood well the needs of school geography. The problem of school geography appeared in all his scholarly work. He was a defender of school geography and an excellent mediator where educational authorities were involved. In his opinion, the teaching of geography ensured it its future development as a scientific discipline. When discussing methodological issues, he clearly separated the science of processes from the science of geographical regions. Prof. Pawłowski's achievements in the publication of school manuals are great (*Geography of Poland*, 1917, *Geography*, volumes I–III, 1921). Seven reprints of his manuals are the best proof of their significance and value in school teaching. What teachers appreciated greatly were the methodological guidelines to geographical manuals he published.

While deeply engaged in research work, Prof. Pawłowski also devoted much attention to organisational work and university teaching. He gave lectures in the framework of Public University Lectures and in the Agricultural-Forestry Faculty and the Political Economy Section of Poznań University. He was the first chairman of the Poznań Branch of the Polish Sightseeing Society set up in 1920, as well as president of the managing board of the Poznań District of the Marine and Colonial League. In order to ensure systematic studies of the Baltic coast, in 1922 the Marine Fishery Laboratory was established on his initiative in which he was deputy manager. An event of great importance for the popularisation of research results was the introduction in 1926 of the Geographical Institute's series *Geographical Studies of North-Western Poland*, with Prof. Pawłowski as its editor.

His interest in the status of geography as a school subject was organised and planned. He headed the All-Polish Convention of Geography Teachers in Łódź organised in June 1922. In 1923 he set up the Association of Polish Geography Teachers, presenting its basic assumptions and being its head until the outbreak of the war. Together with Professors Romer and Czyżewski he published the Association's periodical, *Geographical Journal*. His next contribution to the integration of the com-

munity of geographers was the organisation of the Poznań Geographical Society in 1925. In 1930, concerned about the education of geography teachers, Prof. Pawłowski together with Tarnawski, a Poznań inspector of secondary schools, organised the Didactics of Geography Department at the University, the first unit of this type in Poland. His objective was to raise the teaching of geography to a high level.

But Prof. Pawłowski's primary concern was the scientific development of the Poznań geographical centre. His frequent travels and broad academic contacts boosted the rank and importance of the output of Poznań geographers. In recognition of the position Prof. Pawłowski undoubtedly had among them, he was made secretary general to the Organisational Committee of the 14th International Geographical Congress, held in Warsaw on 21–31 August 1934. He was also the editor of the Congress publication, *Actes du Congres*. At the 15th International Geographical Congress in Amsterdam in 1938 (17–28 July) he was chosen vice-president of the International Geographical Union, replacing Prof. Romer in this function. Prof. Pawłowski was a member of many scientific societies at home and abroad, for example since 1936 he was a member of the Polish Academy of Skills, and since 1923, vice-chairman of the Poznań Society of the Friends of Sciences.

Prof. Pawłowski had the ability to collect co-workers, like Prof. Nowakowski, Dr Olszewicz, Dr Winid or Dr Czekalski, and pupils: Dylík, Galon, Dorywalski, Bajerlein, Czekańska, Kielczowska, Krygowski, and Zajchowska, who influenced the level and status of Polish geography also after the war.

In the academic year 1927/28 Stanisław Pawłowski was the dean of the Mathematical-Natural Faculty of Poznań University, and in the academic year 1932/33 he was the school's rector. This meant that his management took place in a very difficult period. In the spring of 1933 Minister Jędrzejewicz's Academic Schools Act was passed that restricted the autonomy of universities. Its introduction was preceded by discussions among professors and great animation in the student circles that led to a strike on 3 March 1933 and two days' suspension of classes. Still, as the rector stated in his report, „when we turned to the young people asking them to end the strike, they obeyed us and returned to their everyday concerns”. What demonstrates the level of emotions at that time was the disciplinary action taken against Prof. Antoni Jakubski because, „having no proof whatsoever, he insistently accuses the Academic Authorities: the Senate, and in particular the Rector and Vice-rector, of tolerating and supporting the strike action of the academic youth at the end of the 2nd trimester of the academic year 1932–33” (Protocol of the PU Senate meeting held on 3 and 6 April 1933). The Act, among other things, abrogated the principle of non-removal of a professor from a chair and liquidated the existing liberal forms of university self-government. In solidarity with the opinion of the university community, Prof. Pawłowski spoke against the Act. As a form of protest, he resigned his function as rector. The academic Senate did not accept his resignation and chose him rector again for the years 1933–1935, but he did not accept the post, also for reasons of poor health. When still rector, Prof. Pawłowski set up the Scientific Fund of the Poznań University Senate to ensure a financial backup for the publication of scholars' works. Prof. Pawłowski knew the University's mechanism of operation well, as demonstrat-

ed by his report for the academic year 1932/33 in which he summed up the 15 years of the University's activity and presented prospects of its further development.

In the last days of August 1939 Prof. Pawłowski left for Jarosław nad Sanem to prepare the evacuation of Poznań University. It was because of his great scientific and organisational achievements as well as his fervent patriotism that as early as 14 October 1939 he was arrested by the Gestapo and imprisoned in Młyńska Street, and on 2 December transported to Fort VII in Poznań. He was executed by a firing squad on 6 January 1940 and probably buried in the graves in the Wielkopolski National Park in the Wypalanki forestry district.

Prof. Stanisław Pawłowski was a recognised academic authority who influenced the development of Polish geography in the interwar period and was greatly involved in the organisation of science as well as university and school didactics. His pupils continued their Master's work in the postwar period in most university centres in the country. As a pupil of Prof. Bogumił Krygowski (who was himself a pupil of Prof. Pawłowski and his successor in Poznań after the war), I could directly observe the fascination of Prof. Pawłowski's pupils with his scientific output and personality. When I give lectures in the Śniadecki Room in the University's Collegium Maius, I draw students' attention to Prof. Pawłowski's oil portrait (funded by his pupils) and to the memorial plaque in the Collegium Maius hall dedicated to Professor and Rector Stanisław Pawłowski. His memory is still vivid in the Poznań geographical centre.

Each year on 6 January the University rector together with representatives of the workers and students of Poznań geography put flowers in Fort VII in memory of this great scholar, educator and creator of the Poznań geographical centre, and rector of Poznań University.

Translated by Maria Kawińska

Spis treści

Wstęp	7
ROZDZIAŁ I. Dzieciństwo, okres szkolny, studia uniwersyteckie	11
1. Dzieciństwo i atmosfera domu rodzinnego	11
2. Lata szkolne	14
3. Studia uniwersyteckie we Lwowie i w Wiedniu	17
ROZDZIAŁ II. Praca zawodowa, działalność społeczna – okres lwowski	23
ROZDZIAŁ III. Praca zawodowa, działalność społeczna – okres poznański	29
ROZDZIAŁ IV. Rektor Uniwersytetu Poznańskiego	71
ROZDZIAŁ V. Działalność naukowo-badawcza	89
ROZDZIAŁ VI. Praca dydaktyczna, współpraca z nauczycielami	107
ROZDZIAŁ VII. Ofiara życia. Pamięć o życiu i dziele Rektora Stanisława Pawłowskiego	115
1. Ofiara życia	115
2. O życiu i dziele profesora Stanisława Pawłowskiego	121
Zakończenie	135
Kalendarium życia Stanisława Pawłowskiego	137
Spis prac Stanisława Pawłowskiego	147
Bibliografia	175
Wykaz skrótów	179
Spis ilustracji	181
Indeks osób	187
Stanisław Pawłowski (1882–1940) (Summary)	191

ISBN 978-83-232-2943-8

